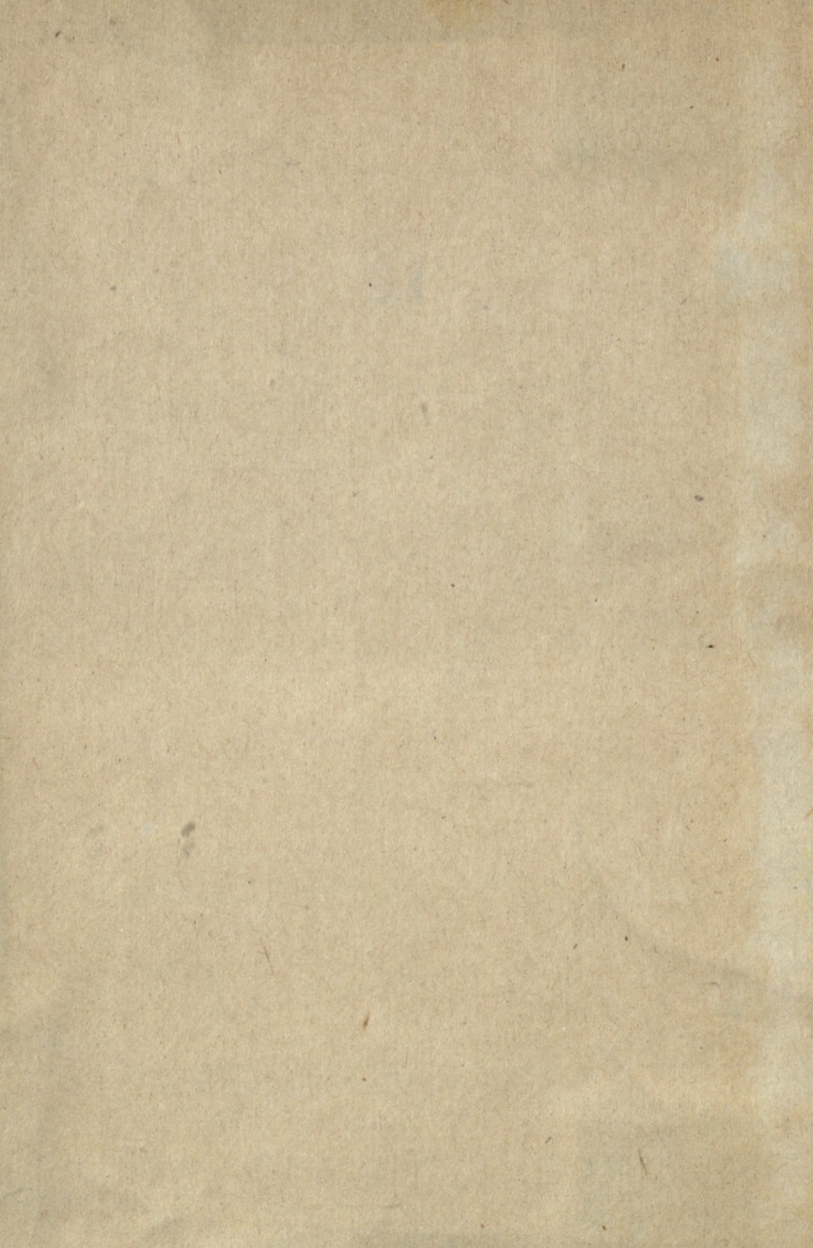
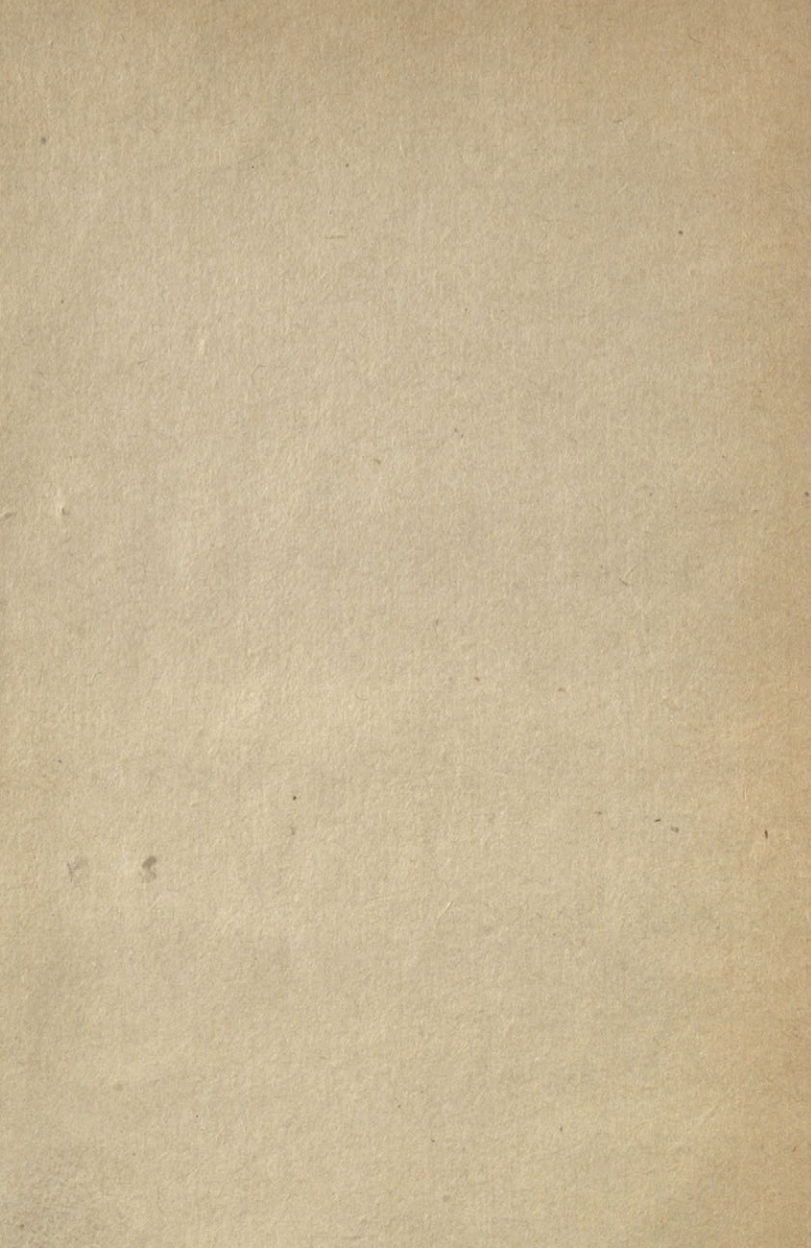

11 322

Dubl. S. 9.

8371
1

3538

AUGUSTOWI WYSOCKIEMU

tę książeczkę poświęcam

Hipolit Witowski.

29

AUGUSTOWI WYSOCKIEMU

Wydawnictwo Literackie

Wrocław

11.322

GEOGRAFIA

L. E. K. GAULTIER'A,

przerobiona i pomnożona przez jego uczniów
De Blignières, Demoyencourt, Ducros (de Sixt)
i Le Clerc Ainé.

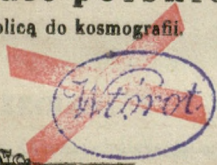
Dwudzieste wydanie francuskie.

Dla domowego i szkolnego użytku młodzieży męskiej i żeńskiej
spolszczył i obrobił.

Hipolit Witowski.

Drugie wydanie polskie

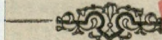
z jedną litografowaną tablicą do kosmografii.

CBGIOŚ, ul. Twarda 51/55
tel. 22 69-78-773

Wa5166783

adresowi. solo. in.

BIBLIOTEKA
Zarządu Głównego
Ligi Morskiej i Kolonjalnej

Lwów 1859.

NAKŁADEM KAROLA WILDA.

Drukiem K. Pillera.

GEOGRAFIA

J. E. K. GALLIERA

przebieg i pomnożenie przez jego uczniów
Dr. Hagnon, Hennepin, Lavoisier (de Szaj)

Dzielnica wchodząca

11.322

Dział wydawniczy

BIBLIOTEKA
Centrum Głównego
Instytutu i Kolekcji

Lwów 1859

KARADEN KAROLA WILDA

N-410666

44-66435

TRZEŚĆ.

CZEŚĆ PIERWSZA.

	stron.
Wstęp Wiadomości przygotowawcze Główne geografi. wyrazy. Podział ziemi	1 — 2
<i>Oddział pierwszy: Europa</i>	3 — 35
<i>Oddział drugi: Azya</i>	36 — 44
<i>Oddział trzeci: Afryka</i>	45 — 50
<i>Oddział czwarty: Ameryka</i>	50 — 58
<i>Oddział piąty Oceania</i>	58 — 61

CZEŚĆ DRUGA.

Geografia fizyczna i polityczna

Europa	64
Azya	126
Afryka	140
Ameryka	148
Oceania	161

CZEŚĆ TRZECIA.

Lekcja przygotowawcza 166 — O wszechświecie w ogólności 169 — O słońcu 170 — O ziemi 170 — Linie, punkta i koła sfery 171 — Dzienny ruch ziemi 174 — Roczny ruch ziemi 175 — Księżyc 180 — Światłowanie księżycy 181 — Zaćmienia 183 — System planetarny 184 — Stałe gwiazdy 186 — Kalendarz 189.

TRZECI

CESTO PIRWANA

1-2	Wielki Wodnosol przykrywka C10
3-33	Wielki Wodnosol przykrywka C10
38-44	Obstajnik węgry: Azya
45-50	Obstajnik węgry: Azya
50-58	Obstajnik węgry: Azya
58-61	Obstajnik węgry: Azya

CESTO DRUGA

61	Europa
128	Azya
130	Azya
148	Ameryka
181	Oceania

CESTO TRZECIA

181	Wielki Wodnosol przykrywka C10
182	Wielki Wodnosol przykrywka C10
183	Wielki Wodnosol przykrywka C10
184	Wielki Wodnosol przykrywka C10
185	Wielki Wodnosol przykrywka C10
186	Wielki Wodnosol przykrywka C10
187	Wielki Wodnosol przykrywka C10
188	Wielki Wodnosol przykrywka C10
189	Wielki Wodnosol przykrywka C10

Przedmowa.

Niniejsza Geografia składa się z 3 części:

I. Część pierwsza zawiera pierwszy czyli elementarny stopień, i dzieli się na tyleż oddziałów, ile jest części ziemi. Każdy oddział składa się znowu z pewnej liczby lekcji. Z tych każda zawiera inną kategorię geograficzną, n. p. jedna zawiera tylko same kraje, inna — morza, inna — główne rzeki, ich bieg i główne dopływy, inna działy wód, inna — stoki krajów, gór i t. p. Tyle co do geografii fizycznej. Ostatnie lekcye każdego oddziału zawierają podziały różnych państw na prowincye i ich główne miasta. Tyle co do Geografii politycznej. — Ta część jest właściwie tylko nomenklaturą — wszelako z dobrą mapą przy rękę, w którą uczeń pilnie i uważnie wpatrywać się powinien, aby cały obraz zatrzymał w pamięci — ta nauka nie będzie oszłą i bezpożyteczną. — Bez dokładnej mapy, nauka geografii nie ma znaczenia.

II. Część druga jest geografią drugiego stopnia, i zawiera: 1) Geografię polityczną w lekcjach ogólnych o plemionach, językach, religiach, rządach i t. d.; 2) Geografię historyczną każdego państwa lub kraju w krótkości; następnie ludność, rozległość i t. d.

W tej części nie pominięto także geografii fizycznej, mianowicie: niektórych wiadomości o widoku kraju, o jego położności, kotlinach (dorzeczach), wybrzeżach, o klimacie, o płodach naturalnych i t. d.

III. Część trzecia zawiera najgłówniejsze początki Kosmografii prostym sposobem z pominięciem wszelkich matematycznych obliczeń wyłożone. Mówimy tu o dziennym ruchu ziemi, o jej rocznym biegu koło słońca, o zjawiskach ztąd wynikających, o słońcu, księżycu, o gwiazdach stałych, planetach i kometach w ogólnosci, na koniec o kalendarzu. Na tem kończymy.

Lwów d. 3. kwietnia 1859.

Hipolit Witowski.

Przedmowa

W niniejszej geografii świata są 3 części:

I Część pierwsza zawiera pierwszy cykl elementarnej astronomii i dąży do tego, aby przedstawić świat jako całość, a nie tylko jego części. W tym celu oddzielnie omówiono geografię fizyczną i geografię polityczną, a następnie ich wzajemne powiązanie. W tym celu w całości omówiono geografię fizyczną i geografię polityczną, a następnie ich wzajemne powiązanie. W tym celu w całości omówiono geografię fizyczną i geografię polityczną, a następnie ich wzajemne powiązanie.

II Część druga jest poświęcona geografii fizycznej i zawiera I. Geografię fizyczną i II. Geografię polityczną. W tym celu w całości omówiono geografię fizyczną i geografię polityczną, a następnie ich wzajemne powiązanie.

W tej części nie przedstawiono także geografii historycznej, która jest przedmiotem odrębnych dzieł. W tym celu w całości omówiono geografię fizyczną i geografię polityczną, a następnie ich wzajemne powiązanie.

III Część trzecia zawiera geografii polityczną i geografii historyczną. W tym celu w całości omówiono geografię polityczną i geografię historyczną, a następnie ich wzajemne powiązanie.

Lwów 23 kwietnia 1880

Władysław Ciołek

Cześć pierwsza.

WSTĘP.

Wiadomości przygotowawcze. Główne wyrazy geograficzne. Podział ziemi.

Co to jest Geografia? Geografia jest to opisanie ziemi.
Jaką postać ma ziemia? Ziemia jest wielką bryłą kulistą, w dwóch przeciwległych miejscach cokolwiek spłaszczoną.

Jakim sposobem można oznaczyć położenie różnych krajów i miejsc na ziemi? Położenie wszystkich miejsc na ziemi oznaczamy za pomocą czterech głównych stron świata.

Które to są te główne strony świata? Głównymi stronami świata są: *wschód, zachód, południe i północ.*

Co to jest wschód? Wschód jest to miejsce, gdzie słońce zdaje się wschodzić.

Co to jest zachód? Zachód jest to miejsce, gdzie słońce zdaje się zachodzić. Zachód leży naprzeciw wschodu. Jeżeli staniemy tak, że wschód będzie od prawej ręki, to zachód wypadnie od lewej.

Co to jest północ? Północ jest to miejsce, które się znajduje przed nami, jeżeli tak staniemy, że wschód przypadnie na prawo, a zachód na lewo.

Co to jest południe? Południe jest to miejsce przeciwległe północy.

Co to jest mapa czyli ziemiobraz? Mapa czyli ziemiobraz jest to rysunek przedstawiający nam powierzchnię albo całej ziemi albo jakiego kraju na papierze. Na takich mapach wyrysowane są granice krajów z górami, lasami, błotami, morzami, jeziorami, rzekami, miastami i t. d.

Jak są rysowane mapy? Mapy są tak rysowane, że mając jaką mapę przed sobą, prawa jej strona wskazuje wschód, lewa — zachód, górna — północ, dolna — południe.

Czy oprócz tych głównych stron świata są jeszcze inne? Są jeszcze inne; mianowicie: między północą a wschodem jest strona *północno-wschodnia*; między południem i wschodem: *południowo-wschodnia*; między północą a zachodem: *północno-zachodnia*; między południem a zachodem: *południowo-zachodnia*.

Z czego się składa powierzchnia ziemi? Powierzchnia ziemi składa się z *lądu* (suchy) i z *wody*.

Jak się zowią różne części ziemi? Różne części ziemi zowiemy kontynentami, wyspami, półwyspami, przylądkami, dolinami, górami i t. d.

Na ile głównych części dzieli się ziemia? Ziemia dzieli się na 5 głównych części; te są: *Europa, Azja, Afryka, Ameryka i Australia*.

Jak się zowią różne części wody? Różne części wody zowią się: oceanami, morzami, jeziorami, zatokami, cieśninami, strumieniami (wielkimi rzekami), dopływami, strumykami, potokami i t. d. Znaczenie tych i innych wyrazów jest dane w dalszej nauce.

Co to jest ląd? Ląd (kontynent) jest to największa część powierzchni ziemi, którą można przebyć niepłynąc okrętem po morzu.

Co to jest ocean? Ocean albo morze jest to wielka, obszerna masa wody słonej, zajmująca prawie dwie trzecie części całej powierzchni ziemi. Morzem nazywa się także każda wielka część tej masy wody, która oblewa różne części kontynentów.

Oddział pierwszy.

EUROPA.

Lekcja pierwsza.

Kraje Europy.

Co to jest kraj? Kraj jest to pewien obszar ziemi, na którym jakiś naród żyje. Narodem zwiemy wszystkich mieszkańców kraju, którzy używają jednakowych praw i mówią jednakim językiem; a państwem zwiemy ów kraj, którego mieszkańcy żyją pod tym samym rządem.

1. *Na ile krajów dzielimy Europę?* Europę dzielimy na 16 krajów, z których cztery na północy, siedm we środku, a pięć na południu.

2. *Które kraje leżą na północ i ile ich jest?* Cztery jest krajów północnych: Wielka Brytania z stolicą *Londyn*; Dania z stolicą *Kopenhaga*; Szwecya i Norwegia z stolicami *Christiania* i *Sztockholm*; Rosya z stolicą *Petersburg*.

3. *Które kraje leżą we środku Europy i ile ich jest?* Siedm jest państw we środku Europy: Francya z stolicą *Paryż*; Belgia z stolicą *Bruksela*; Hollandya z stolicą *Amsterdam*; Prusy z stolicą *Berlin*; Austria z stolicą *Wiedeń*, główne zaś miasta: *Praga*, *Buda* i *Tryest*; Szwajcarya z głównymi miastami *Lucerna*, *Bern* i *Zürich*; Rzesza Niemiecka obejmująca Prusy i część Austrii z głównymi miastami *Monachium*, *Drezno*, *Berlin*, *Hamburg*, *Hanower*, *Frankfurt nad Menem* i *Sztutgard*.

4. Które kraje leżą na południe i ile ich jest?

Na południu jest pięć krajów: Portugalia z stolicą *Lizbona*; Hiszpania z stolicą *Madryt*; Włochy z miastami: *Turyń*, *Medyolan*, *Wenecya*, *Floren-cya*, *Rzym*, *Neapol* i t. d. Turcya z stolicą *Konstantynopol*; Grecya z stolicą *Ateny*.

Kraje północnej Europy.

5. *Co to jest Wielka Brytania?* Wielka Brytania składa się z dwóch wysp: z Anglii z stolicą *London*, z Szkocyi z stolicą *Edynburg* i z wyspy Irlandyi z stolicą *Dublin*.

6. *Jakie granice ma Dania?* Dania jest półwyspą graniczącą z Niemcami i z morzem; składa się z wysp i z części kontynentalnej.

7. *Jakie granice ma Szwecya i Norwegia (Skandynawia)?* Norwegia ze Szwecją jest to półwyspa granicząca z Rosją i z morzem.

8. *Jakie granice ma Rosya?* Rosya graniczy w Europie z Turcją, cesarstwem Austryackim, z Prusami, Szwecją i z morzem. ¹⁾

9. *Jakie granice ma Francya?* Francya graniczy z Sardinją, Szwajcaryą, z Niemcami i Belgią, z Hiszpanią, z Atlantykiem i kanałem La Manche.

10. *Jakie granice ma Belgia?* Belgia graniczy z Prusami, z Francją, z morzem i Hollandją.

11. *Jakie granice ma Hollandya?* Hollandya graniczy z Belgią, z morzem i Niemcami.

12. *Co to są Prusy?* Prusy są królestwem składającym się z dwóch części oddzielnych: z jednej na wschód, z drugiej na zachód. Graniczą z cesarstwem Rosyjskiem, z cesarstwem Austryackim, z różnemi państwami Niemiec, z Francją, Belgią, Hollandją i morzem.

¹⁾ Radzimy zadawać uczniowi pytania; który to kraj leży na północ, na południe i t. d. względem jakiego innego kraju?

13. *Jakie granice ma Austria?* Cesarstwo Austriackie graniczy z Prusami, z Rosyją, Turcyą, z Włochami, Szwajcaryą i różnemi państwami Niemiec.

14. *Które kraje obejmuje Austria jako państwo (cesarstwo)?* Austria jako państwo obejmuje następujące kraje:

1. Lombardzko-Weneckie królestwo, z miastami stołecznymi Medyolan i Wenecya;

2. Arcyksięstwo Austriackie, z miastem stołecznym Wiedeń;

3. Tyrol, z miastem Inspruk;

4. Styryą czyli Styrysk, z miastem Grätz czyli Grodziec;

5. Karyntya czyli Korutany, z Karniolą, z miastami Klagenfurt (Celejowiec) i Lublana;

6. Dalmacyą, z miastem Zara (Zadar);

7. Czechy, z miastem Praga;

8. Galicyą z W. Ks. Krakowskiem i Bukowiną z miastami Lwów, Kraków i Czerniowce.

9. Węgry z Siedmiogrodem, z miastami Buda i Klausenburg.

10. Kroacyą i Sławonią, z miastami Waradyn i Zagrzeb.

15. *Co to jest Szwajcaryya i jakie ma granice?* Szwajcaryya jest rzecząpospolitą związkową, składającą się z małych rzecząpospolitych. Graniczy z Francyą, z Włochami, z ces. Austriackiem i różnemi państwami Niemiec.

16. *Co to są Niemce?* Niemce są krajem związkowym z 36 państw; z tych najglówniejsze są: Niemiecka część cesarstwa Austriackiego, Niemiecka część królestwa Pruskiego, królestwo Bawarskie, Wirtembergskie, Saskie, Hanowerskie, wielkie księstwo Badeńskie.

17. *Jakie granice mają Niemcy?* Niemcy graniczą z częściami Prus i cesarstwa Austriackiego, z Szwajcaryą, Francyą, Belgią, Hollandyą, z Danią i morzem.

18. *Jakie granice ma Portugalia?* Portugalia graniczy z Hiszpanią i z morzem.

19. *Jakie granice ma Hiszpania?* Hiszpania graniczy z morzem, z Francyą, z Atlantykiem i Portugalią.

20. *Jakie granice mają Włochy?* Włochy graniczą z Szwajcaryą, Austryą, z Francją i z morzem

21. *Które są główne państwa Włoskie?* Główne państwa Włoskie są: Sardynia z wyspą Sardynią; Lombardzko-Weneckie królestwo należące do ces. Austriackiego; Toskania; państwo Papieżkie; królestwo Neapolitańskie z wyspą Sycylią.

22. *Jakie granice ma Turcja?* Turcja graniczy z morzem, z państwem Austriackim, Rosją i z Grecją.

23. *Co to jest Grecya?* Grecya składa się z dwóch części: z części kontynentalnej i z wysp. *Jakie granice ma Grecya?* Grecya graniczy z Turcją i z morzem.

Lekcja druga.

Morza Europy.

24. *Ile mórz oblewa Europę?* Europę oblewa szesnaście mórz: trzy wielkie, a trzynaście małych.

25. *Które są trzy wielkie morza Europy?* Trzy wielkie morza Europy są: *morze Lodowate* na północy, *Atlantyk* na zachodzie, *morze Śródziemne* na południu.

26. *Które są trzynaście mórz małych?* Trzynaście mórz małych Europy są: *morze Białe*, na morzu Lodowatym; *morze Bałtyckie* (Bałtyk), *morze Północne*, *kanal La Manche* i *morze Irlandzkie* utworzone przez ocean Atlantycki; *morze Sycylijskie*, *morze Adryatyckie*, *morze Jońskie*, *Archipelag*, *morze Marmara*, *morze Czarne*, *morze Azowskie* utworzone przez morze Śródziemne; *morze Kaspijskie* nie będące w połączeniu z żadnym innym morzem.

27. *Co to jest północny Lodowaty ocean (przybiegunowy)?* Ocean Lodowaty północny należy do trzech wielkich mórz Europy, którą oblewa na północy. *Które kraje oblewa ocean Lodowaty północny?* Ocean Lodowaty północny oblewa Norwecją, Szwecją i Rosyją na północy w części zwanej Laponią.

28. *Które kraje oblewa Atlantyk?* Atlantyk oblewa: Norwecję, W. Brytanię, Francję, Hiszpanię i Portugalie na zachód.

29. *Które kraje oblewa morze Śródziemne?* Morze Śródziemne oblewa: Hiszpanią, Francją, Włochy i Grecję.

30. *Co to jest morze Białe?* Morze Białe utworzone jest przez ocean Lodowaty północny. *Jakie kraje oblewa morze Białe?* Morze Białe oblewa tylko Rosyję Europejską.

31. *Co to jest Bałtyk?* Bałtyk utworzony jest przez ocean Atlantycki i morze Północne (Niemieckie). *Które kraje oblewa morze Bałtyckie?* Morze Bałtyckie oblewa Rosyję, Prusy, Niemce, Danię i Szwecję.

32. *Co to jest morze Północne?* Morze Północne tworzy ocean Atlantycki. *Które kraje oblewa morze Północne (Niemieckie)?* Morze Północne oblewa: Norwecją, Danią, Niemce, Hollandyą, Belgią, Francją, Anglią i Szkocją.

33. *Co to jest kanał La Manche?* Kanał La Manche utworzony jest przez ocean Atlantycki. *Które kraje oblewa kanał La Manche?* Kanał La Manche oblewa: Francję i część W. Brytanii.

34. *Co to jest morze Irlandzkie?* Morze Irlandzkie utworzone jest przez Atlantyk. *Które kraje oblewa morze Irlandzkie?* Morze Irlandzkie oblewa W. Brytanię, którą dzieli na dwie wielkie części: na Anglię ze Szkocją i Irlandyę.

35. *Co to jest morze Sycylijskie?* Część Śródziemnego morza między Włochami i Sycylią zowie się morzem Sycylijskiem.

36. *Co to jest Adryatyk?* Adryatyk utworzony jest przez morze Śródziemne. *Które kraje oblewa Adryatyk?* Morze Adryatyckie oblewa: Włochy, cesarstwo Austriackie i Turcję.

37. *Co to jest morze Jońskie?* Morze Jońskie utworzone jest przez morze Śródziemne, *Które kraje oblewa morze Jońskie?* Morze Jońskie oblewa: Włochy, Turcyę i Grecyę.

38. *Co to jest Archipelag?* Archipelag utworzony jest przez morze Śródziemne. *Które kraje oblewa Archipelag?* Archipelag oblewa Turcyę i Grecyę.

39. *Co to jest morze Marmara?* Morze Marmara utworzone jest przez morze Śródziemne. *Które kraje oblewa morze Marmara?* Morze Marmara oblewa Turcyę Europejską oddzielając ją od Turcyi Azyatyckiej.

40. *Co to jest morze Czarne?* Morze Czarne utworzone jest przez morze Śródziemne. *Które kraje w Europie oblewa morze Czarne?* Morze Czarne oblewa w Europie Turcyę i Rosyę.

41. *Które kraje w Europie oblewa morze Azowskie?* Morze Azowskie oblewa w Europie tylko Rosyę.

42. *Co to jest morze Kaspijskie?* Morze Kaspijskie jest największem słonem jeziorem na ziemi. *Które kraje oblewa morze Kaspijskie?* Morze Kaspijskie oblewa w Europie tylko Rosyę.

Lekcja trzecia.

Zatoki w Europie.

Co jest zatoka? Zatoka jest to większa lub mniejsza część morza wdzierająca się w głąb lądu (suchy).

43. *Ile jest głównych zatok w Europie?* Głównych zatok w Europie jest trzynaście, z których trzy wielkie, a dziesięć małych.

Trzy wielkie zatoki są: *Zatoku Botnicka, Fińska*, obie utworzone przez Bałtyk, i *zatoka Biskajska* — przez Atlantyk.

Dziesięć zatok małych są: *Zatoka Rygańska* na morzu Bałtyckiem; *Zuydersee* na morzu Północnem; *zatoka Walencyi*, *zatoka Lugduńska*, *zatoka Genueńska*, *zatoka Tarentu* — na morzu Śródziemnem; *zatoka Wenecka i Tryestka* — na morzu

Adryatykiem; zatoka *Lepancka* — na morzu Jońskim; zatoka *Salonicka* — na Archipelagu.

44. *Gdzie się znajdują trzy wielkie zatoki Europy?* Zatoka *Botnicka* jest między Szwecją i Rosją; zatoka *Fińska* w Rosyi, a zatoka *Biskajjska* między Francją i Hiszpanią.

45. *Gdzie się znajduje dziesięć zatok małych?* Zatoka *Rygajska* jest w Rosyi; *Zuydersee* w Hollandyi; zatoka *Walencya* na wschodzie Hiszpanii; zatoka *Lugdunńska* na południu Francyi; zatoka *Genueńska* na południe Sardynii; zatoka *Tarentu* na południowo-wschodniej stronie Włoch; zatoka *Wenecka* i *Tryestka* na północno-zachodniej i północno-wschodniej kończynie Adryatyku; zatoka *Lepancka* w Grecyi; zatoka *Salonicka* na południu Turcji.

Lekcja czwarta.

Cieśniny w Europie.

Co to jest cieśnina? Cieśnina jest to część morza ścieśniona między dwoma bardzo zbliżonemi lądami i łącząca dwa morza.

46. *Ile jest cieśnin w Europie?* Cieśnin w Europie jest szesnaście, z których ośm na północy, jako to: *Skager Rack*, *Kategat*, *Sund*, *wielki Belt*, *mały Belt*, *Pas de Calais* (cieśnina Kaletańska), *kanal ś. Jerzego* i *kanal Północny*. Ośm na południu: *cieśnina Gibraltaru*, *Bonifacego*, *Mesyńska*, *kanal Otranto*, *kanal Negropoński*, *Dardanele* czyli *cieśnina Gallipoli*, *cieśnina Konstantynopolitańska* i *Kaffa* (Jenikale).

47. *Gdzie się znajdują cieśniny na północy i ile ich jest?* Ośm jest cieśnin na północy, mianowicie: *Skager-Rack* i *Kategat* na południu Norwegii; *Kategat* i *Sund* oddzielają Danię od Szwecyi; *wielki* i *mały Belt* oddzielają różne części Danii; *cieśnina Kaletańska* jest

między Francją i Anglią; kanał ś. Jerzego między Irlandją i Anglią, a kanał Północny między Irlandją i Szkocyą.

48. *Gdzie są cieśniny na południu Europy i ile ich jest?* Ośm jest cieśnin na południu Europy, mianowicie: cieśnina *Gibraltaru* leży między Hiszpanią a Afryką i łączy ocean Atlantycki (Atlantyk) z morzem Śródziemnem; cieśnina *Bonifacego* między Korsyką a Sardynią; cieśnina *Messyńska* między Sycylią a Włochami; *kanal Otranto* między Włochami a Turcyą, i łączy morze Jońskie z Adryatykiem; *kanal Negropoński* jest na wschód od Grecyi; cieśnina *Gallipoli* łączy Archipel z morzem Marmara; *cieśnina Konstantynopolitańska* łączy morze Marmara z morzem Czarnem. Te dwie cieśniny oddzielają Turcyę Europejską od Turcyi Azyatyckiej. *Cieśnina Kaffa* łączy morze Czarne z Azowskiem.

Lekcja piąta.

Wyspy Europejskie.

Co to jest wyspa? Wyspą zowie się część lądu mniejsza od kontynentu, oblana ze wszech stron wodą. Gromada wysp, blisko siebie leżących, zowie się Archipelagiem czyli wielowyspiem.

49. *Ile jest głównych wysp w Europie?* W Europie jest sześćdziesiąt głównych wysp. Z tych na morzu Lodowatym: *Spieberg*, *Nowaju Zemla* (Nowa ziemia) i wypy *Lofoddy*.

Piętnaście na oceanie Atlantyckim: *Islandya*, *Irlandya*, *W. Brytania* (Anglia ze Szkocyą); następnie dwanaście małych: *wyspy Feroer*, *Szetlandy*, *Orkady*, *Hebrydy*, *Sorlingi i t. d.*

Dwanaście na morzu Śródziemnem, z których 4 wielkie: *Korsyka*, *Sardynia*, *Sycylia* i *Kandya*; a ośm małych: *Formentera*, *Iiica*, (Iwisa) *Majorka*, *Minorka*, *Elba*, *Hiery*, *Lipary* i *Mutta*.

Jedynaście na morzu Bałtyckiem: *Aland, Dago, Oesel, Gothland, Oland, Rugia, Bornholm, Laland, Falster, Seeland i Fionia.*

Dwie na morzu Północnem: *Texel i wyspy Zelandyi.*

Dwie na morzu Irlandzkim: *Man i Anglesea.*

Cztery na kanale La Manche: *Wight, Aurigny, Guernesey i Jersey.*

Na Adryatyku: wyspy *Illiryjskie.*

Siedm na morzu Jońskim: *Korsfu, Cefalonia, Zante, Cerigo, Paxo, Teaki i t. d.*

Trzy na Archipelagu: *Negroponte, Lemnos, Cyklady.*

Lekcja szósta.

Półwyspy, przylądki i międzymorza.

Co to jest półwysep? Półwysep jest to część ziemi z trzech stron oblana wodą, a jedną stroną stykająca się z lądem.

50. *Ile jest półwyspów w Europie?* W Europie jest sześć głównych półwyspów, z tych trzy wielkie, a trzy małe.

Trzy wielkie są: *Szwecya z Norwecją* (Skandynawia), oblana zatoką Botnicką, Bałtykiem, morzem Północnem i Atlantykiem; *Hiszpania z Portugalią* — oblana Atlantykiem i morzem Śródziemnem; *Włochy* — oblane morzem Śródziemnem, Jońskim, zatoką Tarentu i Adryatykiem.

Trzy małe są: *Jutlandya* w Danii między morzem Północnem i Bałtykiem; *Peloponez* czyli *Morea* w Grecyi oblana zatoką Lepadką, morzem Jońskim,

Sródziemnem i Archipelagiem; *Krym* w Rosyi między morzem Czarnem i Azowskiem.

Co to są przylądki? Przylądki są to kończy ny lądu wbiegające w morze.

51. *Które to są główne przylądki w Europie?* Główne przylądki w Europie są następujące: *Nordkap*, na północ Laponii — przylądek ten jest najpółnocniejszą częścią Europy; *Lindesnes* na południe Norwegii, *Skagen* na północ Jutlandyi; *Klear* na południe Irlandyi; *Landsend i Lizard* na południowo-wschodniej stronie Anglii; *Ortegal i Finisterre* na północno-wschodniej stronie Hiszpanii; przylądek *ś. Wincentego* w południowej Portugalii; *Trafalgar* w południowo-wschodniej Hiszpanii; przylądek *ś. Marcina* na wschód Hiszpanii, naprzeciw wyspy Iwicy; przylądek *Korsykański* na północnej Korsyce; *Teulada* na południowej Sardynii; *Pasaro* na południu Sycylii; *Spartivento* na południu Włoch; *Matapan* na południu Peloponezu.

52. *Co to jest międzymorze?* Międzymorze jest to wązka część lądu między dwoma morzami ścieśniona, i łącząca półwysep z dalszym lądem.

Ile jest międzymorzów w Europie? W Europie są dwa międzymorza: *międzymorze Korynckie* łączące Moreę z Grecyą, *Perekop* — łączące Krym z Rosyą.

Lekcja siódma.

Jeziora w Europie.

Co to jest jezioro? Jezioro jest to znakomita masa wody w środku lądu. Są tak wielkie jeziora, że je nazwano morzami. *Co to są laguny?* Laguny są to ziemie w bliskości morza, pokryte albo poprzerzynane jego wodami i tworzące rodzaj małych jezior.

53. *Ile jezior jest w Europie?* W Europie jest dwadzieścia pięć głównych jezior, z których dziewięć na północy, siedm we środku, a dziewięć na południu.

Dziewięć jezior na północy są, w Szwecyi: *Wener, Wetter, Melar*; w Rossyi: *Sajma, Onega, Ladoga, Pejpus, Ilmen* i jezioro *Biule* (Biełoje).

Siedm jezior w środku Europy są: w Szwajcaryi *Newszatelskie, Genewskie, Lucernskie i Zürychskie*; między Szwajcaryą a Niemcami: *Kostnickie*; w Węgrzech: *Neusidlerskie i Platten* (Błotne).

Dziewięć jezior na południu są: między Szwajcaryą a Włochami *Lago Maggiore i Lugano*; we Włoszech: *Como, Garda, Commacchio, Perugia, Bolsena i Celano* czyli *Fucino*; w Turcyi *Zante* albo *Skutari*.

Lekcja ósma.

Pasma gór i wulkany w Europie.

Jaką nazwę dają wyniosłościom ziemi? Wzniesione masy skał i ziemi zowią się według większej lub mniejszej wyniosłości *górami, pagórkami, i t. d.* Jeżeli grzbiet kraju zajmuje wielką rozległość i leży wysoko, wtedy zowie się *wyżyną*.

Jak są rozłożone w ogólności góry na ziemi? W ogólności góry rozłożone są *w pasmach* (łańcuchach), które się ciągną daleko. Od głównego pasma wychodzą odnoża, które tworzą *pasma podrzędne*. Jeżeli te odnoża (odgałęzienia) są krótkie i służą jakby za podporę głównemu pasmu, wtedy zowią się *grapami*.

Co to jest stok góry? Stokiem (zbocz) góry zowią się oba wielkie przeciwległe boki góry albo *pasma gór*.

54. *Które są wielkie pasma (łańcuchy) gór Europy?* Na granicy Europy są dwa wielkie pasma: *Kaukaz* na południu Europy, między morzem Czarnem i Kaspijskiem; góry *Uralu* na wschodzie, między Europą i Azyą.

Na kontynencie Europy jest 7 wielkich pasm: Alpy Skandynawskie między Norwacją i Szwecją; Pireneje między Francją i Hiszpanią; Seweny we Francji; Alpy, które oddzielają Włochy od Francji, Szwajcaryi i Niemiec; Apeniny, które stykają się z Alpami nad wybrzeżem zatoki Genueskiej, i ztąd ciągną się wzdłuż całych Włoch; Karpaty w cesarstwie Austryackim — między Galicyą i Węgrami; Bałkan czyli Hemus w Turcyi.

55. *Które są małe pasma w Europie?* Najważniejsze małe pasma są: Sudety, Alpy Noryckie, Karnickie, Dynarskie i Tyrolskie w państwie Austryackim; Alpy Gryzońskie i Berneńskie w Szwajcaryi; Jura między Francją i Szwajcaryą; Wogiozy i góry Owerneskie (Auvergne) we Francji; góry Asturyjskie, Iberyjskie, Sierra Morena i Sierra Nevada w Hiszpanii; łańcuch Helenicki w Turcyi i Grecyi.

Nadto są jeszcze trzy małe łańcuchy gór w Wielkiej Brytanii; jako to: góry Szewiot między Anglią i Szkocyą; Grampian w Szkocyi; góry Cambrian w hrabstwie Wales na zachodzie Anglii.

56. *Jak się łączą podrzędne łańcuchy kontynentu Europy z głównemi łańcuchami?* Sudety są dalszym ciągiem Karpatów; Alpy Dynarskie, Noryckie, Karnickie, Tyrolskie, Gryzońskie i Berneńskie są odnogami wielkich Alpów; Jura łączy się z Alpami Berneńskimi przez Jorat, wzgórze oddzielające kotlinę jeziora Genewskiego od kotliny jeziora Newszatelskiego; Wogiozy łączą się z górami Jura; góry Owerneskie z Sewenami; Asturyjskie są przy-

dłużeniem Pirenejów aż do przylądka Finisterre; góry Iberyjskie łączą się z Asturyjskimi i rozciągają się od północnego zachodu do południowego wschodu; Sierra Morena i Sierra Nevada odbiegają na południe od gór Iberyjskich i idą od wschodu na zachód; łańcuch Heleński odbiega od Bałkanu i kończy się przylądkiem Matapan.

57. *Które są główne góry kontynentu i wysp Europy?* W Pirenejach jest góra Maladetta (Nethou), cypel południowy (du Midi) i Mont Perdu; w Sewenach góra Lozere; w górach Owernii Cantal (mów Kantal), Puy de Dome i Mont D'Or (Puy de Sancy); w Alpach — Viso, Montblanc, najwyższa w Europie; wielka góra ś. Bernharda, góra Cervin, góra Rosa i Simplon; w Apeninach Gargano (Saint Ange). W wielkiej Brytanii Ben-Nevis na leżący do łańcucha Grampian i Snowden; w Korsyce góra Rotondo; na wyspie Kandyi Psiloriti.

Co to jest wulkan? Wulkan jest to przepaściste czeluście, zwykle otwarte w szczycie gór, z kąd od czasu do czasu buchają kłęby dymu, ogniste roztopy i rozżarzone utwory. Ten otwór zowie się *kraterem* (paszczą).

58. *Które są główne wulkany w Europie?* Główne wulkany w Europie są: Etna (Monte Gibello) w Sycylii; Stromboli na wyspach Liparyjskich; Wezuwiusz we Włoszech koło Neapolu; kilka wulkanów w Islandyi, z których najznakomitszym jest Hekla.

Lekcja dziewiąta.

Główne rzeki, dopływy i przytoki Europy.

Co to jest główna rzeka? Główna rzeka jest to masa wody płynącej, która się wlewa w morze.

Co to jest dopływ? Dopływ jest to masa wody płynącej, która wpada w główną rzekę, a przytok wpada do rzeki pomniejszej.

Źródło jest miejsce, z kąd główna albo pomniejsza rzeka bierze początek; *ujście* jest miejsce, gdzie woda głównej rzeki wpada w morze albo pomniejsza rzeka w inną rzekę.

Co to jest górne a co dolne miejsce? Względnie do punktu danego górne miejsce jest to, z kąd rzeka płynie, a dolne ku któremu płynie. Pierwsze jest najbliższe źródła, wtóre najbliższe ujścia.

Co to jest prawy, a co lewy brzeg rzeki? Prawy brzeg jest ten, który leży po prawej ręce, gdy płyniemy albo idziemy z biegiem wody, lewy — po lewej ręce.

Co to jest kotlina rzeki? Co to jest pochyłość ku morzu? Dorzeczem (kolliną) jest to ów cały obszar kraju, którędy płynie główna rzeka z swojemi dopływami i przytokami, n. p. dorzecze Wisły z wszystkiemi większemi i mniejszemi rzekami, które do niej wpadają. Wysoczyzny, po których spływa ta rzeka, i jej dopływy z przytokami tworzą zakole dorzecza. *Położystość* (stoczystość) kraju tworzą wszystkie kotliny rzek pochylone ku jednemu i temu samemu morzu.

Jak są oddzielone dorzecza? Dwa dorzecza oddzielone są ciągiem wysoczyzn, to jest górami, wzgórzami, pagórkami, ciągnącemi się niekiedy w małych wyniosłościach, które zowią *grzbietem kraju*. *Szczyt* tych wszystkich wysoczyzn razem zestawionych tworzy linię działową czyli *dział wód*.

Na ile wielkich pochyłości dzieli się Europa? Europa dzieli się na dwie wielkie pochyłości; mianowicie na północną i zachodnią zwróconą ku morzu Lodowatemu, oceanowi Atlantyckiemu (Atlantykowi) i ku morzom przez one utworzonym; i na pochyłość południową i wschodnią, zwróconą ku morzu Śródziemnemu i ku morzom, które ono tworzy, tudzież ku morzu Kaspjkiemu.

Jaka jest linia działu wód między temi dwiema pochyłościami? Dział wód między temi dwiema pochyłościami rozciąga się od gór Uralu do cieściny Gibraltaru, idzie przez wzgórze Waldajskie na południu jeziora Ilmen w Rossyi, przez Karpaty, Sudety i góry Morawskie w cesarstwie Austriackiem, przez góry Czeskiego Lasu

między Czechami i Bawaryą; góry Fichtelgebirge, Alpy Szwabii i góry Czarnego Lasu w Niemczech; przez Alpy Gryzońskie, ś. Gotharda, Furki i Alpy Berneńskie—w Szwajcaryi; góry Jura — między Francją i Szwajcaryą; Wogięzy południowe, góry Faucilles i Sewenny we Francyi, Pyreneje między Francją i Hiszpanią, i przez góry Iberyjskie w Hiszpanii.

59. *Ile jest głównych rzek w Europie?* Jest 49 głównych rzek w Europie; mianowicie:

Peczora, wpadająca do oceanu Północnego Lodowatego;

Dźwina północna, do morza Białego;

Tornea, do zatoki Botnickiej, *Glomen* do Skagerrak;

Newa, *Dźwina południowa*, *Niemen*, *Wisła* i *Odra*, — do Bałtyku;

Elba, *Wezera*, *Ems*, *Ren*, *Maza*, *Skalda*, *Tamiza*, *Tweed* i *Tay*, — do morza Północnego;

Somma, *Sekwana* i *Orna* — do kanału la Manche;

Ebro, *Aude*, *Herault*, *Rodan*, *Var*, *Arno* i *Tyber*, — do morza Śródziemnego

Skanon, *Sawerna*, *Vilaine*, *Ligiera*, *Sevre Nantaise*, *Charente*, *Garonna*, *Adour*, *Minho*, *Duero*, *Tag*, *Gwadżana* i *Gwadalkwiwir* — do Atlantyku;

Po i *Adyga*, — do Adryatyku;

Dunaj, *Dniestr* i *Dniepr*, — do morza Czarnego;

Don, do morza Azowskiego;

Wołga i *Ural*, — do Kaspiku.

Bieg głównych rzek i ich uiektórych dopływów. ¹⁾

Stoczystość północna i zachodnia.

60. *Jaki bieg ma Dźwina północna?* Dźwina północna powstaje w Rosyi ze zlewu rzek Sukona i Yug,

¹⁾ Dla łatwiejszego wyobrażenia sobie, jaka jest rozległość kotliny każdej rzeki, wymieniamy po rzekach głównych ich dopływy.

które się łączą z wielkim Ustiog, płynie ku północnemu zachodowi, i wpada do morza Białego poniżej Archangelu.

61. Rzeka *Glomen* ma źródło w górach Skandynawskich, przerzyna Norwegię, oblewa Frydrychstädt i wpada w Skagerrak.

62. *Newa* wypływa z jeziora Ladoga; płynie przez Petersburg i wpada do zatoki Finlandzkiej, naprzeciw Kronsztadu.

63. *Dźwina południowa* wypływa z jezior gór Waldajskich, skrapia Witebsk, Dunaburg, Ryge, i wpada do zatoki Rygajskiej, na zachodzie tego miasta.

64. *Niemen* ma źródło w bagnach na południu Mińska w Rosyi, płynie do Grodna i Kowna w Rosyi, do Tyłży w Prusach, i wlewa się do Bałtyku kilkoma ujściami.

65. *Wisła* wypływa w księstwie Cieszyńskim Austriackiego Szląska pod miastem Wisłą u podgórza Karpatów, zmierza na północ przez miasto Cieszyn, a w okolicy Oświęcima i Zatora płynie na wschód koło wsi Tyńca, przez Kraków, Wiślicę, Sandomierz, zwraca się na północ, płynie koło Warszawy i Modlina, ztąd dalej na zachód koło Nieszawy, ztąd płynąc na północ uchodzi czterema odnogami do Bałtyku między Elblągiem i Gdańskiem. Przyjmuje rzekę Bug i San z prawej strony.

66. *Odra* ma źródło w Sudetach, płynie do Oderberg, przepływa Prusy, skrapia Racibórz, Opole, Wrocław, Głogów, Frankfurt nad Odrą, Kiełczyn i Szczecin; poniżej tego miasta zamienia się w rodzaj jeziora, które się wlewa do Bałtyku trzema ujściami, tworząc dwie wielkie wyspy. Odra przyjmuje z prawej strony Wartę, która płynie do Poznania.

67. *Łaba* wypływa z gór Olbrzymich, przepływa Czechy, Saksonię, Prusy, opływa Hanower, płynie przez Drezno, Wittemberg, Dessawę (Dessau), Dziowin (Magdeburg), Lauenburg, Hamburg, Altonę, Glückstadt i uchodzi do morza Północnego. Przyjmuje z lewej strony Moldawę, a z prawej Havel.

68. *Wezera* powstaje z połączenia się pod Münden rzeki Werry z Fuldą, przepływa Hanower, płynie koło Bremy i uchodzi do morza Północnego.

69. *Ren* powstają w Szwajcaryi u podnóża góry *ś Gotarda*; przepływa w biegu swoim jezioro *Kostnickie*, oddziela Szwajcaryą od Niemiec, przepływa je w części, zwraca się na północ, płynie przez Prusy Nadreńskie i *Hollandyą*. W swym biegu tworzy wiele wodospadów, z których najznakomitszy jest w okolicy *Szafhuzy* w Szwajcaryi. W *Hollandyi* rozdziela się na cztery ramiona: *Waal*, *Issel*, *Lech* i *Ren właściwy*, który się gubi w zaspach piaskowych w bliskości miasta *Lejden*.

Ren przyjmuje z prawego brzegu *Nekar*, *Men* i *Lippę*; z lewego *Clair*, *Ill*, *Lauter* i *Mozellę*.

70. *Nekar* ma źródło w *Czarnym Lesie* w bliskości źródła *Dunaju*, płynie do Niemiec i wpada do *Renu* w *Manheim*.

71. *Men*, który tworzą *Men Biały* i *Czerwony* na północno-wschodniej stronie *Bawaryi*, której całą północną część przeznacza i nakoniec wpada do *Renu* naprzeciwko *Moguncyi*.

72. *Aar* ma źródło w *Berneńskich Alpach*, przepływa jezioro *Brienckie* i *Thuskie*, oblewa *Berno*, *Solurę*, *Arau* i wpada do *Renu* naprzeciw *Waldshut*.

73. *Mozella* ma źródło w *Wogiezach*, przepływa *Francyę* i Prusy Nadreńskie i t. d., nakoniec wpada do *Renu* w *Koblencz*.

74. *Meurthe* wypływa z *Wogiezów*, płynie do *S. Dié* koło *Lunewillu*, do *Nançy* i wpada do *Mozelli*.

75. *Moza* wypływa w północnej *Francyi*, przepływa *Belgię* i *Hollandyę*, od *Verdun* staje się spławną; płynie przez *Dortrecht*, *Rotterdam*, rozpada się na liczne ramiona i uchodzi dwiema znacznymi odnogami do morza *Północnego*. Przyjmuje na lewym brzegu *Sambrę*.

76. *Sambra* spływa z pagórków *Pikardyi*, skrapia *Francyę* i *Belgię*, nakoniec wpada do *Mozy*.

77. *Skalda* wypływa z *Ardenów francuzkich*, przepływa *Francyę*, *Belgię* i *Hollandyę*, od *Cambrai* jest spławną. Rozdwaja się na *Skaldę wschodnią* i *zachodnią*, które się dzielą na mniejsze odnogi i tworzą wyspy, z których składa się *Zelandya*. *Skalda wschodnia* płynie koło *Bergen op Zoom*, a *Skalda zachodnia* uchodzi do morza *Północnego* pod *Flissingen*. *Skalda* przyjmuje z lewej strony *Skarpę* i *Lys*.

78. *Skarpa* i *Lys* spływają z pagórków *Artezyjskich*, na północno-wschodniej stronie *Francyi*, przepływają przez *Francyę* i *Belgię* i wpadają do *Skaldy*.

79. *Tamiza* powstaje w Anglii z rzek Tam i Isis, płynie przez Reading, Londyn i uchodzi do morza Północnego.

80. *Tweed* wypływa w Szkocji z gór Cheviot, oddziela Szkocję od Anglii i wchodzi do morza Północnego pod Berwick.

81. *Tay* wypływa w Szkocji z gór Grampians, płynie koło Perth i uchodzi do morza Północnego koło s. Andrews.

82. *Shannon* wypływa w Irlandyi, przepływa jeziora Ree i Derg, płynie koło Limeryk i uchodzi do Atlantyku.

83. *Sauverna* wypływa w Wallii, płynie koło Worcester, Gloucester i uchodzi do Atlantyku powyżej Bristolu.

84. *Somma* wypływa blisko źródła Skaldy, płynie przez Saint-Quentin, Amiens, Abbeville i uchodzi do La Manche.

85. *Sekwana* wypływa we Francyi w departamencie Cote-d'Or blisko Saint Seine, pod Mery staje się splawną, płynie przez Paryż, Nantes, Rouen i uchodzi do La Manche pod Havre de-Grace bardzo szerokiem korytem. Przyjmuje z prawej strony Aube, Marne i Oise; z lewej Yonne i Eure.

86. *Aube* ma źródło na wyżynie Langres, płynie do Baru, Arcis i wpada do Sekwany.

87. *Marne* łączy się z Sekwaną w Charenton.

88. *Oise* ma źródło w Ardenach i wpada do Sekwany.

89. *Yonne* ma źródło w wyżynie Morwan i wpada do Sekwany.

90. *Eure* ma źródło w moczarach, na pograniczu Normandyi i Perche (dawne prowincye Francyi) i wpada nakoniec do Sekwany.

91. *Orne* ma źródło w pagórkach na południu Normandyi, płynie przez Séez, Argentan, Caen i wpada do la Manche, poniżej tego miasta.

92. *Vilaine* ma źródło w łańcuchu pagórków przerzynających Bretanię i nakoniec wpada do oceanu Atlantyckiego.

93. *Ligiera* wypływa z gór Seweńskich, pod Roanne jest splawną, płynie koło Orleans, Blois, Tours, Saumur, Nantes i uchodzi do Atlantyku pod Paimboeuf.

94. *Charente* wypływa we Francyi w departamencie Haute-Vienne, pod Angouleme staje się splawną, płynie

koło Cognac, Saintes i Rochefort i uchodzi naprzeciw wyspy Oleron do Atlantyku.

95. *Garona* wypływa we Francyi w Pyrenejach, u stóp Maladetty w dolinie Aran; jest splawną pod Toulouse, płynie koło Sarasin, Agen, Aiguillon, Marmande, Bordeaux; połączywszy się z Dordonią, bierze nazwisko Żyrondy i pod tą nazwą uchodzi do Atlantyku.

96. *Adour* wypływa w Pyrenejach u stóp Pic du Midi, płynie przez Bagnères, Tarbes, Dax, Bayonne i uchodzi do Atlantyku.

97. *Minho* wypływa w Hiszpanii, w królestwie Leon z gór Kantabryjskich, płynie koło Lugo, Orense, oddziela potem Hiszpanię od Portugalii, płynie do Tuy i uchodzi do Atlantyku poniżej tegoż miasta.

98. *Duero* wypływa w Hiszpanii w Starej Kastylii z gór Iberyjskich, przerzyna Hiszpanię i Portugalie, płynie koło Soria, Zamora, Miranda i uchodzi poniżej Porto do Atlantyku.

99. *Tag* wypływa w nowej Kastylii na granicy Arragonii, przerzyna Hiszpanię i Portugalie, płynie koło Toledo, koło Alcantara, Santarem, Abrantes i uchodzi pod Lisboną do Atlantyku.

100. *Gwadiana* wypływa w Nowej Kastylii, u stóp Sierry d'Alcaraz, niknie wnet pod ziemią i w bagnach, wypływa w krótkce potem otworami, płynie koło Calatrava, Merida, Badajoz, przebiega część Portugalii, oddziela ją potem od Hiszpanii i uchodzi do Atlantyku.

101. *Guadalkwiwir* wypływa na granicy królestwa Murcyi z Sierra Sagra, płynie koło Andujar, do Kordowy, Sewili i uchodzi do Atlantyku.

Stoczystość południowa i wschodnia.

102. *Ebro* wypływa w Asturyi niedaleko Fontebre, uchodzi Biskaję i Nawarrę, płynie koło Logrono, przebiega Arragonię, płynie około Toledo, Saragossy i uchodzi pod Tortozą do morza Śródziemnego.

103. *Aude* wypływa we Francyi z Pirenejów, płynie do Limoux, Carcassonne, koło Narbonne i wpada do morza Śródziemnego.

104. *Rodan* wypływa w Szwajcaryi u stóp góry Furki, przebiega Szwajcaryę i Francyę, płynie koło Sion, przepływa jezioro Genewskie, potem ginie pod ziemią; wypływa znówu wkrótce, i jest splawnym koło Lugo, Vienne, Tournon, Valence, Avignon, Arles i wpada kilkoma ujściami do morza Śródziemnego.

105. *Var* wypływa z Alpów, odgranicza w części Francyę od Sardynii i wpada do morza Śródziemnego na zachodzie Nicei.

106. *Arno* wypływa we Włoszech z Apenin, przebiega Toskanię, płynie koło Arezzo, przez Florencyę, Pizę, i uchodzi powyżej Liworna do morza Śródziemnego.

107. *Tyber* wypływa w Toskanii z Apenin, płynie koło Perusy, przebiega Państwo Kościelne, płynie przez Rzym i uchodzi powyżej Ostia do morza Śródziemnego.

108. *Po* wypływa z Monte Viso, przebiega Piemont, oddziela królestwo Lombardzko-Weneckie od Parmy, Modeny i Państwa Kościelnego; płynie przez Carignano, Turyn, Piacencę, Kremone, Revero, i wpada kilkoma ujściami do zatoki Weneckiej blisko jeziora Commacchio. Przyjmuje z lewej strony Tessin, Addę i Mincio.

109. *Adyga* wypływa z gór Tyrolskich, przebiega Tyrol i królestwo Lombardzko-Weneckie, płynie przez Trydent, Weronę i uchodzi do zatoki Weneckiej obok ujścia Po.

110. *Dunaj* powstaje w wielkiem Księstwie Badeńskiem, w górach Czarnolesia (Schwarzwaldu), przebiega Wirtemberg, Bawaryę, Austryę, Węgry, opływa Serbię i Wołoszczyznę; płynie przez Ulm, Rzesno, (Ratisbonę), Pasowę (Passau), Linc, Preszburg, Budę, Peszt, Waradyn, Białogrod (Belgrad), Silistryę, Ibraiłów, i wpada kilkoma ujściami do morza Czarnego. Przyjmuje z prawej strony rzeki Lech, Izar, Inn, Ens, Rabę, Drawę i Sawę; z lewej Morawę, Cise (Theiss), Seret i Prut.

111. *Dniestr* wypływa w Galicyi w okolicy Sambora z Karpatów, oddziela Multany Rosyjskie od Małorusi; płynie koło Chocima, Benderu i uchodzi między Owidyopcem i Akiermanem do morza Czarnego.

112. *Dniepr* wypływa w Rosyi w okolicy Wałdaju, płynie koło Smoleńska, Mohilewa, Kijowa; tworzy wiele wodospadów, skrapia Jekaterynosław, Cherson i uchodzi w zatokę Odeską pod Oczakowem. Przyjmuje z prawej strony Berezynę i Prypeć.

113. *Don* (Tanais) wypływa w Rosyi w bliskości Tuli, płynie przez Woroneż, Czerkask i uchodzi do morza Azowskiego.

114. *Wołga* jeden z największych strumieni w świecie, wypływa w Rosyi, z jeziora Selinger, skrapia Twer, Jarosław, Kostromę, Nizszy-Nowogrod, Kazan, Symbirsk, Saratow, Astrakan i uchodzi 70 odnogami do morza Kaspijskiego. Przyjmuje z prawego brzegu Okę, z lewego Kamę.

215. *Ural* wypływa w Rosyi z gór Uralskich, i oddziela Rosyę Europejską od Rosyi Azyatyckiej; skrapia Orenburg i uchodzi do morza Kaspijskiego.

Lekcja dziesiąta.

Podział północnych krajów Europy.

Jak się dzielą wyspy Brytyjskie? Wyspy Brytyjskie dzielą się na pięć części; te są :

1. **Anglia właściwa** podzielona na 40 hrabstw. Stolica : Londyn; znaczniejsze miasta: Bristol, Birmingham, Liverpool, Manchester i York.

2. **Księstwo Walii**, na zachód Anglii, podzielone na 12 hrabstw. Główne miasto Caermarthen.

3. **Szkocya**, podzielona na 33 hrabstw. Stolica Edynburg, znaczniejsze miasto Glasgow.

4. **Irlandya**, podzielona na 32 hrabstw. Stolica Dublin, znaczniejsze miasto Cork.

5. **Małe wyspy**, jako to : Shetlandy, Orkady, Hebrydy, wyspy Scilly czyli Sorlingi, Wight, wyspy Aurigny, Guernesej i Jersej, Anglesea.

Wielka Brytania posiada w Europie wyspę Helgoland na Północnem morzu; miasto Gibraltar w Hiszpanii;

wyspę Malte z stolicą La Valette; ma protektorat nad Rzeczą pospolitą wysp Jońskich.

116. *Jak się dzieli Dania?* Królestwo Duńskie dzieli się na trzy części; te są :

1. **Dania właściwa**, obejmująca wyspy na zachodzie Bałtyku, z których główne są : Seeland, z stolicą Kopenhaga; wyspa Fionia, z stolicą Odense; wyspy Bornholm, Laland, Falster; na lądzie Jutlandia, główne miasta : Wiborg i Aalborg.

2. **Księstwa** na południu Jutlandyi, mianowicie : księstwo Szleswig, księstwo Holsztein, główne miasta : Glücksztadt, Kiel i Altona; księstwo Lauenburg. (Te ostatnie dwa księstwa należą do związku Niemiec).

3. **Kolonie w Europie**, te są : wyspy Feroer i Islandya, z stolicą Rejkiewig.

117. *Jak się dzieli Szwecya i Norwegia?* Szwecya dzieli się na 24 prefektur (lans), każda nosi nazwę głównego miasta, a cały kraj podzielony jest na 3 wielkie obszary; te są :

1. **Szwecya właściwa**, główne miasta : Sztokholm, Upsala i Nikoeping.

2. **Nordlandya**, obejmująca Szwedzką Laponię, główne miasta : Lulea i Tornea.

3. **Gothlandya**, główne miasta Christianstadt, Karlskrona, Kalmar i Gothemburg. Wyspa Gothland, stolica Wisby; i wyspa Oland stanowią część Gothlandyi.

Norwegia dzieli się na 5 dyecezyj; te są : Aggerhus, Chrystyansandt, Berghen, Drontheim i Nordland, który obejmuje u wybrzeża wyspy Loffody, a na północno-wschodniej stronie Finmark czyli Laponię Norweską.

Szwecya i Norwegia mają jednego króla, lecz odmienną administracyę.

118. *Jak się dzieli Rosya Europejska?* Cesarstwo Rosyjskie obejmuje w Europie Rosyę, wielkie księstwo Finlandzkie, królestwo Polskie i niektóre wyspy.

Rosya Europejska dzieli się na 51 gubernij, noszących nazwę swoich głównych miast, i znowu podzielonych na sześć części:

1. **Rosya wielka**, zawiera 19 gubernij. Główne miasta są : Moskwa, Smoleńsk, Twer, Pskow, Nowogród,

Olonec, Archangieli, Wologda, Kostroma, Jarosław, Niżnij Nowogród, Riazan, Tula, Kaługa, Orel, Kursk, Weronież i Tambów.

2. **Rosya mała**, obejmuje 4 gubernij. Główne miasta są: *Kijów*, *Póltawa*, *Czernichów*, *Ukrainę* albo *Charków*.

3. **Krainy Bałtyckie** zawierają 4 gubernie. Główne miasta: *Petersburg*; krainę *Estonię* z miastem *Rewał*; *Liwonię* z miastem *Ryga*; *Kurlandyę* z miastem *Mitawa*.

4. **Rosya zachodnia** dzieli się na 8 gubernij. Te są: *Podolska*, *Wołyńska*, *Grodzińska*, *Białostocka*, *Wileńska*, *Witebska*, *Mohilewska* i *Mińska*.

5. **Rosya południowa** obejmuje 7 gubernij. Te są: *Besarabia* z miastem *Kiszniów*; gubernia *Chersońska*, *Jekaterynosławska*, *Tauryda* z miastami *Symferopol* i *Sebastopol*; kraj *Kozaków Dońskich*, *Kozaków Czarnomorców*, i gubernię *Stawropol* czyli kraj z tej strony *Kaukazu*, zawierający *Czerkesy*.

6. **Rosya wschodnia** zawiera 9 gubernij. Te są: *Astrakan*, *Saratów*, *Penza*, *Samara*, *Symbirsk*, *Kazań*, *Wiatka*, *Perm* i *Orenburg*.

Finlandya, z głównymi miastami *Abo* i *Helsingfors* dzieli się na 8 prefektur.

Królestwo Polskie, z stolicą *Warszawa*, inne miasta: *Kalisz*, *Lublin* — dzieli się na 5 gubernij.

Wyspy są: *Spicberg*, *Nowaja Zemla*, *wyspa Wajgac*, *Kalguef* na oceanie *Lodowatym*; wyspy *Aland*, *Dago* i *Oesel* na *Bałtyku*.

Lekcja jedynasta.

Podział krajów środkowej Europy.

Dawny podział Francji.

119. *Jak się dzieliła dawniej Francya?* Przed 1789. r. dzieliła się Francya na 33 prowincyj; z tych 6 na północy, 6 na wschodzie, 6 na południu, 6 na zachodzie, 8 w środku, a jedna na morzu Śródziemnem t. j. wyspa *Korsyka*.

Nowy podział Francyi.

120. *Jak się dzieli teraz Francya?* Francya dzieli się teraz na 86 departamentów, z których 85 maja swoje główne miasta w dawnych prowincjach; jeden departament stanowi wyspa Korsyka, a drugi hrabstwo Avignon połączone z Francją 1791 r.

121. *Zkąd biorą nazwę te departamenta?* Trzy czwarte części departamentów mają nazwę od biegu wód, które je przerzynają; jedynąście od gór tamże znajdujących się (które już nazwano w VIII. i IX. lekcyi); trzy od swego położenia (*les departements du Nord, des Cotes-du-Nord, Finisterre*); dwa, od morza (*Pas-de-Calais* i *la Manche*); departament *des Ardennes* od wyżyny tej samej nazwy pokrytej lasami, na północno-wschodniej stronie Francyi; departament *Calvados* na wybrzeżu Normandyi; *Morbihan* w Bretanii; *Landes* — od płaszczyzn piaszczystych, zwanych *landami*, w południowo-zachodniej stronie Francyi; *Vaucluse* — od źródła *Vaucluse* w hrabstwie *Avignon*.

Departamenta północne.

122. *Ile jest departamentów, których główne miasta są w dawnej Normandyi?* Jest pięć departamentów, których główne miasta leżą w dawnej **Normandyi**.²⁾ mianowicie: depart. *Seine-Inferieure*, z głów. miast. *Rouen*; inne: *Dieppe* i *Havre*; dep. *l'Eure* z głów. m. *Evreux*; dep. *Calvados* z gł. m. *Caen*; dep. *la Manche* z gł. m. *Saint-Ló*, *Cherbourg*; dep. *de l'Orne* z gł. m. *Alençon*.

123. *Który departament tworzy dawna Pikardya?* Dawna **Pikardya** tworzy departament *de la Somme* z m. *Amiens*.

124. *Który departament tworzy dawne Artois?* Dawne **Artois** tworzy depart. *Pas-de-Calais* z gł. m. *Arras*, inne miasta: *Boulogne*, *Calais*, *Saint Omer*.

²⁾ Ponieważ granice departamentów nie odpowiadają dokładnie granicom dawnych prowincyj, dla tego odnosimy każdy departament do prowincyi, w której się znajduje jego główne miasto.

125. *Który departament tworzy dawna francuzka Flandrya?* Dawna francuzka **Flandrya** tworzy dep. du Nord, z gł. m. *Lille*; inne m. *Douaj* i *Duakerque*.

126. *Ile departamentów tworzy dawna Ile-de-France?* Dawna **Ile-de-France** tworzy pięć departamentów: de la Seine, z gł. m. *Paryż*; de Seine et Oise z gł. m. *Versailles*; Seine-et-Marne, z gł. m. *Melun*; de l'Aisne z gł. m. *Laon*; de l'Oise z gł. m. *Beauvais*.

127. *Ile departamentów tworzy dawna Szampania (Champagne)?* Dawna **Szampania** tworzy 4 departamenta: de l'Aube z gł. m. *Troyes*; de la Haute-Marne, z gł. m. *Chalons*, *Rheims*; des Ardennes z gł. m. *Mézières*, *Sedan*.

Departamenta wschodnie.

128. *Ile departamentów tworzy dawna Lotaryngia?* Dawna **Lotaryngia** tworzy 4 departamenta: de la Meurthe, z gł. m. *Nancy*, *Toul* i *Lunéville*; des Vosges z gł. m. *Bar le Duc*, *Verdun*; dep. de la Moselle z gł. m. *Metz*.

129. *Ile departamentów tworzy dawna Alzacya?* Dawna **Alzacya** tworzy 2 departamenta: du Bas-Rhin z m. *Strasburg*; du Haut-Rhin z m. *Kolmar* i *Mulhouse*.

130. *Ile departamentów tworzy dawna Franche Comté?* Dawna **Franche Comté** tworzy 3 departamenta: du Doubs z m. *Besançon*; de la Haute-Saone z m. *Vesoul*, *Gray*; du Jura z m. *Lons-le-Saulnier* i *Dole*.

131. *Ile departamentów tworzy dawna Burgonia?* Dawna **Burgonia** tworzy 4 departamenta: de la Cote-d'Or z m. *Dyżon* (*Dijon*), *Beaune*; dep. de l'Yonne z m. *Auxerre*; de Saone et Loire z m. *Macon*; de l'Ain z m. *Bourg*.

132. *Ile departamentów tworzy dawna Lugdunia (Lyonnais)?* Dawna **Lugdunia** tworzy 2 departamenta: du Rhone z m. *Lugdun* (*Lyon*); de la Loire z m. *Sainte-Etienne*.

133. *Ile departamentów tworzy dawne Dauphiné?* Dawne **Dauphiné** tworzy 3 departamenta: de l'Isère

z m. *Grenoble*; de la Drome z m. *Valence*; des Hautes Alpes z m. *Gap*.

Departamenta południowe.

134. *Ile departamentów tworzy dawna Prowansya?* Dawna **Prowansya** tworzy trzy departamenta: des Basses Alpes z m. *Digne*; du Van z m. *Draguignan*, *Toulon*; des Bouches-du-Rhone z m. *Marsylia*, *Aix*.

135. *Ile departamentów tworzy dawna Langwedocya?* Dawna **Langwedocya** tworzy 8 departamentów: de la Haute-Garonne z m. *Toulouse*; du Tarn z m. *Alby*; de l'Aude z m. *Carcassonne*; de Herault z m. *Montpellier*; du Gard z m. *Nimes*; de la Lozère z m. *Mende*; de la Haute-Loire z m. *Puy*; de l'Ardèche z m. *Privas*.

136. *Który departament tworzy dawne Roussillon?* Roussillon tworzy departament des Pyrenées Orientales z m. *Perpignan*.

137. *Jaki departament stanowi dawne Comté de Foix?* Dawne Comté de Foix tworzy depart. de l'Ariège z m. *Foix*.

138. *Jaki departament tworzy prowincya Béarn?* Dawna prow. Béarn tworzy depart. des Basses-Pyrenées, z m. *Pau*, *Bayonne*.

139. *Ile departamentów tworzy dawna Guyenne?* Guyenne tworzy 9 departamentów: de la Gironde z m. *Bordeaux*; de la Dordogne z m. *Périgueux*; du Lot-et-Garonne z m. *Agen*; du Lot z m. *Cahors*; de l'Aveyron z m. *Rhodesz*; de Tarn-et-Garonne z m. *Montauban*; des Landes z m. *Mont-de-Marsan*; du Gers z m. *Auch*; des Hautes Pyrenées z m. *Torbes*.

Departamenta zachodnie.

140. *Który departament tworzy kraj Aunis i Sain-tonge?* Dawny kraj Aunis i Saitonge tworzą departament de la Charente Inférieure, z m. *La Rochelle*, *Roche-fort* i *Saintes*.

141. *Który departament tworzy dawna Angoumois?*
Dawna Angoumois tworzy depart. de la Charente, z m. *Angoulême*.

142. *Ile departamentów tworzy dawne Poitu?* Dawne Poitu tworzy 3 departamenta: de la Vienne z m. *Poitiers*; des Deux Sevres, z m. *Niort*; de la Vendée z m. *Napoleon-Vendée*.

143. *Ile departamentów tworzy dawna Bretania?* Dawna Bretania (Bretagne) tworzy 5 departamentów: d'Ille-et-Vilaine z m. *Rennes*; de la Loire Inferieure z m. *Nantes*; du Morbihan z m. *Vannes*; du Finisterre z m. *Quimper*, *Brest*; des Cotes-du-Nord z m. *Saint-Brieuc*.

144. *Który departament tworzy dawna prowincya Anjou?* Anjou tworzy dep. Main-et-Loire, z m. *Angers*.

145. *Ile departamentów tworzy dawne Maine?* Dawne Maine tworzy 2 departamenta: de la Sarthe, z m. *Le Mans*; de la Mayenne z m. *Laval*.

Departamenta środkowej Francyi.

146. *Ile departamentów tworzy dawna Orleania?* Dawna Orleania tworzy 3 departamenta: du Loiret z m. *Orleans*; de Loire et Cher, z m. *Blois*; d'Eure-et-Loire z m. *Chartres*.

147. *Który departament tworzy dawna prowincya Nivernois?* Dawna prowincya Nivernais tworzy departament de la Nièvre z m. *Nevers*.

148. *Który departament powstał z prow. Bourbonnais?* Z prow. Bourbonnais powstał departament de l'Allier, z m. *Moulins*.

149. *Ile departamentów tworzy Owernia (Auvergne)?* Owernia tworzy 2 departamenta: du Puy-de-Dome z m. *Clermont*, *Riom*; du Cantal, z m. *Aurillac*.

150. *Ile departamentów tworzy Limousin?* Dawna prow. Limousin tworzy 2 departamenta: de la Haute-Vienne z m. *Limoge*; de la Corrèze, z m. *Tulle*.

151. *Który departament tworzy prowincya Marche?* Departament de la Creuse z m. *Gueret*.

152. Ile departamentów tworzy dawna prowincya **Berry**? Dawna prow. Berry tworzy 2 departamenta: du Cher z m. *Bourges*; de l'Indre z m. *Chateauroux*.

153. Który departament powstał z dawnej prow. **Tourraine**? Z tej prowincyi utworzony jest departament d'Indre-et Loire — z m. *Tours*.

Hrabstwo Avignon, Korsyka i małe wyspy.

154. Który departament utworzono z dawnego hrabstwa **Avignon**? Departament Vaucluse z m. *Avignon*.

155. Który departament tworzy wyspa **Korsyka**? Wyspa Korsyka tworzy departament tej samej nazwy, z m. *Ajaccio*, *Bastia*.

156. Do którego departamentu należą małe wyspy leżące u wybrzeżów Francyi? Wyspy d'Ouessant należą do departamentu Finisterre; wyspa de Groix i Belle-Ile do depart. Morbihan; wyspy Noirmoutier i Dieu — do dep. de la Vendée; wyspy Ré i Oleron do depart. Charente-Inférieure; wyspy Hyères do depart. du Var.

Lekcja dwunasta.

Dalszy ciąg podziału środkowej Europy.

157. Jak się dzieli **Belgia**? Belgia dzieli się na 9 prowincyi; te są: **Brabancya południowa** z stolicą *Bruxella*; **Antwerpia** z m. Antwerpia i Mecheln (*Malines*); **Leodyum** (*Liège*) z m. *Leodyum*; **Namur**, z m. *Namur*; **Henegau** z m. *Mons*; **Flandrya wschodnia** z m. *Gandawa* (*Gand*); **Flandrya zachodnia** z m. *Brügge*, *Ostenda*, *Courtrai*; **Limburg Belgijski** z m. *Hasselt*; **Luxemburg Belgijski** z m. *Arlon*.

158. Jak się dzieli **Hollandya**? Hollandya dzieli się na dwanaście prowincyi; te są: **Hollandya północna** z m. *Amsterdam*, *Harlem*; **Hollandya południowa** z m. *Haga* (*La Haye*), *Lejde* i *Rotterdam* (te dwie pro-

wincye stanowią **Hollandyą** właściwą); **Zelandya** — prowincya złożona prawie z samych wysp, które skrapiają ujścia Skaldy z m. *Middelburg* i Tlessin na wyspie Walcheren; **Brabancya północna** z m. *Bois-le-Duc*, Breda i Berg-op Zoom; prow. **Utrecht** z m. *Utrecht*; prow. **Geldern** z m. *Arnhem*, Nimegen; prow. **Ober-Yssel** z m. *Zwolle*, Dewenter; prow. **Drenthe** z m. *Assen*; prow. **Groninga** z m. *Groninga*; prow. **Fryzlandya** z m. *Leuwarden*; **Limburg Hollenderski** (księstwo Limburg) z m. *Maestricht*; **Luxemburg Hollenderski** (wielkie księstwo Luxemburg oddzielone od reszty królestwa przez prowincyę belgijską Leodyum) z m. *Luxemburg*. (Te dwie prowincye należą do związku Niemieckiego.)

W ujściach rzeki Ems na jeziorze Zuidersee u wybrzeża są wyspy, między którymi uwagi godne Texel i Ter-Schelling.

159. *Jak się dzieli królestwo Pruskie?* Królestwo Pruskie dzieli się na 10 prowincyi, z których 3 nienależą do Niemiec, a 7 tworzą część związku Niemieckiego.

Trzy prowincye nienależące do Niemiec są: **Prusy wschodnie** z m. *Królewiec* (Koenigsberg), Piława, Memel, Toruń; **Prusy zachodnie** z m. *Gdańsk*; wielkie **Księstwo Poznańskie** z m. *Poznań*, Gniezno, Kruzwica, Kurnik i t. d.

Siedm prowincyi Niemieckich są: **Pomorze** (Pomerania), której część stanowi wyspa Rugia, z m. *Szczecin*; **Brandenburgia** z m. *Poczdami* i Berlin; **Szląsk** z m. *Wrocław*; prow. **Saska** z m. *Magdeburg*, Erfurt; **Westfalia** z m. *Münster*; prow. **Nadreńska** z m. *Koblenc*, Kolonia, Düsseldorf, Akwisgran (Aix-la-Chapelle), Trewir; mała kraina **Hohenzollern** na południu królestwa Württemberg.

160. *Które kraje należą do ces. Austryackiego?*

Cesarstwo Austryackie zawiera kraje należące po części do związku Niemiec, po części do niego nienależące.

I. Kraje do związku należące są: 1) **Austria niższa**, z m. *Wiedeń*; 2) **Austria wyższa**, z m. *Linc*; 3) **Salcburg** z m. *Salcburg*; 4) **Tyrol i Voralberg** z m. *Inspruk*; 5) **Korutany** z m. *Celejowiec* (Kla-

genfurt); 6) **Karniola** z m. *Lublana*; 7) **Pobrzeże Illiryjskie** z m. *Tryest*; 8) **Styrsko** z m. *Grodziec*; (Grätz); 9) **Morawia** z m. *Berno* (Brün); 10) **Szląsk Austryacki** z m. *Opawa* (Troppau); 11) **Czechy** z m. *Praga*.

II. Kraje nienależące do związku Niemiec są: 1) **Galicja** podzielona na dwa okręgi, z m. *Lwów i Kraków*; 2) **Bukowina** z m. *Czerniowce*; 3) **Węgry** podzielone na 5 prowincyj, z m. *Peszt, Presburg, Oedenburg, Wielki Waradyn, i Koszyce*; 4) **Siedmiogród** z m. *Hermansztadt*; 5) **Województwo Serbskie i Banat Temeszowski**, z m. *Temeszwar*; 6) **Kroacja i Sławonia** z m. *Zagrzeb*; 7) **Pogranicze wojenne** — wązki obszar, który się ciągnie wzdłuż granic Turcyi — z m. *Peterwardyn i Semlin*; 8) **Dalmacja** z m. *Zara*; 9) **Królestwo Lombardzko-Weneckie** z m. *Medyolan, Kremona, Mantua, Wenecya, Weron, Padwa, Udyna*.

Wyspy Illiryjskie, między któremi główne są *Veglia* i *Cherso*, należą do Kroacji i Dalmacji.

161. Ile państw należy do związku Niemiec? Do związku Niemiec należy 35 państw:

1) Prowincye Niemieckie Cesarstwa Austryackiego (zob. pod l. 160.)

2) Prowincye Niemieckie królestwa Pruskiego (zob. pod l. 159.)

3) Prowincye Niemieckie Królestwa Duńskiego (Holstyn i Lauenburg.)

4) Prowincye Niemieckie Król. Hollenderskiego (Limburg i Luxemburg.)

5) Cztery Królestwa; **Saxonia** z m. *Drezno, Lipsk*; król. **Hanowerskie** z m. *Hanower, Embden, Göttinga*; **Bawarya** złożona z dwóch części oddzielonych: z Bawaryi właściwej z m. *Monachium, Augsburg i Nürnberg*, i Bawaryi Nadreńskiej z m. *Spirg*; **Wirtemberg** z m. *Sztutgard* i *Ulm*.

6) Sześć wielkich Księstw: **Badeńskie** z m. *Karlsruhe*; **Heskie** z m. *Darmstadt*, *Moguncya*; **Sasko-Wejmarsko-Eisenachskie** z m. *Weimar*, **Olden-**

burskie z m. *Oldenburg*; **Meklenburg Schwerin** z m. *Schwerin*; **Meklenburg Strelitz** z m. *Neu-Strelitz*.

7) **Hessya** elektoralna z m. *Kassel*.

8) Księstwo **Brunszwickie** z m. *Brunszwik*; ks. **Sasko Koburgsko-Gotajskie** (*Gotha*), z m. *Gotha*; **Nassauskie** z m. *Wiesbaden*.

9) Trzynaście małych państw.

10) **Cztery wolnych miast**: *Lubeka*, *Hamburg*, *Brema* i *Frankfurt nad Menem*.

162. *Jak się dzieli Szwajcaryja?* Szwajcaryja dzieli się na 22 kantonów; z tych 9 na północy, te są: *Appenzel*, *Saint Gall*, *Turgowia*, *Szafhuza*, *Zürich*, *Zug*, *Argowia*, *Bazylea* i *Solura*.

Pięć na zachodzie: *Bern*, *Fryburg*, *Newszatel*, *Waat* i *Genewa*.

Dwa na południu: *Wallis* i *Tessin*.

Dwa na wschodzie: *Gryzonja* i *Glarus*.

Cztery w środku w około jeziora *Lucerno*, te są: *Schwitz*, *Lucerno*, *Unterwald* i *Uri*.

Lekcja trzynasta.

Podział krajów południowej Europy.

163. *Jak się dzieli Portugalia?* Portugalia dzieli się na 8 prowincyj, te są: prow. **Minho** z m. *Braga*; prow. **Duero**, z m. *Oporto* (*Porto*); prow. **Tras-os-Montes** (za górami) z m. *Braganza*; **Niższa Beira**, z m. *Castello Branco*; **Wyższa Beira** z m. *Viscu*; prow. **Estremadura** z m. *Lisbona*; prow. **Alemejo** (za Tagiem) z m. *Ewora*; prow. **Algarve** z m. *Faro*.

164. *Jak się dzieli Hiszpania?* Przed 1833 r. Hiszpania dzieliła się na 14 prowincyj albo królestw; dziś zaś podzielona jest na 48 prowincyj, które noszą nazwę od głównych swoich miast. Te prowincyje są:

Na północy: **Galicya** zawiera prowincyje: *La Corogne*, *Lugo*, *Orense*, *Pontevedra*; w **Asturyjskiem** *Owiedo*; w prowincyi **Basków** trzy prowincyje: **Bilbao**,

Vitoria i s. Sebastyan; w **Nawarze** — prowincya Pam-peluna; w **Aragonie** 3 prowincye: Saragosa, Huesca i Teruel.

W srodku. — W **Starej Kastylii** 6 prowincyj: Bur-gos, Avila, Segowia, Soria, Logrono, Santander; w kró-lestwie **Leon** — 5 prowincyj: Leon, Salamanka, Zama-ra, Walladolid, Palencya; w **Nowej Kastylii** — 5 pro-wincyj: *Madryt*, Toledo, Ciudad Real, Kuença, Gwada-laxara; w **Estremadurze** — 2 prowincye: Badajoz i Cacerés.

Na południu. W **Andaluzyi** — 8 prow.: Sevilla, Kor-dowa, Jaen, Almeira, Grenada, Malaga, Kadyx i Huelwa; w królestwie **Murcyi** — 2 prowincye: Murcya i Al-bacéte.

Na wschodzie. W królestwie **Walencyi** — 3 pro-wincye: Walencya, Alicante, Castellon de la Plana; w **Katalonii** — 4 prow.: Barcelna, Gerona, Lerida i Tarragon. **Wyspy Balearskie**: Iwisa, Majorka i Mi-norka tworzą prowincyę z głów. m. Palma na wyspie Majorka.

Między ważnemi miastami, które nie są głównemi miej-scami prowincyj, uwagi godne se: San Jago z Kompo-stelli, stolica dawnej Galicyi; Kartagena i Lorka w da-wnem królestwie Murcyi; Ecyra — w Andaluzyi, i port Ma-hon na Minorce. — Jest jeszcze czterdziesta dziewiąta prowincya, którą tworzą wyspy Kanaryjskie na zachodzie Afryki leżące.

165. *Jak się dzielą Włochy?* Włochy dzielą się na 7 części; te są :

1) **Państwa domu Sabaudzkiego** zawierają Sa-baudyę z m. Szambery i Annecy; Piemont z m. *Turyń*, Aosta, Ivrea, Vercelli, Alessandrya, Saluces i Coni; pro-wincye nadmorskie: Nizza, Savona i Genua; wyspa Sar-dynia z m. Cagliari.

2) Królestwo **Lombardzko-Weneckie** należące do cesarstwa Austryackiego, głów. m. Medyolan i Wenecya (zob. pod l. 160).

3) Księstwo **Parmy** z m. Parma i Placencya.

4) Księstwo **Modeny** z m. Modena.

5) Wielkie księstwo **Toskańskie**, z m. *Florencya*, Pistoja, Luka, Liworno, Piombino, Grosseto i Siena; do tego państwa należy wyspa Elba, przylądek Porto-Ferrajo.

6) Państwo **Papiezkie** (kościelne), z m. *Rzym*, Ferrara, Bolonia, Rawenna, Forli, Rimini, Ankona, Macerata, Perusa, Spoleto i Witerbo. (Dwa miasta państwa kościelnego, Ponte Corvo i Benevent, znajdują się w królestwie Neapolitańskim.

7) Królestwo **Neapolitańskie** (Obojga Sycylii) zawiera 2 części: a) *posiadłości lądowe*, z m. *Neapol*, Akwila, Chieti, Foggia, Bari i Tarent; b) *wyspa Sycylia*, z m. Palermo, Mesyna; i wyspy Liparyjskie.

166. *Jak się dzieli Turcya?* Turcye można podzielić na 6 części; te są: **Rumelia** (Romania) z m. *Konstantynopol*, *Adryanopol*, *Gallipoli* i *Salonika*; **Bulgarya**, z m. *Zofia* (Sophie); **Tesalia**, z m. *Larysa*; **Albania**, z m. *Janina* i *Skadar* (Scutar); **Bosnia**, z m. *Bosna-Seraj*. Wyspy są: *Kandyja*, przylądek *Kandyja*, wyspy *Tasso*, *Samoltraki*, *Imbro* i *Lemno* na Archipelagu.

Na północy są 3 prowincye (księstwa) lenne i płaca haracz Turcyi, mianowicie: **Serbia** z m. *Belgrad*; **Wołoszczyzna** z m. *Bukareszt*; **Moldawa** (Multany) z m. *Jassy*. Te dwa księstwa zowią się prowincjami Naddunajskimi. Na północno-wschodniej stronie Albanii jest mały niepodległy kraj *Czarnogórców* (Montenegrów). — Turcya Europejska i jej posiadłości w Azji i Afryce tworzą **Cesarstwo Ottomańskie**.

167. *Jak się dzieli Grecya?* Grecya dzieli się na 3 części: **Grecya północna**, z m. *Ateny*, *Liwadja* i *Le-pante*; **Morea**, (Peloponez) z m. *Korynt*, *Nauplia* *Romańska* i *Patras*. **Wyspy** są: 1) *Eubea* (Negropont), przylądek *Negropont*; 2) na północy Eubei kilka małych wysepek, między któremi *Skiro*; 3) w zatoce *Ateńskiej* *Koluri* (Colouri) i *Egina*; 4) blisko wschodniego wybrzeża *Morei* — *Hydra*; 5) *Cyklady* (to jest wyspy ułożone w koło), z tych główne: *Naxia*, *Paro*, *Milo* i *Syra*.

AZYA.

Lekcja pierwsza.

Granice i kraje Azji.

168. *Jakie granice ma Azja?* — Na północ ocean Lodowaty Północny; na zachód góry Uralu, morze Kaspjskie (Kaspik), Kaukaz, morze Czarne, morze Marmara, Archipelag, morze Śródziemne, międzymorze (isthme) Suez i morze Czerwone, oddzielające prawie całkiem Azję od Afryki; na południe ocean Indyjski i morze Chińskie; na wschód ocean Wielki czyli Spokojny.

169. *Na ile krajów dzieli się Azja?* — Azja dzieli się na 9 krajów; te są: **na północy** Rosya Azyatycka z m. Tobolsk i Tiflis; **два kraje na wschodzie** Japonia, z m. Yeddo i cesarstwo Chińskie, z m. Peking; **два na południu** — Indo-Chiny (Indye za Gangesem) z m. Houé, Awa i Bangkok; i Hindostan czyli Indye właściwe, z m. Kalkutta; **два kraje w środku** — Turkestan (Tatarya niepodległa). z m. Bukhara; Persya (Iran) z m. Teheran; **два na zachodzie** — Arabia, z m. Mekka, i Turcyja Azyatycka z m. Smirna, Damaszek i Jerozolima.

Lekcja druga.

Morza Azyatyckie.

170. *Ile mórz oblewa Azję?* Azję oblewa 15 mórz, między temi 4 wielkich, a 11 małych.

171. *Które to są wielkie morza Azji i które kraje one oblewają?* Cztery wielkie morza Azji są: na północy ocean Lodowaty, który oblewa Rosję Azyatycką; na południu ocean Indyjski, który oblewa Arabią, Hindostan i Indo-Chiny; na wschodzie Wielki czyli Spokojny ocean, który oblewa Chiny, Japonię i Syberyę; na zachodzie morze Śródziemne, które oblewa Turcyję Azyatycką.

172. *Które to są małe morza Azji i które kraje oblewają one?* Jedynaście małych mórz Azji są: morze czyli jezioro Aral, które oblewa Turkestan; morze Kaspijskie oblewające Turkestan i Persyę; morze Czarne, morze Marmara i Archipelag, utworzone przez morze Śródziemne, i które oblewają Turcyę Azyatycką; morze Chińskie, które oblewa Indo-Chiny i Chiny; morze Wschodnie i Żółte — oblewają Chiny; morze Japońskie między cesarstwem Chińskim i Japonią; morze Ochockie — oblewa Syberyę; Beryngskie między Azyą i Ameryką. Pięć ostatnich mórz utworzone są przez Wielki ocean.

Lekcja trzecia.

Zatoki i cieśniny Azji.

173. *Które są główne zatoki Azji?* Główne zatoki Azji są: zatoka Obijska na północy Syberyi, utworzona przez ocean Lodowaty; zatoka Anadyr, utworzona przez morze Żółte w Chinach; zatoka Tonkin między Chinami i Indo-Chinami, i zatoka Siam na południu Indo Chin — obiedwie tworzy morze Chińskie; zatoka Bengalska między Indo-Chinami i Hindostanem; zat. Oman (morze Arabskie) między Hindostanem i Arabią — oboje tworzy ocean Indyjski; zat. Perska — utworzona przez zatokę Oman, między Persyą i Arabią; zat. Arabska (morze Czerwone) utworzone przez morze Oman, między Arabią i Afryką.

174. *Które to są główne cieśniny Azji?* Główne cieśniny Azji są: cieśnina Berynga między Azyą i Ameryką; cieśnina Tarakaj i Perouse na północ Japonii; cieś. Korea między Chinami i Japonią; kanał Formosa (Fou-Kian) na wschodzie Chin; cieś. Malakka na południu Indo-Chin; cieś. Palk na południu wschodniem Hindostanu; Ormuz u wejścia zatoki Perskiej; cieś. Bab-el-Mandeb (*brama Iez* — ponieważ żegluga jest tam bardzo niebezpieczna) u wejścia morza Czerwonego; cieś. Dardanelow i cieś. Konstantynopolitańska między Turcyą Europejską i Azyatycką.

Lekcja czwarta.

Wyspy Azyatyckie.

175. *Które to są wyspy albo gromady wysp (wielowyspia) w Azji?* — Uwagi godne wyspy w Azji są:

Na północ: Archipelag Nowej Syberyi na oceanie Lodowatym.

Na wschód: Kuryle między morzem Ochockiem i Wielkim oceanem; wyspa Tarrakaj oddzielona od lądu przez cieś. Tarrakaj; wyspy Japońskie między morzem Japońskim i Wielkim oceanem; wyspy Lieu-Khieu na Wielkim oceanie na południu Japonii; wyspy Formoza, Makao, Hong-Kong i Hajnan na morzu Chińskim.

Na południu: wyspy Andamany i Nikobary w zatoce Bengalskiej; wyspa Cejlon, Maldiwy i Lakediwy na oceanie Indyjskim; wyspa Bombaj na zachodnim wybrzeżu Hindostanu; wyspa Bahrain w zatoce Perskiej.

Na zachodzie: wyspy Cypr i Rodus na morzu Śródziemnym; Sporady na Archipelagu i wyspa Marmara na morzu tej samej nazwy.

Lekcja piąta.

Półwyspy i przylądki Azji.

176. *Jle jest głównych półwyspów w Azji?* Ośm jest głównych półwyspów w Azji, cztery wielkich i cztery małych. — Cztery wielkie są: wschodnia półwyspa Indyjska albo Indo-Chiny, zachodnia półwyspa Indyjska czyli południowa część Hindostanu, Arabia, Anatolia (Azja mniejsza w Turcyi.) Cztery małe półwyspy są: Kamczatka na wschodzie Syberyi; Korea na wschodzie Chin; półwyspa Malakka na południu Indo-Chin, i Guzerato na zachodzie Hindostanu.

177. *Które są główne przylądki Azji?* Główne przylądki Azji są: przylądek Wschodni na cieśninie Berynga;

przyładek Romania na południu półwyspy Malakka; przył. Negrals na zachodzie Indo-Chin; przył. Komorin na południu Hindostanu; przył. Mogador i przył. Raselgat na wschodzie Arabii; przyładek Baba na zachodzie Turcyi.

Lekcyą szóstą.

Wyżyny i góry Azyi.

178. *Które to są główne wyżyny Azyi?* Główne wyżyny Azyi są: wielka wyżyna środkowa i wyżyny Persyi i Arabii.

179. *Które są główne pasma gór w Azyi?* Główne pasma Azyatyckich gór są:

1) **Góry, które się otaczają i utrzymują wielką środkową wyżynę**, mianowicie: pasmo Altajskie na północy; góry King-Khan na wschód; Himalaja na południe; góry Boler na zachód.

2) **Pasma, które się przylączają do tego zakola gór**, jedno wewnątrz wyżyny od zachodu ku wschodowi, jako to: łańcuch Tianchan (góry Niebieskie), i góry Tsounling; drugie na zewnątrz wyżyny, jako to góry Stawonój na północnym wschodzie, które się kończą na przyładku Wschodnim; góry Indo Chińskie na południu, i Hindo-Kousch na zachód.

3) **Góry Hindostanu**, te są: góry Windhya od wschodu na zachód, i góry Ghates wschodnie i zachodniorozciągające się wzdłuż wybrzeża aż do przyładku Komorin.

4) **Góry ograniczające wyżynę Persyi**; te są: na północy góry Elbours, na zachód góry Elvend.

5) **Góry zachodniej Azyi**; te są: Taurus, który swojemi odnogami pokrywa mniejszą Azyę; Liban — wzdłuż wschodniego wybrzeża morza Śródziemnego, od gór Taurus do międzymorza Suez.

6) **Góry między Europą i Azyą są**: Kaukaz i góry Uralu.

180. *Które to są w Azji góry najgodniejsze uwagi?* Najgodniejsze uwagi są: góry Dawalagiri i Dżemulari, najwyższe szczyty na ziemi w łańcuchu Himalaj; góra Ararat w górach Armenii, które są odgałęzieniami Taurusa; góra Tabor i góra Karmel w łańcuchu Libanu; góry Synaj i Horeb na północnym zachodzie Arabii, i cypel Adama na wyspie Cejlon.

Lekcya siódma.

Jeziora, pochyłości i rzeki Azji.

181. *Które są główne jeziora w Azji?* — Główne jeziora w Azji są: morze Martwe (Asfaltowe) na południe Jerozolimy; jeziora Van i Ourmiah na północnym zachodzie Persyi; jez. Zerrah na wschód Persyi; jez. Balkachinor i Draizang na północnym zachodzie cesarstwa Chińskiego; Baikal — na południu Syberyi; Khoukhou-noor (jeziro Niebieskie), jez. Thoung-thing i jeziro Phou-yang w Chinach; Palt — w Tybecie na północy Himalaj.

182. *Na ile stoków dzieli się Azja?* Azja ma cztery pochyłości: stoczystość północna skierowana ku Lodowatemu Północnemu oceanowi; stoczystość wschodnia ku Wielkiemu oceanowi; południowa — ku Indyjskiemu oceanowi; zachodnia — ku wewnętrznym morzom zwrócona, to jest ku morzu Aralskiemu, Kaspijskiemu i Śródziemnemu.

183. *Które są główne rzeki płynące na pomienionych stoczystościach?* Główne rzeki są:

Na stoku północnym : Ob, Jenisej i Lena, wpadające do Lodowatego Północnego oceanu.

Na stoku wschodnim : Amur (Sakhalian) wpada do morza Ochockiego; Hoang Ho (rzeka Żółta) wpada w morze Żółte, i Yantsekiang (rzeka syn Oceanu), największa rzeka w Chinach wchodzi do morza Wschodniego.

Na stoku południowym : May-Kang (Cambodża), który wpada do morza Chińskiego; Mej-Nam — w za-

tokę Siam; Saluen, Irawaddy, Bramaputra, Ganges, Godawery, Kistnah i Kawery — wpadają do zatoki Bengalskiej; Nerbudah i Indus (Sind) — do zatoki Oman; Tiger i Eufkrat — do zatoki Perskiej tem samem ujściem.

Na stoku zachodnim: Dżihun (Amondarya, dawniej Oxus) wpada do morza Aral; Kur przyjmuje rzekę Aras i wpada do Kaspiku; Kizil Ermak (rzeka czerwona) — do morza Czarnego; Orontes — do Śródziemnego.

184. *Jaki bieg ma Ganges? Ganges* ma źródło w Himalaj, skrapia obszerną płaszczyznę Hindostanu, Benares, Patnę i wpada do zatoki Bengalskiej wieloma ramionami, które tworzą wielką deltę. Jedno ramię zowie się *Houghi*, a Indyanie poczytują je za święte; płynie do Szadernagor i Kalkuty.

Tak zwane delty powstają przy ujściu wielkich rzek (n. p. Nilu) z nagromadzeń mułu i piasku, które woda rzeki unosi i tamże strąca i osadza.

185. *Indus (Sind)* ma swoje źródło na północnem zboczu Himalaj, wychodzi z środkowej wyżyny, płynie od północnego wschodu ku południowemu zachodowi, przyjmuje z prawej strony Kabul, z lewej Pendżab (pięć rzek), skrapia Hajderabad i Tatta, i wlewa się w morze Oman kilkoma ramionami.

186. Rzeki *Tygrys* i *Eufkrat* tworzą się nawzajem z dwóch ramion, które spływają z gór Armenii; Tygrys skrapia Mossoul i Bagdad; Eufkrat skrapia Rakkę. Te dwie rzeki łączą się poniżej Korny (Corna), przybierają nazwę Chat-el-Arab i wpadają do zatoki Perskiej.

Lekcya ósma.

Podział krajów Azji.

Posiadłości Europejskie w Azji.

187. *Jak się dzieli Rosya Azyatycka?* Rosya [Azyatycka] dzieli się na 2 główne części; te są: **Syberya**, z m. Tobolsk, Tomsk, Irkuck, i **provincye na południu Kaukazu**, z m. Kutais, Tiflis na prawym brzegu rzeki Kur w Georgii, i Erywan. Archipelag (wielowyspie) Nowej Syberyi i Kuryle północne należą do Syberyi.

188. *Z których części składa się cesarstwo Japonskie?* Japonia składa się z kilku wysp; te są: Kiu-Siu, stolica Nangasaki; wyspa Sikok; wyspa Nifon, z głów-

wnemi miast. Yeddo i Meako; wyspa Yeso z stolicą Matsmaj; południowa część wyspy Tarrakaj i południowe Kuryle.

189. *Jak się dzieli cesarstwo Chińskie?* Cesarstwo Chińskie dzieli się na dwie wielkie części; te są: kraje położone na wschodnim stoku wielkiej Azyatyckiej wyżyny, i kraje w samejże wyżynie zawarte.

Kraje wschodniego stoku są: 1) Właściwe Chiny, z m. Peking, Nan-King (Kiang-Ning) nad rzeką Yantsekiang, Shanghai, Fou Tschou i Kanton. 2) królestwo Korei; 3) Mandżurya; 4) wyspy: północna część wyspy Tarrakaj, wyspa Formoza i Hainan.

Kraje wyżynowe są: 1) Mongolia na północy; 2) Thian-Chan-pe-lu na północy gór Thian Chan; 3) Thian-Chan nan-lu na południu tychże gór; 4) Tibet z m. Lassa, między górami Thsuoling i Himalaja; 5) kraj Khukhunoor na północnym wschodzie Tybetu.

Chińczycy odstąpili Portugalii miasto Makao na wyspie tejże nazwy, Anglikom zaś wyspę Hong Kong; te dwie wyspy leżą w zatoce Kantonu.

190. *Które główne państwa posiadają Indo-Chiny?* Indo-Chiny zawierają: 1) królestwo **Anam**, którego główne prowincye są: Kochinchina z m. Hue; Tong King z m. Kecho, i Cambodża z m. Saigong; 2) królestwo **Siam** z m. Bankok; 3) kilka małych niepodległych państw na półwyspie **Malakka**; 4) cesarstwo **Birmańskie** z m. Awa i Amrapura; 5) posiadłości Angielskie (zob. l. 191.)

191. *Jak się dzieli Hindostan?* Hindostan dzieli się na 2 wielkie naturalne obszary; te są: **Hindostan** właściwy czyli kotłina Gangiesu między Himalaja i górami Windhya; **Dekan** (trójkąt południowy) między górami Windhya i przylądkiem Komorin. Niższa część kotliny Gangiesu zowie się **Bengalem**. Część zachodniego wybrzeża Dekkanu zowie się **Malabar**, a część wschodniego wybrzeża **Koromandel**. Prawie cały ten ogromny obszar zajmuje tak zwane **cesarstwo Brytanii**. Niepodległe kraje leżą na północy; te są: prowincya Kaszmir; królestwo Nigal z m. Katmandu; Butan (Deb-Radża)

z m. Tassisudon. Francuzi i Portugalezycy mają niektóre posiadłości w Hindostanie.

192. *Z których części składa się państwo Indo-Brytańskie?* To państwo, z m. Kalkutta, składa się z posiadłości niegdyś Kompanii Angielskiej Indyjsko wschodniej w Hindostanie i za Hindostanem, z państw sprzymierzonych czyli baracz płacących Anglikom, z wyspy Cejlon z m. Kolombo (bezpośrednia posiadłość Anglii.)

Posiadłości byłej Kompanii w Hindostanie są:

Na północy: **prezydencya Bengalska** (Kalkutty), z m. Kalkutta, Patna i Benares; dawne królestwo **Aoud** z m. Luknow; **provincya północnego zachodu** wraz z Pendżab (kraj pięciu rzek) z m. *Agra*, Delhy, Lahor, Amretsir, Multan; W Dekanie **provincya Nagpur** z m. Nagpur; na wybrzeżu zachodniem Dekanu **prezydencya Bombay** z m. *Bombay*, Kochin, Kalikut, Punach, Surate i Achmedabad; na wschodniem wybrzeżu Dekanu **prezydencya Madras** z m. *Madras*, Trankebar, Mazulipatam.

Posiadłości byłej Kompanii za Hindostanem i zależące od prezydencyi Bengalu, są w Indo-Chinach: 1) **kraje zdobyte na Birmanach** z m. Dżorhat na półn. wschod. Indo-Chin, a na wybrzeżu: Arakan, Rangoon, Pegu i Martaban; 2) **kolonie półwyspy Malakka**; te są: wyspa Pulo-Pinang blisko wybrzeża półwyspy; obszar Wellesley i miasto Malakka na półwyspie; i miasto Singapur na wyspie blisko przylądka Romania.

Główne holdowne albo sprzymierzone państwa byłej Kompanii są: w poniżej leżącej kotlinie rzeki Indus księstwo **Sindhy** z m. Heiderabad; — w właściwym Hindostanie kraj **Radżaput** z m. Dżutpur, Odeipur; **Seindhia** z stolicą Gwalior; — w Dekanie **państwo Nizzam** z m. Heiderabad i państwo **Majssur**; — na oceanie Indyjskim wyspy **Lakediwy**.

193. *Które państwa Europejskie mają posiadłości w Indyi?* — **Francya** posiada w Indyi 5 miast z okręgiem tychże, te są: Møhe na wybrzeżu Malabar, Kariikal i Pondiszery na wybrzeżu Koromandel, Yandon nad rzeką Godavery, i Szandernagor (Chandernagor) na północ Kalkutty. Pondyszery jest głównem miejscem tych

posiadłości. — **Portugalia** posiada na północy wybrzeża Malabar mały okręg z m. Goa, a w Guzurate miasta Daman i Diu.

194. *Które państwa obejmuje Turkestan?* Turkestan obejmuje kilka hanatów czyli krain podległych naczelnikom, czyli **hanom**; główne miasta są: Kokand, Bukara, Samarkand, Kiwa. Na zachodzie leży kraj Turkomanów, a na północy Kirgizy.

195. *Co obejmuje Persya?* Persya czyli obszar Perski między rzeką Indus i Tygrysem zawiera: 1) właściwe **królestwo Perskie** podzielone na 11 prowincyj (krain) z miastami: Teheran, Ispahan, Tauris, Hamadan i Szyras; 2) **królestwo Herat** z m. Herat; 3) **Afganistan** (Kabulistan) z m. Kabul i Kandahar; 4) **Beludżystan** z m. Kelat haracz płacącym Anglii.

196. *Jak się dzieli Arabia?* Arabia dzieli się na 2 odróżnione obszary: pustynie wewnątrz kraju — i krainy nadmorskie, mianowicie: na zachód Hedżas z m. Mekka i Medyna; na połud. zach. Yemen z m. Sana i Moka; na wschód Oman z m. Maskate. Anglicy posiadają miasto Aden w prowincyi Yemen.

197. *Jak się dzieli Turcyja Azyatycka?* Turcyja Azyatycka dzieli się na 17 ejaletów czyli gubernij, i zawiera **Azyę mniejszą** (Anatolię) z m. Trebizonda, Tokat, Angora, Brussa, Kutahia, Smirna i Koniah; **Armenię** z m. Erzerum, Kars i Van; **Kurdystan** (dawna Assyrya) z m. Kerkuk; **Aldżesyrah** (Mezopotamia) z m. Djarbekir, Mossul i Orfa; **Irak Arabi** (dawna Babilonia) z m. Bagdad i Bassora; **Syrya** z m. Aleppo, Damaszek, Bajrut, Acre i *Jerozolima*; **wyspy**, to są: 1) wyspy **Marmara**, 2) Sporady, między temi główne są Metelin, Scio, Samos i Kos; 3) wyspa **Rodus** z m. Rodus; 4) wyspa **Cypr** z m. Nikozya.

AFRYKA.

Lekcja pierwsza.

Granice i kraje Afryki.

198. *Jakie granice ma Afryka?* Na północ morze Śródziemne, na wschód międzymorze Suez łączące Afrykę z Azyą, Morze Czerwone i Ocean Indyjski; na południe ocean Wielki; na zachód Atlantyck.

199. *Ile głównych krajów zawiera Afryka?* Afryka zawiera 19 głównych krajów; z tych 5 na wybrzeżu morza Śródziemnego, te są: Egipt z m. Kairo; regencya Trypolitańska z m. Trypolis; regencya Tunis z m. Tunis; Algierya — kolonia francuzka — z m. Algier; i cesarstwo Marokańskie, z m. *Marokko*, Mogador, Fez, Mekinez i Tangier.

Cztery kraje na wybrzeżu Atlantyku, te są: Sachara (wielka puszcz); Senegambia; Gwinea północna i Gwinea południowa.

Trzy kraje na południu: kraj Hottentotów, kolonia na Przylądku, z m. Kap; Kafirya.

Trzy kraje na wybrzeżu Indyjskiego oceanu: Mozambik, Zanguebar, Ajan, wybrzeża płonne i niezamieszkałe.

Dwa kraje na wybrzeżu morza Czerwonego: Abissynia i Nubia.

Dwa kraje w środku: Nigrycja (Sudan) bardzo mało znana, i obszerna okolica nieznaną między Gwineą i Zangwebarem.

Lekcja druga.

Zatoki i cieśniny w Afryce.

200. *Które są główne zatoki Afryki?* Główne zatoki Afryki są: zatoka Sydra w regencyi Tripolis i Ka-

bes w regencyi Tunis; obiedwie tworzy morze Śródziemne. Zat. Gwinejska (tworzy ją Atlantyk), a ona tworzy znowu zatoki Benin i Biafra; zatoki Lagoa i Sofala w Kafferyi utworzone przez ocean Indyjski; zat. Suez — na wschodzie Egiptu, utworzona przez morze Czerwone.

201. *Ile jest cieśnin na wybrzeżu Afryki?* Trzy jest cieśnin na wybrzeżu Afryki: cieśnina Gibraltaru między Marokko i Hiszpanią; kanał Mozambik między Mozambik i wyspą Madagaskar; cieśnina Bab el-Mandeb na wstępie do morza Czerwonego.

Lekcja trzecia,

Wyspy Afryki.

202. *Które to są wyspy albo wielowyspia Afryki?*
Wyspy albo wielowyspia Afryki są następujące:

Na Atlantyku: Azory, Madejra, wyspy Kanaryjskie, wyspy Zielonego przylądka, Gorea, archipelag Bissagos, wyspy Fernando Po, du Prince, wyspa ś. Tomasza, Annon-Bon, wyspa Ascension i ś. Heleny.

Na oceanie Indyjskim: wyspa Rodriguez; Il de France (Maurice); wyspa Bourbon; ś. Maryi; Madagaskar, z m. Tananariva; wyspy Komory (Comores); Zanzibar blisko wybrzeża Zangwebar; wyspy Seszelle podzielone na dwie grupy: Amiranty i wyspy Mahé; wyspa Sokotora.

Lekcja czwarta.

Przylądki Afryki.

203. *Które są główne przylądki w Afryce?* Główne przylądki w Afryce są: przylądek Bon na północnym wschodzie Tunisu; prz. Matifu na wschodzie Algieru; p. Ceuta na cieśninie Gibraltar; p. Bajadoz i p. Blanc w Sacharze; p. Zielony w Senegambii; p. Palmów w północnej Gwinei; przylądki Lopez i Negro między którymi rozciąga się Gwinea południowa; prz. Dobrej Nadziei i Aiguilles w kolonii Kap; p. Natal (Ambra) na północy wyspy Madagaskar; p. Delgado na północy Mozambiku; p. Gwardafuj na północy wybrzeża Ajan.

Lekcja piąta.

Góry Afryki.

204. *Które są główne góry Afryki?* Główne góry Afryki nie są jeszcze dobrze znane. Główne łańcuchy są: góra Atlas, który się rozciąga od Atlantyku do zatoki Sidra, i dzieli się na dwie gałęzie: wielki Atlas i mały Atlas, między którymi na wschód Algieru znajduje się Jurjura; góry Abissynii; góry Księżycowe, o których mniemają że leżą w środku Afryki; góry Lupata (albo l'Epine du Monde), wzdłuż wschodniego wybrzeża Afryki; góry Nieuweld na południu Afryki, i góry Kong między Nigrycyą i Gwinoą. Na wyspach Kanaryjskich cypel Teryfry i góry na wyspie Madagaskar.

Lekcja szósta.

Jeziora, stoki i rzeki Afryki.

205. *Które są główne jeziora w Afryce?* Główne jeziora w Afryce są; jezioro Dembea w Abissynii; Kerun i Menzaleh w Egipcie; Melgig w Algii i Tszad w Nigrycy.

206. *Na ile wielkich stoków dzieli się Afryka?* Afryka dzieli się na 4 wielkie stoki; te są:

Stoczystość ku morzu Śródziemnemu, dokąd zmierza Nil; **Stoczystość ku Atlantykowi** dokąd zbiegają rzeki Senegal, Gambia, Niger, Zaira i Orange; **Stoczystość ku oceanowi Indyjskiemu** dokąd płynie Zambeza (Kuama); **wewnętrzna stoczystość jeziora Tszad**, gdzie płynie Chary.

207. Nil powstaje z połączenia rzeki Białej i rzeki Niebieskiej, przebiega Nubię, tworzy kilka katarakt (wodospadów), przepływa Egipt od południa ku północy, skrapia Kairo, nakoniec wpada do morza Śródziemnego dwoma głównymi ramionami tworzącymi wielkie Delta, z których jedno na zachodzie zowie się Rozettą, a drugie Damiettą na wschodzie.

208. Niger wypływa z gór Senegambii, przebiega wyżynę Nigrycyi, spływa z tamąd przez góry Kong i wpada do zatoki Gwinejskiej pod nazwą Kworra.

Lekcja siódma.

Podział niektórych krajów Afryki.

Posiadłości Europejskie w Afryce.

209. *Jak się dzieli Egipt?* Egipt, hołdownicze państwo Turcyi, dzieli się na 3 obszary: Egipt niższy (Delta) z m. *Alexandrya*, *Rosetta* i *Damietta*; Egipt środkowy z m. *Kairo* i *Suez*; Egipt wyższy z m. *Syut* i *Assuan*. Kraje zależne od Egiptu są: wielka i mała *Oaza* na zachód; *Nubia* z m. *Sennaar* na południe; *Kordofan* na zachód *Abisynii*.

Oaza jest obszarem bezwodnym, ale urodzajnym wśród piaszczystej puszczy.

210. *Jak się dzieli regencya Trypolitańska?* Regencya Trypolitańska zawiera 3 główne części: właściwe *Trypolis* z m. *Trypolis*; kraj *Barka* z m. *Derna*; *Fezzan* z m. *Murzuk*.

Regencye *Trypolis* i *Tunis* uznają zwierzchność Turcyi i tworzą z *Algierją* i *Marokkiem* państwo *Berberją* zwane.

211. *Jak się dzieli Algierya?* Algierya dzieli się na 3 prowincye (departamenta); te są: dep. *Algierski* z m. *Algier*; dep. *Oran* z m. *Oran*; dep. *Konstantyna* z m. *Konstantyna*.

212. *Które części Sachary są zamieszkałe?* Części zamieszkałe *Sachary* są oazy tamże znajdujące się, między innymi oazy *Tuat* i *Asben*. Ludy osiadłe w owej okolicy są: *Tibbu* na wschód, *Tuerykowie* w środku, *Maurowie* na zachód.

213. *Jak się dzieli Senegambia?* *Senegambia* dzieli się na różne ludy miejscowe, jako to: *Yolofy*, *Mandyn-gowie*, *Fulachy*. *Francya*, *Anglia* i *Portugalia* mają osady na wybrzeżu.

214. *Jak się dzieli Gwinea?* Gwinea dzieli się na północną i na południową. Północna Gwinea zawiera wiele państw miejscowych (rodowych, indigènes); z tych główne są: królestwo Achanti z m. Kumassi; król. Dahomej z m. Abomej; król. Benin i t. d. Wybrzeża nazywają się: Sierra Leona; wybrzeże Zbóż albo Pieprzu; wybrzeże Słoniowej kości (zębów); wybrzeże Złote (Cote d'or) i wybrzeże Niewolnicze. Europejczycy mają tam osady. Na wybrzeżu Zbożowym jest osada Liberya z m. Monrowia założona przez Amerykanów dla uwolnionych Murzynów. Południowa Gwinea zawiera królestwo Kongo z m. Banza (San Salvador) i znaczne posiadłości Portugalii.

215. *Jak się dzieli Zangwebar?* Zangwebar dzieli się na kilka małych miejscowych mało znanych państw. Wybrzeże, gdzie się znajdują miasta Kwilca, Mombaza, Brawa i Magadoxo, podlega *Imanowi* z Maskaty w Arabii, tudzież wyspy Zanzibar i Sokotora.

Iman jest w Arabii naczelnik piastujący władzę cywilną religijną.

216. *Jak się dzieli Abissynia?* Abissynia dzieli się na kilka państw i jest zajęta po części przez dzikie pokolenie Gallas. Główne miasta: Gondar i Adouch.

217. *Jak się dzieli Sudan?* Sudan zawiera wiele państw miejscowych (indigènes); między temi: Bambarra z m. Segu; królestwo Tombuktu; państwo Fellatah; królestwo Bornu z m. Kuka; Dar-Fur z m. Kobbe i t. d.

218. *Jakie posiadłości mają Francuzi w Afryce?* Francuzi posiadają w Afryce oprócz Algieryi: **Kolonie Senegalu** z m. Saint Louis na wyspie tejże nazwy, utworzonej przez rzekę Senegal przy ujściu; wyspę **Goree** blisko Zielonego przylądka; małą wyspę **Sainte-Marie** blisko i na wschód Madagaskaru; **Mayotte** w wielowyspiu Komorów i wyspę **Réunion** (Bourbon) z m. Saint-Denis.

219. *Jakie posiadłości mają Anglicy w Afryce?* Posiadłości Anglików w Afryce są: **osada Gambia** z m. Bathurst na wyspie Sainte-Marie w ujściu Gambia; **osada Sierra-Leona**; **osada wybrzeża Złotego** (la Cote d'Or); wyspy Fernando Po, Anno-Bon, Ascension

ś. Heleny; osada **du Cap**; osada **Fort Natal** na wybrzeżu Kafreyyi; **Sejszelle**; wyspa **Maurycego** (de France) i wyspa **Rodriguez**.

220. *Które posiadłości ma Portugalia w Afryce?* Posiadłości Portugalii są: **Azory** — z tych główne **Tercejra** i **San-Miguel**; **Madejra** z m. **Funchal**; wyspy **Zielonego przylądka**, najgłówniejsze **Santjago**; wyspa **Bissao** w grupie **Bissagos**; niektóre mało ważne osady na południu Gambii z m. **Cacheu**; wyspy **du Prince** i ś. **Tomasza**; w południowej Gwinei **Angola** z m. **Saint Paul de Loanda**; **Benguela** z m. **S. Philippe de Benguela**; na wschodnim wybrzeżu **Mozambik** z m. **Sofala**, **Kilimane** i **Mozambik**.

221. *Które są inne posiadłości Europy w Afryce?* Hiszpania posiada w Afryce wyspy **Kanaryjskie**, z których największa **Teneryffa**, a na wybrzeżu Marokańskim niektóre twierdze, które są miejscami deportacyi, między temi najważniejsza jest **Ceuta**.

Holandrzy posiadają na wybrzeżu **Złotem** (Cote d'Or) w Gwinei niektóre osady; z tych główna jest **Saint-George**, **d'Elmina**.

AMERYKA.

Lekcja pierwsza.

Ogólny podział Ameryki.

222. *Z czego się składa kontynent Ameryki?* Kontynent Ameryki składa się z dwóch ogromnych półwyspów; te są: **Ameryka północna** i **Ameryka południowa** połączone międzymorzem (isthme) **Panama**.

223. *Na ile części dzieli się Ameryka?* Ameryka dzieli się na 17 części; te są:

Sześć części w Ameryce północnej; 1) **Ameryka Rosyjska**; 2) **Grenlandya**, należąca do **Danii**; 3) **Ameryka angielska** (**Nowa Bretania**) z m. **Kwebek** (**Québec**);

4) Zjednoczone Stany z m. *Wasyngton*; 5) Meksyk z m. *Meksyk*; 6) Państwa środkowej Ameryki z m. *Gwatemala*.

Ośm części w Ameryce południowej: 1) Kolumbia z m. *Santa-Fe-de-Bogota*, *Karakas* i *Kwito*; 2) Peru z m. *Lima*, *Kuzko*, *Arekwipa*; 3) Boliwia (Wyższe Peru) z m. *la Plata* (*Chouquisaca*), *Potosi* i *Paz*; 4) Chili z m. *Santjago* i *Walparaizo*; 5) Patagonia, zamieszkała tylko przez niektóre dzikie pokolenia; 6) państwa de *La Plata* z m. *Buenos-Ayres*; 7) Brazylia z m. *Rio-Janeiro*; 8) *Gujany*.

Jedna część między obiema Amerykami: archipelag *Antyllów*, z m. *Hawana* na wyspie *Kuba*.

Lekcja druga.

Morza, zatoki i cieśniny Ameryki.

224. *Ile mórz oblewa Amerykę?* Amerykę oblewa 7 mórz; te są: Północny Lodowaty ocean, morze Baffińskie i Hudsonskie na północy; Atlantyk i morze Antylskie na wschodzie; Wielki ocean (Spokojny ocean) i morze Berynga na zachodzie.

225. *Ile jest głównych zatok w Ameryce?* W Ameryce liczymy 13 głównych zatok; między temi 3 wielkie: zatoka ś. Wawrzyńca, którą tworzy Atlantyk na wschodzie; zat. Nowej Brytanii; zat. Meksyku na południu Zjednoczonych Stanów; zat. Kalifornii, utworzona przez Wielki ocean na zachodzie Meksyku. Dziesięć małych zatok, z których 7 tworzy Atlantyk, są: zatoka Fundi na południu zatoki ś. Wawrzyńca; zatoka Delawar i Chesapeake na wschód Zjednoczonych Stanów; zat. Honduras w Ameryce środkowej; zatoki Darien, Marakaibo, Paria — na północy Kolumbii.

Trzy małe zatoki utworzone przez Wielki ocean są: zatoki Gwajakwil i Panama na zachód Kolumbii; zat. San Francisco w Kalifornii.

226. *Ile jest cieśnin w Ameryce?* Jest 9 cieśnin w Ameryce. Cieśnina Lankaster łącząca morze Baffińskie

z Lodowatym oceanem; cieśnina Davis łączy morze Bafinńskie z Atlantykiem; cieś. Kumberland i cieś. Hudson łączą morze Hudsonskie z Atlantykiem; cieś. Belle-Ile na północy zatoki ś. Wawrzyńca; kanał Bahama na północ wyspy Kuby; cieśniny Magelańska i Lemaire na południu Patagonii; cieśnina Berynga między Azją i Ameryką.

Lekcja trzecia.

Główne wyspy Ameryki.

227. *Które są główne wyspy i grupy wysp w Ameryce?* Główne grupy wysp Ameryki są:

Na morzu Hudsonskim: wyspa Southampton;

Na zatoce ś. Wawrzyńca: Nowa ziemia (Terre Neuve), wyspa przylądka Breton, ś. Jana (księcia Edwarda), wyspa Antikosti, wyspy ś. Piotra i Miquelon;

Na Atlantyku: wyspy Bermudy należą do Anglii; Long-Island na wybrzeżu Zjednoczonych Stanów, których jest częścią.

Między Oceanem i morzem Antylów:

1) Wyspy Lukajskie (Bahama), z których główną jest Gwanahani (San Salvador), pierwsza Amerykańska ziemia odkryta przez K. Kolumba.

2) Wielkie Antylle: Kuba, Jamajka, Haiti, Porto-Riko.

3) Małe Antylle, z tych główne: Gwadelupa, Dominiko, Martynika, ś. Łucya, Trójca (Trinité), Kurasao i t. d.

Na południu Ameryki: wyspa Chiloe zależna od Chili; wyspy Gallopagos na zachód Kolumbii; wyspy Revilla-Gigedo na zachód Meksyku; wyspa Quadra i Vancouver, i wyspa królowej Karoliny (reine Charlotte), która należą do nowej Brytanii; Archipelag księcia Gallów (du prince de Galles), wyspa Sitka, Kodjak i wyspy Aleutyczne należące do Ameryki Rosyjskiej.

Lekcja czwarta.

Półwyspy i przylądki Ameryki.

228. *Które są główne półwyspy Ameryki?* Główne półwyspy Ameryki są: Labrador i Nowa Szkocya (Akadya) w Nowej Brytanii; Floryda na południowym wschodzie Zjednoczonych Stanów; dawna Kalifornia i Yukatan w Meksyku; Alaszka w Ameryce Rosyjskiej.

229. *Które są główne przylądki Ameryki?*

Na Atlantyku: przylądek Farewell na południu Grenlandyi; p. Chidley na północnym wschodzie Labradoru; p. Cod i p. Hatteras na wschód Zjednoczonych Stanów; p. Catoch na północ Yukatanu; p. Gracias-a-Dios na wschód Ameryki środkowej; p. s. Rocha na wschód Brazylii; przylądek Blanc na północnym zach. Patagonii; p. Horn na południu Archipelagu Magelana.

Na Wielkim oceanie: p. Corrientes na wybrzeżu Meksyku; Saint-Lucas na południu dawnej Kalifornii.

Na cieśninie Berynga: przylądek zachodni przeciwległy przylądkowi wschodniemu w Azji.

Lekcja piąta.

Góry i wulkany Ameryki.

230. *Które są główne pasma gór Ameryki?* Amerykę przeryna od północy na południe pasmo gór bardzo bliskich Wielkiego oceanu, a bardzo odległych od Atlantyku. To pasmo przybiera z kolei nazwę Skalistych gór, Kordylierów, Andów (Andejskich) Inne najważniejsze pasma są: góry Alleghany (Apalaches) przerynające Zjednoczone Stany od południowego zachodu ku północnemu wschodowi; Serra do Espinhaço i la Serra dos Vertentes w Brazylii.

Sierra po hiszpańsku, Serra po portugalsku, znaczy po polsku piła (sue), i oznacza łańcuch gór, które zdaleka mają wejrzenie podobne do piły.

231. *Gdzie są najwyższe góry w Ameryce?* Najwyższe góry Ameryki są w Kordylierach Andejskich; mianowicie: Nevado de Sorata i Nevado Illimani w Boliwii; Czymborasso w Rzeczypospolitej Podrównikowej.

232. *Które są główne wulkany Ameryki?* Ameryka ma bardzo wiele wulkanów, między temi uwagi godniejsze są: wulkan ś. Eliasza w Ameryce Rosyjskiej; wulkan Popokatepetl w Meksyku; Kotopaxi i Pichincha w Kolumbii; wulkan Antisana, najwyższy na ziemi, w Kolumbii, na południowym wschodzie Kwito; wulkan Arekwipa w Peru.

Lekcja szósta.

Jeziora, stoki i rzeki Ameryki.

233. *Które są główne jeziora Ameryki?* Główne jeziora Ameryki są: jezioro Niedźwiedzie i Niewolnicze w Brytanii; jezioro Wyższe, Miszygan, Huron, Erie i Ontario na północ Zjednoczonych Stanów; jeziora Nikaragwa w Ameryce środkowej; laguna Marakaibo w Kolumbii; jez. Titikaka w Peru; Los Patos na południu Brazylii.

234. *Które wielkie stoki ma Ameryka północna i które rzeki płyną tamtędy?* Ameryka północna ma 3 wielkie stoki; te są:

Stoczystość ku Lodowatemu oceanowi, gdzie płynie Makenzie, wychodzący z jeziora Niewolniczego.

Stoczystość ku Atlantykowski: gdzie płyną, rzeka ś. Wawrzyńca wpadająca do zatoki tejże nazwy; Delaware — do zatoki tej samej nazwy; Potomak — do zatoki Chesapeake; Missisipi (Meschachébe) i Rio-Brawo (Rio-del Norte) wpadające do zatoki Meksykańskiej.

Stoczystość ku Wielkiemu oceanowi, gdzie płyną: Rio Colorado, Sacramento wpadający do zatoki San-Francisco i Oregon.

235. *Które wielkie pochyłości zawiera Ameryka południowa i które tam płyną główne rzeki?* Amerykę południową dzielą Kordyliery Andejskie na dwa stoki:

jeden bardzo wązki, t. j. zachodni, albo ku Wielkiemu oceanowi, nie ma żadnej uwagi godnej rzeki; drugi stok bardzo szeroki leży na wschód ku Atlantykwowi, i zawiera ogromne rzeki. Główne są: Magdalena wpadająca do Antyllów; Orinoko, Amazonka, Tokantin (Rio-Para), San Francisco, Rio de la Plata — wpadają do Atlantyku.

236. Jaki bieg ma rzeka ś. Wawrzyńca? Ta rzeka wypływa z jezior Wyższych, Miszygan, Huron, Erie i Ontario; tworzy między ostatniemi dwoma jeziorami sławną kataraktę Niagary, skrapia Montreal i t. d., nakoniec wpada do Atlantyku.

237. Missisipi wypływa z małego jeziora, na półnoey Zjednoczonych Stanów, przyjmuje z prawej strony Misury, Arkansas, rzekę Czerwoną; z lewej Ohio, a wpada do zatoki Meksyku.

238. Orinoko ma źródło w Kolumbii i wpada do Atlantyku wieloma odnogami.

239. Amazonka (Maranon), największa rzeka na ziemi, wypływa z Andów, przerywa Peru i Kolumbię, skrapia północną Brazylię, przyjmuje liczne rzeki, między innymi Ukajalę, Madejrę, Topajos, Xingu z prawej strony, z lewej zaś Rio-Negro, i wpada do Atlantyku szerokim ujściem.

240. Rio de la Plata przyjmuje z prawej strony Buenos Ayres, a u ujścia z lewej Montewideo. Ta rzeka jest właściwie bardzo szerokim kanałem utworzonym przez połączenie Parany z Urugwaj.

Lekcja siódma.

Podział krajów Ameryki.

Posiadłości Europy (kolonie) w Ameryce.

241. Jakie kraje zawiera Nowa Brytania? Główne części Angielskiej północnej Ameryki są: na wschód **Labrador**; **Kanada** z m. *Kwebek* i Montreal; **Nowy Brunswik** z m. *Fredericktown*; **Nowa Szkocya** (*Akadya*) z m. *Halifax*; **Nowa Ziemia** (*Terre Neuve*) i inne wyspy zatoki ś. Wawrzeńca (wyjawszy *Saint Pierre* i *Mikelon*, które należą do Francji); na zachodzie: wyspa *Quadra* i *Vancouver* (*Wankuwer*) i wyspa królowej *Karoliny*; na północ **Ziemia przybiegunowe** jeszcze nie dobrze znane: *Kumberland*, *Boothia-Felix* i t. d.

We wszystkich krajach na wschodzie i na zachodzie morza Hudsonskiego mieszkają niepodległe, dzikie ludy.

242. *Które kraje zawiera Ameryka Rosyjska?* Ameryka Rosyjska zawiera kończynę północno-zachodnią północnej Ameryki i wyspy u wybrzeża, z których główne są: Archipelag księcia Gallów; wyspy Sitka, Kodjak i Aleuty. Główne miasto posiadłości Rosyjskich jest Nowy Archangel na wyspie Sitka.

243. *Jak się dzieli Zjednoczone Stany?* Zjednoczone Stany zawierają:

1) **Mały związkowy okręg Kolumbii**, z m. *Washington*, siedziba centralnego rządu.

2) **Trzydzieści jeden państw** — z których główne są: *Massachusetts* z m. *Boston*; *New-York* z m. *New-York*; *Pensylwania* z m. *Filadelfia* i *Pittsburg*; *Maryland* z m. *Baltimor*; *Wirginia* z m. *Richemond*; *Ohio* z m. *Cincinnati*; *Karolina południowa* z m. *Charlestown*; *Georgia* z m. *Savannah*; *Luizyana* z m. *Nowy-Orlean*; *Kentucky* z m. *Louisville*; *Missury* z m. *Saint-Louis*; *Kalifornia* z m. *San Francisco* i *Sacramento*.

3) **Pięć okręgów**, z tych główne: *Nowy Meksyk*, *Oregon* i t. d.

Między wielkimi jeziorami i skalistymi górami (monts Rocheux) pozostaje rozległy obszar, gdzie się błąkają pokolenia miejscowców jeszcze dzikich, nazwanych ogólnem mianem *Indyanów*.

244. *Jak się dzieli Meksyk?* Meksyk dzieli się na 22 departamenta i 7 okręgów; główne miasta są tam: *Meksyk*, *Sonora*, *Tampiko*, *Guadalaxara*, *Queretaro*, *Vera Cruz*, *Puebla*, *Campéche* nad zatoką tejże nazwy w *Yukatanie* i t. d.

245. *Które państwa zawiera Ameryka środkowa?* Ameryka środkowa zawiera: pięć małych Rzeczypospolitych: *Gwatemala* z m. *Gwatemala*; *Honduras* z m. *Komajagwa*; *San Salvador* z m. *San Salvador*; *Nikaragwa* z m. *Leon*; *Costa-Ricca* z m. *San Jose*. Anglicy mają w państwie *Honduras* kolonię z m. *Balize*.

246. *Jak się dzieli Antylle?* Antylle dzieli się na 4 następujące części:

Na północy wyspy Lukajskie (Bahama) należą do Anglii.

W środku: cztery Wielkie Antylle; te są: **Kuba** z m. Havanna; **Porto-Rico** należy do Hiszpanii; **Jamaica** na południu Kuby — do Anglików; **Haiti** (Saint Domingo) podzielona na 2 małe państwa założone przez Indyanów (*hommes de couleur*); cesarstwo Haiti na zachód z m. Port-au-Prince, Rzeczpospolita Dominika na wschodzie z m. San Domingo.

Na wschodzie: Małe Antylle; z tych główne: **Sainte Croix** i **Saint Thomas**, należące do Danii; **Saint Barthelemy** — do Szwecyi; **Saint Eustache** — do Hollandyi; **Gwadelupa** i **Martynika** — do Francyi; **Dominika**, **ś. Łucya**, **Barbada**, **Grenada**, **Tabago** i **ś. Trójcy** — do Anglii.

Na południu: wyspa **Małgorzata** należąca do Kolumbii, i **Curaçao** — do Hollandyi.

247. *Jak się dzieli Kolumbia?* Kolumbia składa się obecnie z 3 Rzeczypospolitych, te są: **Nowa Grenada** z m. *Santa-Fe de Bogota*, **Popajan**, **Panama** i **Kartagena**; **Rzeczpospolita Wenezuela** z m. *Caracas*, **Cumana**, **Macaraibo**; **Rzeczpospolita równikowa** z m. *Kwito*, **Gwajakwil** i **Kuensa**.

24. *Które państwa zawiera La Plata?* La Plata zawiera: 1) Państwo **Buenos-Ayres** z m. **Buenos Ayres**; 2) **Konfederacyę Argentyńską** (*Confederation Argentine*) z m. **Parana**; **Rzeczpospolita wschodnia Urugwaj** z m. **Montewideo**; 4) **Rzeczpospolitę Paragwaj** z m. **Assomption**.

249. *Jak się dzieli Brazylia?* Brazylia dzieli się na 18 prowincyj, których głównemi miastami są: **Rio-Janeiro**, **Bahia** (**San Salvador**), **Pernambuk** (**Recife**), **Bellem** (**Para**).

250. *Jak się dzieli Gujana?* Gujana jest krajem nadmorskim, rozlegającym się od rzeki Orinoko do Amazonki. Północna część tego kraju należy do Kolumbii; południowa — do Brazylji; środek — do mocarstw Europejskich, która dzieli się na 3 części: **Gujana Angielska** z m. **George-Town**; **Gujana Hollenderska** z m. **Parramaribo**; **Gujana Francuzka** z m. **Cayenne**.

251. *Które są główne ludy krajowe (tubylce) niepodległe?* Główne ludy miejscowe, niepodległe są: Eskimowie w Grenlandyi i na północnych wybrzeżach Nowej Brytanii i Rosyjskiej Ameryki; Knistynowie i Szypujowie (Chippeouays) między morzem Hudsonskim i Skalistemi górami na północ i na zachód Zjednoczonych Stanów; Appachowie w Meksyku; Moskity (Mosquitos) w środkowej Ameryce; Szykici (Chiquitos) w Boliwii; Arokanie (Araucans) na pół oświeceni na południu Chili; Patagowie na południu Ameryki.

OCEANIA.

Lekcja pierwsza.

Rozległość i podział Oceanii.

252. *Co to jest Oceania?* Oceanią zowią się wszystkie ziemie i wyspy rozsiane na tej części Wielkiego oceanu, która się rozlega między starym i nowym kontynentem, a głównie na południowym wschodzie Azji.

253. *Jak się dzieli Oceania?* Oceania dzieli się na 3 części; te są: Malazya, Melanezya i Polinezya.

Malazya wzięła nazwę od Malajczyków (Malajów,) którzy z wyspy Malakki rozsiedlili się po sąsiednich wyspach; Melanezyą zamieszkał lud czarny (melas, czarny); Polinezya składa się z wielkiej liczby wysp rozsianych na oceanie (polys znaczy liczny, nesos wyspa).

254. *Które wyspy zajmuje Malazya?* Malazya zajmuje wyspy Sunda, wielką wyspę Borneo z m. Borneo; wyspy Celebes, Molukki i Filipiny.

255. *Które są główne wyspy Sunda?* Głównie wyspy Sunda są: Sumatra z m. Achem, Palembang i Bencoulen; Jawa z m. Batawia, Bantam i Cheribon. Mniejsze wyspy są: Banka, Billiton, Sumbawa, Flores i Timor.

256. *Które są główne wyspy między Molukkami?* Główne wyspy między Molukkami są: Gilolo, Ceram, Amboina, Banda i Ternate.

257. *Które są główne wyspy między Filipinami?* W grupie Filipinów główne wyspy są: Luçon z m. Manille; Mindaneo, Samar, Palawan i t. d.

258. *Co zawiera Melanezya?* Melanezya zawiera Nową Hollandyę (Australię) prawie tak wielką jak Europa; Nową Gwineę (terre des Papouas); Tasmanię (Van Diémen); kilka wielowyspiów albo grup wysp; między temi główne: Archipelag (wielowyspie) Nowej Brytanii, wyspy Salomona, Nowe Hebrydy, Nowa Kaledonia, Archipelag Santa Cruz (de la reine Charlotte).

259. *Które części Nowej Hollandyi są znane?* Dobrze znane jest tylko wschodnie wybrzeże Nowej Hollandyi, którą tam przerzyna pasmo gór zwanych Niebieskimi. Między zatokami u wybrzeży jest na północy wielka zatoka Karpentaryja; na zachodzie zatoka Psów morskich (Chiens Mørins); na południu zatoka Spencer; na wschodzie zat. Botany-Bay.

260. *Jak można podzielić Polinezyę?* Polinezyę można podzielić na północną i południową.

261. *Które są główne grupy północnej Polinezyi?* Główne grupy są: Archipelag Magellana na południowym wschodzie Japonii; wyspy Maryańskie — z tych główna Guam; wyspy Pelew, Karoliny (Karolińskie), Mulgrawy; wyspy Sandwich — z tych główna Hawaii.

262. *Które są główne grupy południowej Polinezyi?* Tu należą: wyspy Hamoa albo Żeglarzy, wyspy Viti (Fidji), Tonga albo Przyjacielskie, Taiti albo Towarzyskie; Archipelag Niebezpieczny albo wyspy Niskie (Iles Basses), Archipelag Złego morza, Archipelag Mendana; Nowa Zelandya tworząca dwie wielkie wyspy i t. d.

Lekcja druga.

Główne cieśniny Oceanii.

263. *Które to są główne cieśniny Oceanii?* Główne cieśniny Oceanii są: cieśnina Malakka między półwyspą Malakka i Sumatrą; cieś. Sunda między Sumatrą i Jawą; cieśn. Macassar między Borneo i wyspami Celebes; cieś. Torres między Nową Gwineą i Nową Hollandyą; cieśn. Bass między Nową Hollandyą i ziemią Van-Diemen; cieś. Kooka dzieląca Nową Zelandyę na dwie wyspy.

Lekcja trzecia.

Europejskie posiadłości w Oceanii i główne tameczne Państwa.

263. *Które to są Europejskie posiadłości w Oceanii?* Anglicy posiadają wyspę Labouan blisko Borneo, a w Nowej Hollandyi czyli w Australii — wschodnie wybrzeże, które nazwali **Nową południową Gallią** z m. Sidnej; południowe wybrzeże z m. Melbourne i Adelajde-Town; inną kolonię na północnem wybrzeżu z m. Victoria. Posiadają jeszcze ziemię Diémen z m. Hobart Town.

Hollandrzy posiadają wyspę Jawa z stol. Batawia; Sumatra z m. Bencoulen i Palembang; część wysp Celebes i część Borneo; wyspy Sumbawa i Timor w ziemi Papous. Batawia jest głównem miejscem wszystkich posiadłości Hollandrów.

Portugalczycy mają osadę w Timor.

Francuzi posiadają wyspy Markizy (Marquises), Nową Kaledonię, i trzymają protektorat nad wyspą Taiti z stol. Papeiti; jest to główna wyspa między Towarzyskimi.

Hiszpanie posiadają wyspy Filipiny i Maryańskie. Manila, na wyspie Luçon, jest stolicą ich posiadłości.

265. *Które są główne państwa krajowców Oceanii?*
Główne państwa krajowców Oceanii są: królestwo Achem na wyspie Sumatra; królestwo Borneo zawierające część wyspy tej samej nazwy; królestwo Hawaï albo Sandwich z stol. Honolulu.

Koniec części pierwszej.

Część druga.

Geografia fizyczna i polityczna.

Lekcja wstępna.

Plemiona (rasy). Religie. Rządy.

1. *Jakie są odmiany czyli rasy ludzi?* Ród ludzki składa się z jednego gatunku, który rozpada na sześć ras czyli plemion; trzy główne są: **plemię białe** albo **kaukaskie** — ma pleć białą, włosy delikatne, twarz owalną; zaludnia Europę, zachodnią połowę Azji i północną Afrykę; **plemię mongolskie** czyli **żółte** ma pleć żółtą albo oliwkową, włosy czarne i tęgie, prawie czworoboczną głowę — zaludnia Azję wschodnią; **plemię czarne**, ma cerę czarną, wełniste włosy, wąską głowę, kąt twarzowy ostry — zaludnia Afrykę. Inne plemiona nie są tak charakterystycznie odróżnione, dzielają znamiona rasy białej i żółtej, osobliwie tej ostatniej; te są: **plemię malajskie** i **plemię polinezyjskie**, rozsiedlone na Oceanii; **plemię amerykańskie** albo **czzerwone** obejmuje dzikie ludy Ameryki. Liczba wszystkich ludzi na ziemi żyjących wynosi do 1.000.000.000 dusz.

2. *Które są główne religie?* Główne religie mieszkańców ziemi są: 1) **Religia żydowska**, która nigdzie nie jest panującą, a wyznają ją Żydzi wszędzie rozprószeni.

2) **Chryścjanizm**, który się dzieli na 3 główne kościoły: kościół rzymsko-katolicki, grecko-szyzmatyczny i protestancki.

3) **Mahometanizm** (islamizm), który ogłosił Mahomet w 622 r.; wyznają go Turcy w Europie, w większej części Azji i Afryki.

Mahomeci dzielą się na 2 główne sekty; te są: **Sunnici**

czyli sektarze Omara, którzy oprócz Koranu, uznają księgę tradycyi, zwaną Sunna; i **Schitei** czyli zwolennicy Alego, którzy odrzucają księgę Sunna.

4) i 5) **Bramanizm** i **Buddhaizm** — tak nazwane od ich dwóch bożyszczów: Brahma i Buddha. Bramanizm wyznają Hindostani, Buddhaizm w Azji wschodniej, Tybecie i na wyspie Cejlon.

6) **Sabeizm**. Sabejscy oddają cześć boską ciałom niebieskim.

7) **Fetyszym**. Fetyszy wielbią jakikolwiek przedmiot żyjący albo martwy, który sobie każdy obiera i uważa za swoje opiekuńcze bóstwo. Ze wszystkich religij fetyszym stoi na najniższym stopniu. Wyznają go prawie wszystkie dzikie ludy.

3. *Które to są różne rządy zaprowadzone u ludów ucywilizowanych?* Różne formy rządu u ludów oświeconych są następujące: 1) **monarchia** (jedynowładztwo) czyli rząd zostający pod władzą jednego naczelnika. Monarchia jest *absolutną*, gdy naczelnik rządu ma nieograniczoną władzę; *konstytucyjną*, gdy naczelnik rządu podziela władzę prawodawczą z jedną albo kilkoma korporacyami państwa. 2) **Rzeczpospolita** czyli rząd państwa przez sejmy albo naczelników, którym naród nadaje władzę. W tych dwóch formach rządu panuje **arystokracja** (możnowładztwo) albo **demokracja** (gminowładztwo), według tego, jak wpływ polityczny wywierają najznakomitsi i najmożniejsi obywatele albo ogół obywateli. Połączenie się państw dla wspólnej obrony wszelkich spraw zowie się **konfederacją** czyli państwem związkowem. —

Uwaga. Podwójny krzyżyk (‡) znaczy arcybiskupstwo, pojedynczy (†) biskupstwo katolickie.

EUROPA.

Rozległość 168000 □ mil.

Lekcja pierwsza.

Ogólne postrzeżenia o Europie.

Plody, ludność, rodziny, języki, religie, rządy.

4. *Czem się różni Europa od innych części ziemi?* Europa jest najmniejszą częścią ziemi, lecz ona zajmuje pierwsze miejsce, a to dla uzdolnienia i oświaty jej mieszkańców i dla wpływu, jaki Europejczycy wywierają przez osiedlenie się swoje w innych częściach świata. Dwa morza oblewają Europę wewnątrz: morze Śródziemne na południu, Bałtyk na północy, i tej to okoliczności zawdzięcza Europa po części rozwój swego handlu, przemysłu i swojej oświaty.

5. *Które są główne plody Europy?* Europa posiada bogate kopalnie żelaza, ołowiu, miedzi, cyny, węgla kamiennego, soli i rtęci (żywe srebro); mało złota i srebra. Wydaje w ogólności różne zboża: pszenicę, żyto, jęczmień, ziemniaki, len i konopie; północ dostarcza wyborne drzewo na budowę żeglarskie (okręty) środek i południe wydają wino; na południu ryż, kukurudza, drzewa oliwne, pomarańcze, figi. Mało jest zwierząt szkodliwych w Europie, bo przemysł ludzki je wytepił, a rozmnożył natomiast licznie wszelkie rodzaje pożytecznych zwierząt.

6. *Ile mieszkańców liczy Europa i jak ich można odróżnić podług języków, któremi mówią?* Europa liczy prawie 250 000.000 dusz, a według języków można ich podzielić na 9 szczepów. Najznakomitsze 3 są:

Ród Łaciński (Romański) składa się z 2 narodów, które mówią językami pochodzącymi od łacińskiego. Te języki są: włoski, francuski, hiszpański, portugalski i wołoski.

Ród Teutoński (Germański), do którego należą ludy mówiące językiem niemieckim, szwedzkim, duńskim, holenderskim, flamandzkim, angielskim. (Angielski język zmieszany z elementami łacińskimi i francuzkimi).

Ród Słowiański składa się z ludów mówiących językiem rosyjskim, polskim, czeskim, bułgarskim, serbskim i t. p.

Sześć rodów mniej licznych są: **ród Grecki**, **Turecki**, **Madziarski** (Węgierski), **Fiński** na północy Rosyi i Szwecyi; **ród Celtyjski** w kraju Gallów, w Szkocyi, Irlandyi i we Francyi (niższej Brytanii); **ród Basków** w Pirenejach.

1. *Jakie religie wyznają mieszkańce Europy?* Z wyjątkiem Żydów rozprószonych i Turków wyznających mahometanizm, wszystkie ludy Europy są chrześcianami, a to albo katolikami, albo protestantami, albo prawosławnymi.

Kościół katolicki, którego widzialną głową jest Papież, panuje w południowej części Europy. Katolicyzm panuje wyłącznie w Włoszech, Hiszpanii, Portugalii. Katolicyzm uznaje większa część ludności Francyi, Belgii, Irlandyi, Austryi, Bawaryi, w W. księstwie Badeńskim, w dawnej Polsce, w jedynastu kantonach Szwajcaryi, a znacznie mniejsza — w innych państwach Europy.

Protestantyzm panuje w północnej Europie, a główne sekty jego są: **luteranizm**; panuje w Szwecyi, Norwegii, Danii, w Württembergu, w Hanowrze, Saxonii, a w ogólności w całych północnych Niemczech.

Kościół ewangelicki (połączenie dwóch obrzędów luterskiego i kalwińskiego) panuje w Pruszech; **kalwinizm** — w Hollandyi, i w Szwajcarskich protestanckich kantonach; jedna z licznych sekt onegoż — **prezbyteryanizm** — w Szkocyi; **anglikanizm** (kościół episkopalny panuje) w Anglii.

Kościół prawosławny, którego duchownym naczelnikiem jest patriarcha Konstantynopolitański, obejmuje trzy czwarte części mieszkańców Rosyi, Greków, księstwo Serbskie, Wołoszczyznę, Multany i większość mieszkańców Turcyi Europejskiej.

8. *Jaka jest forma rządów w Europie?* Formą rządów w całej Europie panującą, jest monarchia dziedziczna; w pewnych państwach konstytucyjna, a mniej lub więcej absolutna w innych.

9. *Ile jest niepodległych państw w Europie?* Niepodległych państw w Europie jest 53, mianowicie:

47 Monarchij dziedzicznych, te są: 4 cesarstwa — Cesarstwo Austryackie, Rosyjskie, Francuzkie i Tureckie; 15 królestw: W. Brytania i Irlandya, Szwecya z Norwegią, Dania, Belgia, Hollandya, Hanower, Prusy, Saxonia, Bawarya, Württembergia, Portugalia, Hiszpania, Sardynia, król. Obojga Sycylii, Grecya; 1 elektorat — Hessen-Kassel; 7 wielkich księstw: Toskania, Badeńskie, Hesko-Darmstadtzkie, Sasko-Wejmarskie, Meklembursko-Szweryńskie, Meklenbursko-Streliekie, Oldenburkie; 9 księstw: Modzeńskie, Parmazeńskie, Sasko-Koburgsko-Gotajskie, Brunświckie, Nassauskie i t. d.

Jedna monarchia obieralna (elekcyjna): państwo **Papieżkie**.

Cztery miast wolnych: Frankfurt nad Menem, Hamburg, Brema i Lubeka.

Jedna związkowa Rzeczpospolita (Federacya), t. j. Szwajcarya, której każdy kanton jest Rzeczpospolitą.

Wszystkie państwa Niemiec połączone są w państwo związkowe (Federacya).

10. *Ile jest małych państw w Europie uznających protektorat?* W Europie jest 7 małych państw, które zostają pod protektoratem; mianowicie: Księstwa Serbii, Wołoszczyzny i Mołdawii (Muiltany), płacą haracz i hołdują Turcyi; księstwo Monako pod protekcyą króla Sardynii; Rzeczpospolita wysp Jońskich pod protekcyą Anglii; Rzeczpospolita San Marino pod protekcyą Papieża, Rzeczpospolita Andora w Pirenejach pod protekcyą Francyi.

Lekcja druga.

Wyspy Brytyjskie.

11. *Geografia historyczna.* W starożytności Anglia nazywała się *Bretanią*; Szkocya — *Kaledonią*; Irlandya — *Hibernią* (Iberya). Rzymianie podbili Bretanią w 1szym wieku ery chrześcijańskiej. Gdy ją w 5tym wieku opuścili, Bretony uciemiężeni przez Piktów, lud Szkocki, wezwali w pomoc z północy Germanii *Angłów* i *Saxonów*. Ci opanowali kraj i nazwali go *Anglią*. Bretoni, którzy chcieli zrzucić jarzmo Anglo-Saxonów, schronili się na zachodzie do kraju zwanego krajem Gallów, i do *Bretanii* (we Francyi), która od nich wzięła nazwę. W 11tym wieku Normandowie zdobyli Anglię pod wodzą Wilhelma, księcia Normandyi. — Irlandya dostała się 1172 r. pod panowanie Anglików; Jakób VI. król Szkocyi, który wstąpił na tron Anglii 1603. r. połączył te dwa państwa. Dwie wielkie przyległe wyspy, które tworzą dzisiaj jedno królestwo połączone Wielkiej Brytanii i Irlandyi, mają we wszystkich częściach ziemi ogromne posiadłości.

12. Powierzchnia: 5711 □ mil.

13. Ludność — 28,000.000 dusz *)

14. *Ogólne wejrzenie kraju.* Wielką Brytanią i Irlandyę skrapiają liczne rzeki, z których główne wpadają jednym i obszernem ujściem do morza, tworząc długi kanał i rodzaj zatoki. Żaden kraj nie ma tak licznych i wybornych portów, tak na wybrzeżu jak i na rzekach. Anglia ma mało gór, i tylko na zachodzie i północy. Szkocya jest krajem gór i jezior. Irlandya jest w ogólności płaską; są tam liczne jeziora, błota, torfowiska. Na północno-wschodniem wybrzeżu Irlandyi widać ciągnący się daleko gościeńiec olbrzymów na morzu, podziwu godne nagromadzenie kolumn bazaltowych (słupów bazaltowych.)

15. *Stoczysność.* Wielka Brytania ma postać trójkąta; trzy są tam stoki:

Stok południowy zwrócony do la Manche, który ma niewiele znaczące rzeki.

*) Tylko w samej Europie. W koloniach 6,000.000; w posiadłościach byłej kompanii Wschodnio-Indyjskiej i w krajach płacących podatki 160 milionów.

Stok wschodni — ku morzu Północnemu; ten jest najrozleglejszy, skrapiają go po największej części wielkie rzeki wyspy, a na jego wybrzeżu od południa ku północy znajdują się: ujście Tamizy, zatoka Wash, kanał Humbert utworzony przez Trent i Małą Ouse, zatoki Forth (czyli Edyburgska), Tay i Murray.

Stok zachodni — ku Atlantykowi i ku morzu Irlandzkiemu, a którego wybrzeża poprzeryzane mnogimi zatokami, przedstawia od połud. ku północy kanał Brytolski, zatokę Cardigan, ujście rzeki Dee, Mersey; zatoki Solway i Clyde. Najważniejszą kotliną tego stoku jest kotlina Sawerny.

Irlandya ma kształt prawie owalny, i dzieli się na dwa stoki: jeden zwrócony ku wschodowi, drugi ku zachodowi; ten ostatni zawiera Shannon, najważniejszą rzekę Irlandyi.

16. *Klimat.* Klimat Brytyjskich wysp jest zimny i wilgotny, powietrze mgliste.

17. *Płody.* Wielka Brytania jest bardzo bogata w minerały, głównie w węgle kamienne, w żelazo, ołów, cynę i miedź; dwa ostatnie kruszce znajdują się osobliwie w końcu stoku południowego Anglii, w hrabstwie Cornwallis. Na wyspach Brytyjskich znajdują się wyborne pastwiska i piękne rasy koni, wołów, owiec (baranów). W Irlandyi ziemniaki są prawie jedynym pokarmem ubogiej i licznej ludności.

18. *Handel i przemysł.* To państwo prowadzi najznakomitszy handel; przemysł doszedł tam do wysokiego stopnia, ruchu i doskonałości. Liczne okręty wywożą do wszystkich narodów w zamian za ich bogactwa płody ziemi i rękodzielń Angielskich, węgiel kamienny, tkaniny bawełniane, wełniane, lniane, wyroby metalowe, maszyny i t. p.

19. *Kanały.* Anglia ma liczne, wspaniałe kanały, łączące Trent z Mersey, Tamizę z Trentem, Mersey i Sawerną. W Szkocyi kanał Forth of Clyde i kanał Kaledoński łączą morze Północne z Oceanem; w Irlandyi 2 kanały idą do Dublina i kończą się w rzece Shannon.

20. *Żelazne koleje.* Z Londynu idą dwie linie, które się rozchodzą we wszystkich kierunkach; najdłuższa linia

sięga do Edyburgu. W Szkocyi koleje żelazne łączą Edyburg z Glasgowem; w Irlandyi — Dublin z miastami Kork i Galwaj. Główne linie mają liczne odnogi.

Ważne miasta.

21. **Anglia** (na wschodzie, postępując od północy na południe). *Newcastle* — znaczny handel ziemnymi węglami. *Norwich* — fabrykacja wyrobów wełnianych; piękny katedralny kościół. *Cambridge* — sławny uniwersytet. **Londyn** — (2,000,000 dusz) — najhandlowniejszy i najbardziej zwiedzany port na świecie. Na Tamizie zbudowano po obu brzegach obszerne doki (kotliny) otoczone magazynami. Główne części miasta są: *la Cité* — siedziba handlu; *Westminster* † — gdzie przesiadują zamożni (arystokracja), na lewym brzegu; gród *Southwark* †, z rękodzielniami, na prawym brzegu. Sześć mostów łączy oba brzegi. Główne gmachy: katedra ś. Pawła, opactwo Westminster z grobami królów i wielkich mężów; kościół ś. Szczepana, wieża Londyńska, pałac Parlamentu i t. d. Liczne place czworoboczne (squares) zasadzone drzewami. Miejsce urodzenia Bekona, Milтона i Popego. *Greenwich* — obserwatorium (gwiazdarnia); dom schronienia dla marynarzy. *Woolwich* i *Chatham* — arsenały, warsztaty do budowania okrętów.

(Na południu, idąc od wschodu na zachód). *Kanterbury* — arcybiskupstwo prymasowe Anglii; piękna katedra. *Hastings* — gdzie zwyciężył Wilhelm Zdobywca Anglią 1066 r. *Dover*, *Folkstone*, *Brighthelm*, *Southampton* — porty. Elektryczny telegraf podmorski między Dowrem i Colais, utrzymuje komunikację Londynu z Paryżem. *Portsmouth*, *Plymouth* † — wielkie, wojenne porty. Na południu od Plymouth latarnia morska Eddystone, zbudowana wśród morza.

(Na zachodzie, idąc od południa ku północy). *Bristol* (130000 dusz) nad rzeką Avon, wielki handlowy port. — *Bath* — sławne cieplice (ciepłe źródła). *Liverpul* 300000 m. nad ujściem Mersey. Po Londynie główny skład handlu.

(Na północy). *Manchester* (400000 m. z grodem Salford †), pierwsze miasto rękodzielne w Anglii, środek

handlu bawełny. *Halifax* — fabryki tkanin bawełnianych i lnianych. *York*, miasto podupadłe, arcybiskupstwo anglikańskie. *Carlisle* — ważna wojenna stacya za czasów Rzymian.

(W hrabstwach środkowych) — *Nottingham* †, fabrykacya tiulów, jedwabnych i bawełnianych tkanin. *Leicester* — fabrykacya wełnianych pończoch. *Birmingham* † — 150000 m., wielkie miasto z rękodzielniami; bron, wszelkie wyroby metalowe. *Worcester* gdzie *Kromwell* odniósł 1651 r. zwycięstwo, przez co został panem Anglii. *Oxford* — sławny uniwersytet. *Windsor* — królewski letnia rezydencya.

22. **Szkocya.** *Edyburg* (200000 mieszkańców) — sławny uniwersytet; zamek *Holy Rood*. *Glasgow* — z rękodzielniami, nad Klydą. *Perth* — rezydencya królów Szkocyi przed Stuardami; kwitnący port; na zachód *Greenock*, nad kanałem (estuaire) Klydy; na wschód: *Leith* — port Edyburgski, nad zatoką *Forth*; *Dundee* i *Aberdeen*.

Blisko *Inwernes*, na północy, jest pole *Culloden*, gdzie pretendent Karol Edward Stuard był pobity 1746 r.

23. **Irlandya.** *Dublin* † (300000 dusz) — uniwersytet; na zachodzie: *Galway* † nad zatoką tejże nazwy; *Limerik* † nad rzeką *Shannon*; *Kork* † (100000 dusz), drugie miasto w Irlandyi; *Waterford* †.

Armagh † na północnym wschodzie, założone jak mówią przez ś. Patrika, apostoła i patrona Irlandyi. *Tuam* † na północnym wschodzie od *Galwayu*.

24. **Małe wyspy.** Wyspa *Wight*, stolica *Newport*, nazwana ogrodem Anglii. Wyspy Anglo-Normandzkie: *Jersey*, *Gwernesey*, *Aurigny*; wyspy *Sorlingi* (dawne *Cassiteridy*), sławne kopalniami cyny. *Anglesey*, oddzielona od lądu wązkim ramieniem morza, na którym wiszący most, i przez które kolej żelazna przechodzi przez rurę. W Hebrydach: *Staffa*, wyspa słynąca grota *Fingala*. *Jona*, z kąd chrystyanizm rozkrzewił się w Szkocyi.

Posiadłości Angielskie.

W Europie: Helgoland, Gibraltar, Malta, protektorat nad wyspami Jońskimi.

W Azyi: Wyspa Cejlan, wyspa Hong-Kong w Chinach; Aden w Arabii; posiadłości byłej kompanii Angielskiej Indyi Wschodnich w Hindostanie i w Indo-Chinach.

W Afryce: kolonia Gambii, wybrzeże Sierra-Leone, część de la Côte-d'or, wyspy Fernando-Po, Ascension i ś. Heleny; kolonia przyładka (Cap), Port-Natal, wyspa Maurycego, Seszelle.

W Ameryce: 1) *Północna Angielska Ameryka*; jako to: Terre-Neuve, wyspy przyładka Breton i księcia Edwarda, Nowa Szkocya, Nowy Brunswik, Kanada, okręg kompanii zatoki Hudson i ziemie biegunowe (arctiques). 2) *Indye zachodnie*: Bermudy, wyspy Lukajskie, Jamaika, większa część małych Antyllów, Gjana Angielska, kolonia Honduras. 3) *Wyspy Falklandzkie*.

W Oceanii: wyspa Labouan, Nowa południowa Gallia, Australia południowa, ziemia Diemen, Nowa Zelandya.

Lekcja trzecia.

Dania, Szwecya i Norwegia.

25. *Geografia historyczna.* W Danii mieszkali pierwotnie *Cymbrowie*, z kąd poszła dawna Jutlandyi nazwa *Chersones* (półwyspa) *cymbryjski*. Szwecyę z Norwegią czyli z dawną Skandynawią zajęli Finnowie, potem Gotowie szczepu germańskiego, którzy wyparli Finnów ku północy, i zostawili południowej Szwecyi nazwę Gotyi, a półwyspie — nazwę Jutlandyi. Z tych krajów wyszli w IX. i w X. wieku owi korsarze, zwani Northmanami, Normanami (ludzie północy), którzy pustoszyli zachód Europy. Dania, Szwecya i Norwegia tworzyły w średnich wiekach 3 królestwa, które Małgorzata, królowa Danii połączyła 1397 r. sławnym traktatem w Kalmar. Szwecya nie mogła cierpieć panowania Danii; została od niego uwolnioną przez Gustawa Wazę 1523. r. którego obrano królem Szwecyi. Od tego czasu Szwecya została niepodległym królestwem, które obejmowało i Finlandyę. Tę prowincyę ustąpiono Rosyi 1809. r. a za wynagrodzenie odebrano 1814 r. Norwegię, która od czasu Małgorzaty była w połączeniu z Danią, aby ją połączyć (Norwegię) pod tem samem berłem, lecz z odrębną konstytucyą i administracyą. Król Danii posiada księstwa Niemieckie Holisztyn i Lauenburg, i pod tym tytułem jest członkiem związku Niemieckiego. Islandya kolonia Norwęgów należy do Danii od czasu traktatu w Kalmar.

Dania.

26. Powierzchnia — 1031 □ mil.

27. Ludność — 2,500000 dusz.

28. *Wejrzenie kraju i płody.* — Południe Jutlandyi,

Holsztyn i wyspy na Bałtyku są urodzajnie i dobrze uprawione. Tłuste pastwiska Holsztynu żywią konie i woły poszukiwane.

28. *Wejrzenie, klimat, płody Islandyi.* Islandya (ziemia lodowa) nasrożona jest wulkanami. Z jej ziemi wytryskują liczne gorące źródła zwane *gajzerami*, z tych największy miota słupcem wody do 50 metrów (150 stóp) wysoko. Klimat bardzo ostry. Ziemia nie wydaje tam ani zboża, ani drzew, lecz tylko ziemniaki i ma pastwiska. Tam żyją dzikie kaczki, które wydają tak zwany ejderduński puch, pospolity w Islandyi i we wszystkich północnych stronach.

Godne uwagi miasta.

30. *Cześć lądowa (kontynentalna)* *Aalborg, Arhus, Kiel i Altona* — porty handlowe. *Wiborg* — w środku Jutlandyi. — *Szleswig* — w pobliżu stoi zamek Gottorp, z kąd bierzenazwę główna rodzina książąt Holsztyńskich.

Wyspa Seeland. Kopenhaga (130000 dusz), twierdza z portem; uniwersytet. Anglicy bombardowali to miasto 1807. r *Helsingoer* (Elseneur) port morski, gdzie wszystkie okręty, przepływające Sund, opłacały się królowi Danii.

Posiadłości Duńskie.

W Europie: wyspy Faroer, Islandya.

W Azji: wyspy Nikobary.

W Ameryce: Grenlandya, w małych Antyllach: wyspa ś. Tomasza, Saincia-Croix (ś. Krzyża) i świętego Jana (Saint Jean).

Szwecya i Norwegia.

31. *Powierzchnia* — Szwecza: 8121 □ mil.

Norwegia: 5799 □ mil.

32. *Ludność* — Szwecya 3, 400.000 dusz.

Norwegia 1,300000 dusz.

33. *Wejrzenie kraju, klimat.* Długi łańcuch gór przebiegający półwyspę Skandynawską, dzieli ją na trzy stoki.

Stoczystość wschodnia czyli Bałtyku i zatoki Botnickiej, należy w całości do Szwecyi, jest szeroka, w ogólności płaska, skropiona licznymi rzekami, które płyną od północnego zachodu ku południowemu wschodowi, i tworzą mnóstwo jezior. Klimat bardzo zimny, a kraj coraz nieurodzajniejszy, uboższy i mniej zaludniony, w miarę jak postępujemy ku północy.

Stoczystość południowa czyli Kattegatu i Skager-Raku, jest najpiękniejszą częścią półwyspy; zawiera $\frac{2}{3}$ części ludności; należy na pół do Norwegii i do Szwecyi, ma klimat względnie umiarkowany; ziemia dość urodajna; mnóstwo jezior i rzek.

Stoczystość zachodnia czyli Atlantyku należy całkiem do Norwegii. Jest to wybrzeże wąskie, powrzynane mnóstwem głębokich zatok i opasane długim ciągiem skalistych wysp. Na południu grupy Lofodów znajduje się niebezpieczny wir *Maelstrom*. Chociaż klimat tego wybrzeża jest ostry, wszelko zima jest tam mniej ostrą niż w stoku naprzeciwległym, dla ciepłych wiatrów od Atlantyku.

Powietrze tych okolic jest czyste i zdrowe.

34. *Płody.* Te kraje posiadają najobfitsze kopalnie żelaza i miedzi na ziemi; z płodów roślinnych, głównie pastwiska i ogromne lasy jodłowe i sosnowe, bardzo wysokie. Północna część posiada bardzo pożyteczne zwierzę, renifera (łoś), którego używają do zaprzęgu. Jego mleko i mięso służą za pokarm, a skóra na odzież.

35. *Jaki lud mieszka na północy Szwecyi i Norwegii i na północnym zachodzie Rosyi?* W najpółnocniejszej części Europy, między morzem Białym i Lodo-watem, mieszkają Laponczykowie, odmiana rodu Finów, odznaczająca się małością wzrostu.

Uwagi godne miasta.

36. *Szwecya.* — *Stokholm* (90000 dusz), miasto zbudowane na palach na dwóch półwyspach i kilku małych półwyspach kanału, który łączy jezioro Melar z Bał-

tzkiem. Dobry port. *Gesle* — handlowy port. *Falun*, w dawnej prowincyi Dalekarlią zwanej. Kopalnie miedzi. *Upsala* † — uniwersytet; katedra, obserwatoryum. *Kalmar*, tu zawarto traktat 1397. r., który połączył pod jednym panem Danię, Norwęgję i Szwecyę. *Karlskrona* — główny port marynarki królewskiej. *Gothenburg* — dobry port, drugie miasto Szwecyi.

Malmoe — mały port, naprzeciw Kopenhagi. W pobliżu na Sundzie, wyspa *Hveen*, gdzie Tycho-Brahe astronom założył obserwatoryum.

37. **Norwegia.** *Chrystyiania* (20000 dusz) — port w głębi zatoki utworzonej przez Słager Rak, siedziba stortyngu czyli zgromadzenia narodowego Norwegii. *Fryderyksztadt*, *Fryderykshall*, gdzie zabito Karola XII. 1718 r. *Christiansand*, port na Skager-Raku. *Bergen* (22000 dusz), port na Północnem morzu. *Drontheim*, gdzie się koronują królowie Norwegii; port w głębi zatoki.

Posiadłości Szwecyi po za Europą.

W *Ameryce*: wyspa ś. Bartłomieja, w małych Antyllach.

Lekcja czwarta.

Rosya Europejska.

38. *Geografia historyczna.* Rosyę z Polską nazywano dawnem czasy *Sarmacyą Europejską*. W Rosyi zaczyna się cywilizacya właściwie od początku XVIII. wieku, za czasów caraczyli cesarza Piotra I. On przyłączył do Rosyi Estonię, Liwonię i część Finlandyi — nadbałtyckie prowincye. Katarzyna II. wzniosła ją do państw pierwszego rzędu w Europie: nabyła prawie dwie trzecie części Polski, i odebrawszy rozległe ziemie Turkom, wytknęła granice swemu państwu na południu Dniestrem, morzem Czarnem, Azowskiem i Kaukazem. Cesarz Alexander odebrał Szwedom (1808 r.) część Finlandyi, która była im pozostała, a Turkom 1812 r. Besarabią, prowincyę między Dnieprem i Prutem. W 1814 r. nabyła nowe królestwo Polski. Traktatem Paryzkim 1856 r. utraciła część Besarabii, pobrzeże Dunaju i nie posiada wojennej marynarki na morzu Czarnem.

39. *Rozległość cesarstwa Rosyjskiego.* Rosya Europejska, Azyatycka i Amerykańska obejmuje siódmą

część całej powierzchni ziemi; lecz tylko trzecia część tego ogromnego państwa może być uprawiana. Rozległość wynosi 100429 □ mil.

40. Ludność — do 70,000,000 dusz.

41. *Wejrzenie ogólne.* Rosya Europejska jest ogromną płaszczyzną; graniczy na wschodzie i na południowym wschodzie z wysokimi górami. Liczne i wielkie rzeki skrapiają Rosyę; których różne kolumny należą do **czterech stoków**: stoczystość oceanu Lodowatego i morza Białego, stoczystość Bałtyku; następnie morza Czarnego i Azowskiego, a nakoniec morza Kaspijskiego. Północny zachód Rosyi ma wiele jezior, a pomiędzy temi największe w Europie. Osobliwie Finlandya ma wiele błót i piaszczystych płaszczyzn czyli jałowych łąk, zwanych *stepami*. Najstawniejsze są błota Pińskie na zachodzie; stepy znajdują się głównie na północy na kotlinie Peczoiry, a na południu między Dnieprem i Uralem. Środek i zachód, między Dnieprem i Wołgą, są najurodzajniejszą ziemi częściami Rosyi.

42. *Różne klimaty Rosyi.* Rosya Europejska ma różny klimat w swojej wielkiej rozległości. W Petersburgu lato jest krótkie, gorąco trwa przez 6 tygodni, a Niewa jest zamrzłą corocznie od listopada aż do marca albo kwietnia. W samym środku temperatura jest zimniejsza, niż w innych krajach Europy na tej samej szerokości geograficznej; przyczyna jest ta, że nie ma tam wysokich gór; ku południowi klimat jest coraz łagodniejszy.

43. *Plody.* Plody rozmaite są według klimatu. Opuściwszy okolice lodów i porostów, postępując ciągle ku południowi, napotyka się najprzód okolice pastwne i leśne, potem stopniowo okolice jęczmienia, okolice lnu i konopi, okolice zbóż i owocowych drzew, wina i kukurudzy. Rosya wydaje głównie zboże, len i konopie. Ogromne lasy wydają drzewo budulcowe i na maszty; kopalnie wydają żelazo, miedź, platynę i złoto; okolica północna — futra. Przemysł ciągle wzrasta; co do wyrobów skór należy do pierwszych.

44. *Kanały i koleje żelazne.* Kanały łącząc się z wielkimi rzekami, ich dopływami i jeziorami, utrzymują

komunikację stoków Bałtyku, morza Białego, Kaspijskiego i Czarnego. Kolej żelazna łączy Petersburg z Moskwą.

45. *Różne ludy osiadłe w Rosyi.* Liczne ludy zamieszkały Rosyę Europejską, różniące się obyczajami, językami, religią i różnym stopniem oświaty; niektóre są nawet koczującymi. Głównymi ludami są: Rosyanie, pochodzenia Słowiańskiego; Kozacy — pochodzący od Słowian i Tatarów; Litwini; Finlandczycy — od Skandynawów; Niemcy — w Kurlandyi, Liwonii i Estonii; Tatarzy — w południowych i wschodnich prowincjach; Laponczycy — na zachodzie Białego morza; Samojedzi, blakający się w rozległych samotniach gubernii Archangielskiej aż do Syberyi; są małego wzrostu jak Laponczycy i równie jak ci płacą rządowi podatek futrami. W drugiej konczynie cesarstwa, na stoku północnym Kaukazu mieszkają Czerkiesi, słynący powabnością. Największa liczba chłopów rosyjskich jest jeszcze dotychczas niewolnikami rządu albo panów. Właściwi Rosyanie, czyli dawni Moskale i Kozacy, wyznają religię prawosławną, a Litwini po największej części rzymsko katolicką albo uniacką; Niemcy i Finlandczycy są protestantami; Tatarzy i Czerkiesi — mahometanami.

Miasta.

46. **Wielka Rosya.** — *Moskwa* (370000 dusz) nad Moskwą, dawna stolica Rosyjska, z twierdzą Kremlin. Przemysł kwitnie tam najznakomiciej w całym państwie. Francuzi zajęli Moskwę 1812 r. — *Nowogród*, gdzie Ruryk założył monarchię 862 r. *Twer* — jedno z najpiękniejszych miast w Rosyi. *Archangiel*, handlowy port, bardzo czynny przez dwa miesiące, a zamknięty lodem przez 10 miesięcy. — 11. czerwca dzień trwa 21 godzin w tem mieście, a 11. grudnia tylko 4 godzin. *Jarosław* — handluje płótnem. *Niżnoj Nowogród* — nad spływem Wołgi i Oki; sławne jarmarki. *Tula* — z fabryką broni. *Katuga* — handel skórami baraniami i innymi. *Orel* — handel zbożem i konopiami.

Mała Rosya. *Kijow* — Włodzimierz Wielki przyjął tu chrzest 989 r. *Pultawa* — zwycięstwo Piotra W. nad Karolem XII. 1709 r.

47. **Rosya Nadbałtycka.** *Petersburg* (530000 dusz) założony przez Piotra W., w głębi zatoki Fińskiej na obu brzegach i kilka wyspach Newy; należy do najpiękniejszych stolic Europy, ma wielki handlowy port.

Główne gmachy: pałac zimowy, katedry ś. Piotra i ś. Pawła; statua Piotra W. i t. d. *Kronstadt* na małej wyspie zatoki Fińskiej; arsenał marynarki, przedmurze i port wojenny stolicy. *Narwa* — tu odniósł Karol XII. zwycięstwo 1700 r. *Rewał* — wojenny i handlowy port. *Ryga* — drugi port na Bałtyku. *Helsingfors* — stolica Finlandyi. *Sweaborg* — miejsce warowne na 7 wysepkach. *Abo* — dawna stolica Finlandyi.

48. **Rosya zachodnia.** *Połock* †, *Wilno* †, stolica Litwy. *Minsk* †, *Mohilew* †, *Żytomierz* †, główne miasto na Wołyniu.

49. **Rosya południowa.** *Mikołajew*, jest nad Bugiem. *Odessa* (70000 dusz), miasto portowe, bardzo kwitnące handlem. *Jekaterynosław* — miasto założone przez cesarzową Katarzynę II. 1787. r. *Tuganrog* — port morski. *Sebastopol* — port morski w Krymie, twierdza bardzo mocna.

50. **Rosya wschodnia.** *Kazań* (50000 dusz), uniwersytet. *Astrachan* na wyspie rzeki Wołgi. Port bardzo handlowy. Rybołówstwo. Wielki wywóz ryb i barankowych skór zwanych futrami astrachańskimi.

Posiadłości Rosyjskie po za Europą.

W Azji Syberya — kraj za Kaukazem.

W Ameryce: Wybrzeża i wyspy północne zachodniej Ameryki.

Królestwo Polskie.

51. *Geografia historyczna.* Jak daleko sięgają dzieje, Polska składała się z ziemi *Polan* (Wielkopolska), *Mazowsza*, *Łęczycan* i *Sieradzan*; przynajmniej te kraje zostawił Mieczysław I. — który przyjął chrzest 965. r. — swojemu synowi Bolesławowi Chrobremu czyli Wielkiemu. Bolesław Chrobry, chcąc zespolić plemiona Słowiańskie w jednolitą monarchię, wojował szczęśliwie i przyłączył do swego państwa nadwiślańskie Pomorze, Szląsk i Małopolskę czyli Chrobatów, Kroatów czyli Góralów po San i Karpaty. Dokonawszy tego wielkiego dzieła wkrótce przed śmiercią (1025 r.) koronował się. Bolesław III. Krzywousty umierając w Płocku 1139 r. podzielił Polskę między czterech synów. Szląsk

odłączył się od Polski, a Kazimierz Wielki uprawnił to oderwanie się. Po śmierci Bolesława Mazowieckiego 1340 r. księstwo Ruskie Halickie dostało się Polsce. Za czasów Władysława II. Jagielly i Jadwigi Litwa połączyła się z Polską 1386 r., powodem zaś tego były ciągle napady Krzyżaków, którzy po zgnębieniu Pruskich Polaków najężdżali Litwę i Polskę. W XV. wieku za Kazimierza Jagielly wcielone zostały Prusy, a w XVI. wieku za Augusta Jagielly Kurlandya i Inflanty. Te ostatnie nie mało sprawiły Polsce kłopotu. Nakoniec w pierwszej połowie XVII. wieku, za pierwszych Wazów część Małej Rosyi dostała się Polsce. W owym to czasie Polska obejmowała: *Ruś Czerwoną, Litwę, Wołyń, Podole, Ukrainę, Białą Ruś, Prusy, Kurlandyę, Inflanty i Mało Rosyjskie krainy*, liczyła do 16,000.000 dusz na 18000 kw. milach rozległości. Ta ludność była wprawdzie rozmaita co do języka i religii, lecz panującą była religia rzymsko katolicka. Od czasów elekcyi 1574 r. stan szlachecki nabył przeważającego wpływu, a wśród powstających do koła wojennych państw, Polska coraz bardziej na siłach upadać poczęła. Od połowy XVII. wieku zaczęła się umniejszać, straciła Inflanty, Prusy wschodnie i Mało Rosyjskie krainy. Dwa razy najechnana przez Szwedów, straciła swoje ważne polityczne znaczenie, a z końcem XVIII. wieku została rozebrana. Napoleon I. cesarz Francuzów ustanowił księstwo Warszawskie 1807 r. po upadku zaś tego mocarza wojownika, Alexander I cesarz Wszechrosyi wskrzesił królestwo Polskie 1815 r. na mocy Wiedeńskiego kongresu, i wówczas Polska podzieloną była na 8 województw; mianowicie: Województwo Krakowskie, Sandomierskie, Lubelskie, Podlaskie, Mazowieckie, Kaliskie, Płockie, Augustowskie.

Obecnie królestwo Polskie wcielone jest do cesarstwa, podzielone na gubernie i ma osobną administracyę.

52. Rozległość: 2200 □ mil.

53. Ludność: prawie 5,000.000 dusz; żydzi są stosunkowo liczniejsi niżeli w jakimkolwiek kraju.

64. *Wejrzenie kraju, klimat i płody.* Polska jest krajem płaskim na stoczystości Bałtyckiej, a lekko górzystym w południowej stronie od Pilicy ku Galicyi. Tam też znachodzą się płody kopalne, rudy żelaza, ołowiu, cynku, węgle ziemne, siarka, marmur, cios; obszerne lasy; grunta w ogólności są tam urodzajniejsze, a chociaż w reszcie kraje piaszczyste, wydają jednak wszędzie obfite plony: zboże wszelkiego rodzaju, rośliny farbierskie i t. d. Piękne bydło, konie, owce. Kraj przeważnie rolniczy. Zimy długie i ostre.

55. *Miasta.* *Warszawa* ≠ (w dawniejszem Województwie Mazowieckiem) na lewym brzegu wisły, na

prawym przedmieście Praga; liczy 170.000 dusz, należy co do piękności do pierwszych miast Europy; ma koło 40 kościołów, z których najgodniejsze uwagi są archikatedra, w stylu gotyckim zbudowana, i kościół ś. Krzyża. Z gmachów publicznych zamek królewski, obecnie upiększony, pałac Krasieńskich, teatr, gmach banku i t. d. Pomniki: Sobieskiego, Kopernika, Zygmunta Wazy. Obserwatoryum astronomiczne. Cytadela. W okolicach Warszawy: *Bielany* z klasztorem Kamedułów, gdzie *Staszic* pochowany. *Wilanów* z ozdobnym pałacem zbudowanym przez Sobieskiego, tu znajduje się zbiór malowideł i innych ciekawości utrzymywany przez rodzinę Potockich.

Lublin (stolica dawniejszego woj. Lubelskiego) nad Bystrzycą wpadającą do Wieprza; liczy 16000 dusz, za czasu Jagiellów liczył 40000 dusz. Ma kilkanaście kościołów, między któremi była kolegiata wystawiona przez Leszka Czarnego. Za Zygmunta Augusta 1569 r. szlachta podpisała tu zjednoczenie Litwy z Polską; i na tę pamiątkę wystawił tu cesarz Alexander I. pomnik żelazny. *Hrubieszów* — niegdyś własność czeigodnego Staszica, przyjaciela ludu, który pierwszy dał przykład w Polsce uwłaszczenia włościan. *Zamość* — twierdza. *Horodło* — tu za Władysława Jagielly nastąpiła unia Litwy z Koroną 1413 r. *Dubienka* przy Bagu, wślawiona męztwem Kościuszki 1792 r. *Puławy* — wieś nad Wisłą, dawniej dziedzictwo Xiążąt Czartoryskich, teraz w posiadaniu rządu.

Kielce (stolica daw. woj. Krakowskiego). *Wislica* nad Nidą: tu Kazimierz W. nadał Polsce *statut Wiślicki* 1347 r. *Miechów* — ztąd pochodzi Maciej (Miechowita) dziejopisarz i lekarz Zygmunta I. *Nagłowice* — miejsce urodzenia sławnego *Reja* z Nagłowic. *Jędrzejów* — tu napisał Wincenty Kadłubek swoją kronikę i umarł. *Ojców*, *Pieszkowa skała* i t. d w prześlicznem położeniu.

Radom (stolica daw. woj. Sandomierskiego) liczy 10000 dusz. *Sandomierz* nad Wisłą, niszczony 1260 r. przez Tatarów, a 1656. przez Szwedów. *Zwoleń* — tu pogrzebany *J. Kochanowski z Czarnolesia*.

Siedlce (stol. daw. woj. Podlaskiego) liczy 8000 dusz.

Maciejowice nad Wisłą, gdzie *Kościuszko* dostał się do niewoli 1794 r.

Kalisz (stol. daw. woj. Kaliskiego) nad *Prosną* †, liczy 12200 dusz. *Książęta Wielkopolscy* tu przesiadywali, a *Mieczysław Stary* tu pochowany. *Częstochowa*, gród słynący klasztorem, w którym znajduje się obraz cudowny *Najświętszej Panny*. Założycielem jego był *Władysław książę Szląski Opolski* 1389 r. — Ten gród przez *Szwedów* bezskutecznie oblegany przetrwał wszystkie napady, a za *Jana Kazimierza* 1655 r. obleżony przez *Szwedów* wstawił się obroną swoją pod wodzą *Augustyna Kordeckiego* przeora *Paulinów*. *Piotrków* — pamiętny sejmami i soborami. *Sieradz* — niegdyś stolica *Sieradzan* za *Mieczysława*.

Płock (stolica daw. woj. Płockiego) † — dawniej stolica książąt *Mazowieckich Płockich*. W tutejszej starożytnej farze pochowany *Władysław Herman* i syn jego *Bolesław Krzywousty*.

Augustów (stol. daw. woj. Augustowskiego).

Lekcja piąta.

Francya.

56. *Geografia historyczna*. Terazniejsza *Francya* ma mniejszą rozległość nizeli dawna *Gallia*. — Z początkiem V. wieku naszej ery, *Frankowie* — lud *Germański* — przeszli przez *Ren*, a w 100 lat później *Klowis* pierwszy ich chrześcijański król, podbił prawie całą *Gallię*. *Karol Wielki* 800 r. założył wielkie państwo, które obejmowało prawie całą *Gallię*, *Germanię*, północne i środkowe *Włochy*. W 843 r. państwo to zostało rozebrane, a królestwo *Francyi* zajmowało kraj między *Pireneami*, morzem, *Skaldą*, *Mazą*, *Saoną* i *Rodanem*. Pod *feudalnym* rządem powstała tak wielka liczba państw, że ostatni potomkowie *Karola W.* nosili tylko czezy tytuł królów swoich krain. *Hugo Kapet*, książę *Francyi*, hrabia *Paryża* i *Orleanu*, został ogłoszony królem w *Noyon* 987 r. a jego kraj lenny, który obejmował prawie *Ille-de-France*, *Orleanię* i *Pikardję*, tworzył pierwszą posiadłość korony *Francyi*. *Polityką* królów jego domu — podczas ośmiu wieków — było powiększać posiadłość wszystkiemi krajami, które tworzyły *Francję* 843 r. i posunąć granicę państwa do *Renu* i *Alpów*. I do-

pięto tego przez kupno, cesye, małżeństwa albo przez podbicie. Tymczasem chociaż połączenie nastąpiło; wszelako te kraje zachowały własną administracyę, prawa i przywileje do 1790 r. W tym czasie sejm narodowy, zniósł podział na prowincye podzielił Francyę na 83 departamentów. — W skutek wojen Rzeczypospolitej od 1792 do 1800 r. Francya nabyła hrabstwo Avignon, Belgię, cały lewy brzeg Renu, Genewę, Niceę, Sabaudyę. Naturalnemi jej granicami były wtedy: Ren i Alpy z Pirenejami i morzem. — Lecz Napoleon I. wcielił następnie do cesarstwa Piemont, Genewę, Parmę, Toskanią, Rzym, Hollandyą, północne Niemcy aż do ujścia Elby, i krainę Wallis. Jego cesarstwo miało wówczas 130 departamentów, podległych prawom francuskim. Traktat 1815 r. nadał Francyi jej granice z 1789 r. Ze wszystkich tych zdobyczy pozostało tylko hrabstwo Avignon.

Powierzchnia, ludność, wybrzeża, działy wód, stoki, kotliny, kanały.

57. *Rozległość*: 9615 $\frac{1}{2}$ □ mil.

58. *Ludność*: 35,800.000 dusz.

59 *Co uwagi godnego przedstawiają wybrzeża Francyi, od Dunkerki do Bayonne i od Port-Vendres do Antibes*? Od Dunkerki aż po za ujście Sommy, wybrzeże jest płaskie i pokryte *wydiami* (piaskowemi pagórkami), w Normandyi są urwiste skały wzdłuż wybrzeża (falaises). Bretania najeżona jest skałami, otoczona szkopułami i wyspami i t. d. Od ujścia Loary do ujścia Girondy wybrzeże pokryte jest bagnami słonemi; od ujścia Girondy do ujścia Adoury wybrzeże jest niskie, pokryte wydiami, morskimi stawami.

Wybrzeże Śródziemnego morza, wzdłuż zatoki Lugduńskiej, jest niskie i pokryte stawami; po za Marsylią wybrzeże jest urwiste, ma małe zatoki i t. d.

60. *Jaki kierunek ma linia działu wód*? Linia działu wód, która przechedzi Europę od gór Uralu do cieśniny Gibraltaru, ma we Francyi postać podobną do głoski **S**, i zachowuje w ogólności kierunek od północnego wschodu do południowego zachodu: 1) przez góry **Jura**, **ballon Alzacyi**, czyli najwyższy punkt Wogieżów na południu, góry **Faucilles**, które się ciągną od ballonu Alzacyi do źródeł rzeki Meuse, przez wyżynę

Langres i Cote-d'or, to jest zakrzywienie górne głośki **S**; 2) przez długi łańcuch Sewenów, od Cote-d'or do miasta Castelnaudary — to jest pień głośki **S**; 3) przez mały łańcuch **Corbières** i przez Pireneje — to jest dólne zakrzywienie głośki **S**.

61. *Które stoki oddzielają te linie działu wód?* Ta linia działu wód przecina Francję na dwa wielkie stoki: **stok ku Śródziemnemu morzu**, wązki na północy, szeroki i górzysty na południu; **stok ku Oceanowi** i ku morzom, które tworzy — morze Północne i kanał la Manche. Ten stok jest daleko większy niżeli **stok ku morze Śródziemnemu**; na północy jest to cała szerokość Francyi, idzie zwężając się ku południowi.

62. *Które kotliny zawiera stoczystość ku morzu Śródziemnemu?* Ten stok zawiera wielką kotlinę Rodanu i Saony, i małe kotliny rzek Var, Herault i Aude.

63. *Które kotliny zawiera stók względem Oceanu?* Ten stok zawiera francuzką część kotliny Renu i podrzędnych kotlin Mozelli, Meuse i Skaldy (Escaut), pochylonych ku morzu Północnemu; wielką kotlinę Sekwany i małe kotliny Sommy, Orne i t. d. — ku kanałowi la Manche; wielkie kotliny Loary i Garonny i małe kotliny Vilaine, Sevre Niortaise, Charenty i Adoury ku Oceanowi.

64. *Kanały.* Kanał *de Saint-Quentin* łączący Somnę ze Skaldą i Oise; kanał od *Sambry* do *Oise*; kanał od *Marny* do *Renu*; kanał od *Rodanu* do *Renu*; kanał łączący *Saonę* z *Loarą*; kanał łączący *Garonnę* ze stawem *Thau* i utrzymujący komunikację morza Śródziemnego z Oceanem i t. d.

Klimat. Płody. Przemysłowość (industrie), handel, drogi żelazne (koleje).

65. *Klimat.* Francya ma klimat umiarkowany, powietrze w ogólności zdrowe.

65. *Minerały.* Kopalnie soli, węgla kamiennego, żelaza, ołowiu; kamieniołomy budulcowych kamieni, marmuru, granitu i łupka. Wiele mineralnych wód.

67. *Rośliny*. Bogactwo rolnicze kraju stanowią rozmaite zboża, wino i oliwa; nadto len, konopie, tytoń, buraki cukrowe, rośliny farbiarskie i t. d. Znaczne lasy.

68. *Zwierzęta*. Piękne rasy bydła i koni, osobliwie w Normandyi i Limousin; piękne barany, wyborne muły, drób, świnie, pszczoły i t. d.

69. *Przemysłowość*. Osobliwie fabryki jedwabiu, kaszemiru, sukna, obiciów, płótna, koronek, blondyn, tiulów, papieru; różne wyroby chemiczne, kryształy, brzozy, porcelany, zwierciadła, instrumenta fizyczne, zegarmistrzostwo do wysokiej doprowadzono doskonałości, złotnictwo, stolarstwo, drukarstwo, litografia, rytownictwo i t. d.

70. *Handel*. Piękne drogi, spławne rzeki, liczne kanały, żelazne koleje — ułatwiają wewnętrzny handel. Handel przywozowy stanowią głównie metale, węgle budulcowe, drzewo, konie, bawełna, indygo, cukier, kawa i t. d.

71. *Koleje żelazne*. Paryż jest punktem wyjścia pięciu wielkich linii kolei żelaznych, które z swojemi głównemi kierunkami i odnogami tworzą obszerną sieć, która łączy wszystkie części Francyi i ułatwia między niemi szybką komunikację.

Podział kościelny, administracyjny, sądowy i szkolny we Francyi.

72. *Podział kościelny*. Pod względem obrządku katolickiego Francya dzieli się na 82 dyecezyi, z tych 15 arcybiskupstw i 67 biskupstw, łącznie z Algierją. Arcybiskup ma za sufraganów pewną liczbę biskupów. Dyecezya arcybiskupia z dyecezyami swoich sufraganów stanowi *provincyę kościelną*.

73. *Podział administracyjny*. Pod względem administracyjnym Francya dzieli się na 56 *departamentów*; departamenta dzielą się na *okręgi*. te znów na *kantony*, a kantony — na *gminy*. — We Francyi jest 363 okręgów, 2847 kantonów i 36835 gmin.

74. *Podział sądowy*. — Co do administracji sądowej Francya podzielona jest na 27 instancyj. Instancya

dworu w Paryżu jest najrozleglejszą, zawiera 7 departamentów. Każdy kanton ma sędzięgo pokoju.

74. *Podział szkolny.* Co do instrukcyi publicznej Francya dzieli się na 16 akademij uniwersyteckich, administrowanych przez rektorów.

Dawne prowincye, departamenta, główne miejsca i inne uwagi godne miasta.

75. **Seine-Inférieure**, gł. m. *Rouen* †, miasto handlowe, liczy 100000 dusz; port bardzo zwiedzany. Fabrykacya i wielki handel płótnami. Joanna d'Arc była tu żywcem spalona przez Anglików 1431 r. *Havre*, morski port; ojczyzna Bernardyna de Saint-Pierre i Kazimierza Delavigne. *Dieppe* — ojczyzna Duquesna.

76. **Eure**, gł. m. *Evreux* † (13000 dusz). *Les Andelys* — ojczyzna malarza Le Poussin.

77. **Calvados**, gł. m. *Caen* — ojczyzna Malesherba. *Bayeux* †.

78. **Manche**, gł. m. *Saint-Lo* nad rzeką *Vire* (9000 dusz). *Coutance* †.

79. **Orne**, gł. m. *Alençon* (14000 dusz). Fabryka koronek. *Mortagne* — w bliskości klasztor *Trapistów*. *Seez* †.

Pikardya — (kotlina *Sommy*).

80. **Somme**, gł. m. *Amiens* † (52000 dusz). Ojczyzna *Piotra pustelnika*, *Gresseta* i *Delambra astronoma*.

Artois (kotlina *Sommy* i *Skaldy*).

81. **Pas-de-Calais**, gł. m. *Arras* † (25000 dusz), miejsce warowne.

Flandrya (kotlina *Skaldy* (*Escaut*) i *Meuse*).

82. **Nord**, gł. m. *Lille* (76000 dusz). Sławne oblężenia 1708 r. i 1792 r. Fabryki koronek; liczne przędzalnie. *Cambrai* †, miasto obronne. Siedziba arcybiskupia wstawiona przez *Fénéłona*.

Ile de France (kottlina Sekwany).

83. **Seine**, gł. m. **Paryż** † (1,500.000 dusz); stolica cesarstwa, za czasów Cezara była tylko grodem zwanym Lutetia. Główne gmachy są: le Louvre i les Tuilleries, hotel Inwalidów, l'Hotel-de-Ville, kolumna Vendome, bursa, panteon i t. d.; kościoły: Notre-Dame, kościół ś. Genowefy, ś. Magdaleny, ś. Eustachego, ś. Sulpicyusza i t. d.

Paryż jest siedzibą rządu, senatu, ciała prawodawczego, instancyi kasacyjnej, instytutu Francyi. Między wielkimi i licznymi zakładami odznaczają się: muzeum Luwru, z znakomitem zbiorem malowideł, starożytnych rzeźb; muzeum historii naturalnej, biblioteka cesarska należy do najbogatszych w świecie, kolegium Francyi, szkoła politechniczna, konserwatorium sztuk i rzemiosł. Ojczyzna Moliera, Boileau, Rollina, Jana Goujon i t. d.

Seint Denis — z kościołem dawnego opactwa zawierającym groby królów Francyi. *Nanterre* — ojczyzna św. Genofewy.

84. **Seine-et-Oise**, gł. m. *Versailles* † (35000 dusz); piękne miasto z wspaniałym zamkiem, zbudowanym przez Ludwika XIV. rezydencya dworu aż do czasu rewolucyi 1789 r. Muzeum historyczne.

85 **Seine-et-Marne**, gł. m. *Melun* (9000 dusz) ojczyzna Amyota, tłumacza Plutarka. — *Fontaineblau* — zamek i piękny las. Papież Pius VII. był tu w niewoli. Abdykacya Napoleona I. 1814 r. *Meaux* †, siedzibę biskupią wstawił Bossuet.

86. **Aisne** — gł. m. *Laon* (10000 dusz) na szczycie góry. — *Chateau-Thierry* ojczyzna LaFontaina. *Soissons* †; wielki handel zbożem; zwycięstwo Klówisa nad Syagriusem 486 r.

87. **Oise**, gł. m. *Beauvais* † (13000 dusz); sławne oblężenie 1472 r. przeciw Karolowi zuchwałemu (Charles le Téméraire); pod dowództwem Joanny Hachette.

Szampania (kotlina Sekwany, a na północy część
kotliny rzeki Meuse)

88. **Aube**, z gł. m. *Troyes* † (27000 dusz). Ojczyzna papieża Urbana IV. syna szewca; rytownika Girardon i malarza Mignard.

89. **Haute-Marne**, gł. m. *Chaumont* — ojczyzna rzeźbiarza Bouchardon. — *Langres* †.

90. **Marne** — gł. m. *Chalons-sur-Marne* † (16000 dusz) Kłeska Atęli 451 r. *Rheims* † (46000 dusz), z piękną katedrą, gdzie koronowano królów Francji; ojczyzna Colberta.

91. **Ardennes**, z gł. m. *Mezières* (5000 dusz) — miasto warowne, bronione przez Bajarda 1521 r. przeciwko Karolowi V. (Charles Quint). *Rocroy* — zwycięstwo Kondeusza nad Hiszpanami 1643 r. *Sedan* — ojczyzna Turenna.

Lorraine (kotlina rzeki Meuse i Mozelli).

92. **Meurthe**, gł. m. *Nancy* (45000 dusz) — należy do najpiękniejszych miast Francji. Rezydencya cnotliwego Stanisława Leszczyńskiego, króla Polski. *Luneville* — traktat pokoju 1801 r. między Francją i Austryją.

93. **Vosges** — gł. m. *Epinal* (10000 dusz). *Saint Dié* — †.

94. **Meuse**, gł. m. *Bar-Le-Duc* (15000 dusz). *Verdun* †, miejsce warowne. Ojczyzna Cheverta.

95. **Moselle**, gł. m: *Metz* †, (57000 dusz); ojczyzna Faberta.

Alzacya (kotlina Renu).

96. **Bas-Rhin**, gł. m. *Strasbourg* †, (75000 dusz), w pobliżu Renu; piękny katedralny kościół z bardzo wysoką wieżą i z zegarem, który jest arcydziełem mechaniki. Ojczyzna Klebera. Miejsce warowne.

97. **Haut-Rhin**, gł. m. *Colmar*, (21000 dusz).

Franche-Comtè (kotlinia Saony).

98. **Doubs** — gł. m. *Besançon* †, (41000 dusz). — *Montbelliard* — ojczyzna sławnego naturalisty Cuvier.

99. **Haute-Saone**, gł. m. *Vesoul* (7000 dusz).

100. **Jura**, gł. m. *Lons-Le Saulnier* (9000 dusz). *Saint-Claude* †

Burgundya (kotiina Sekwany, Loary i Saony).

101. **Cote d'or**, gł. m. *Dijon* †, (32000 dusz); ojczyzna Bossueta, Crebillona. — *Montbard* — ojczyzna Buffona.

102. **Yonne**, gł. m. *Auxerre* (12000 dusz). *Sens* †

103. **Saone et Loire**, gł. m. *Macon* (15000 dusz). *Autun* †, liczne starożytności.

104. **Ain**, gł. m. *Bourg* (12000 dusz). *Belley* †.

Lyonnais (kotlinia Rodanu i Loary).

105. **Rhone**, gł. m. *Lugdun* (Lyon) nad zlewem Rodanu i Saony, † (258000 dusz) — drugie miasto we Francyi. Fabryki wszelkiego rodzaju wyrobów jedwabnych. Ojczyzna Marka Aureliusza. Męczeństwo starego biskupa ś. Pothin i wielu chrześcian.

106. **Loire**, gł. m. *Saint-Etienne* (56000 dusz)

Dauphiné (kotlinia Rodanu).

107. **Isère** — gł. m. *Grenoble* † (31000 dusz); ojczyzna mechanika Vaucanson.

108. **Drome**, gł. m. *Valence* † (16000 dusz)

109. **Hautes-Alpes**, gł. m. *Gap* † (9000 dusz).

Prowansya (kotlinia Rodanu).

110. **Basses-Alpes**, gł. m. *Digne* † (5000 dusz).

111. **Var**, gł. m. *Draguignan* (10000 dusz) — *Toulon* (69000 dusz), wspaniały arsenał, miasto warowne, obłą-

żenie 1793 r., gdzie Napoleon I. wtedy dopiero jako porucznik odznaczył się. *Frejus* †, w pobliżu morza; ruiny rzymskie.

112. **Bouches-du-Rhone**, gł. m. *Marsylia* † — (195000 dusz); znakomity handel ze wschodem, port morski; osada grecka założona 600 r. przed narodzeniem J. Chr.; morowe powietrze 1720 r.— *Aix* †.

Languedocya (kotliny Garonny, Aude, Herault, Rodanu i Loary).

113. **Haute-Garonne**, gł. m. *Toulouse* † (93000 dusz) nad Garoną.

114. **Tarn**, gł. m. *Alby* † (14000 dusz). Ojczyzna żeglarza La Peyrouse.

115. **Aude**, gł. m. *Carcassone* † (20000 dusz).

116. **Herault**, gł. m. *Montpellier* † (46000 dusz).

117. **Gard**, gł. m. *Nimes* † (54000 dusz). Ojczyzna Nikota, który zaprowadził tytón w Europie.

118. **Lozère** — gł. m. *Mende* † (6000 dusz).

119. **Haute-Loire**, gł. m. *Le Puy* † (15000 dusz).

120. **Ardeche**, gł. m. *Privas* (5000 dusz).

Roussillon (kotlinina Garony).

121. **Pyrénées-Orientales**, gł. m. *Perpignan* † (22000 dusz).

Comte De Foix (kotlinina Garony).

122. **Ariège**, gł. m. *Foix. Pamiers* †.

Béarn (kotlinina rzeki Adour).

123. **Basses-Pyrénées**, gł. m. *Pau* (16000 dusz). *Bayonne* †, port przy ujściu Adoury.

Guyenne i Gascogne (kotlinina Garony i Adour).

124. **Gironde**, gł. m. *Bordeaux* † (130000 dusz); piękny port, wielki handel winem.

125. **Dordogne**, gł. m. *Perigueux* † (13000 dusz)
 126. **Lot-et-Garonne**, gł. m. *Agen* † (16000 dusz).
 127. **Lot**, gł. m. *Cahors* † (13000 dusz).
 128. **Aveyron**, gł. m. *Rhodesz* (10000 dusz).
 129. **Tarn-et-Garonne**, gł. m. *Montauban* † (25000 dusz)
 130. **Landes**, gł. m. *Mont-de Marsan* (5000 dusz).
 131. **Gers**, gł. m. *Auch* † (12000 dusz).
 132. **Hautes-Pyrénées**, gł. m. *Tarbes* † (14000 d.)

Kraje d'Aunis i Saintonge (kottlina rzeki Charente).

133. **Charente-Inférieure**, gł. m. *La Rochelle* † (16000 dusz), w XVI. wieku miejsce ochrony protestantyzmu. Kardynał Richelieu opanował je 1628 r. po sławnem oblężeniu.

Angoumois (kottlina Charenty).

134. **Charente**, gł. m. *Angouleme* † (21000 dusz).

Poitou (kottlina Loary i Charenty).

135. **Vienne**, gł. m. *Poitiers* † nad rzeką Clain, (29000 dusz).

136. **Deux-Sevres**, gł. m. *Niort* (18000 dusz).

137. **Vendée**, gł. m. *Napoleon Vendée* (7000 dusz).
Luçon †, Richelieu był tu biskupem.

Bretania (podzielona na dwa stoki: de la Manche i oceanu.)

138. **Ille-et-Vilaine**, gł. m. *Rennes* † (40000 dusz).

139. **Loire-Inférieure**, gł. m. *Nantes* † (96000dusz).
 Edykt Henryka IV. 1598 r. na korzyść kalwinistów.

140. **Morbihan**, gł. m. *Vannes* † (13000 dusz).

141. **Finisterre**, gł. m. *Quimper* †, (10000 dusz), blisko morza. — *Brest*, najpiękniejszy wojenny port w Europie, (36000 dusz).

142. **Cotes-du-Nord**, gł. m. *Saint-Brieuc* † (14000 dusz).

Anjou (kottlina Ligiery (Loary).)

143. **Maine-et-Loire**, gł. m. *Angers* † (46000 dusz).

Maine et Perche (kottlina Loary).

144. **Sarthes**, gł. m. *Le Mans* † (27000 dusz).

145. **Mayenne**, gł. m. *Laval* † (19000 dusz).

Orleania (kottliny Ligiery i Sekwany).

146. **Loiret**, gł. m. *Orleans* † (47000 dusz). Joanna d'Arc odpędziła Anglików 1428 r. Ojczyzna prawnika Pothier.

147. **Loir-et-Cher**, gł. m. *Blois* † (18000 dusz).

148. **Eure-et-Loir**, gł. m. *Chartres* † 18000 dusz).

Nivernais (kottliny Ligiery (Loary) i Sekwany).

149. **Nievre**, gł. m. *Nevers* † 17000 dusz), nad zlewem rzeki Nievre i Ligiery.

Bourbonnais (kottlina Ligiery).

150. **Allier**, gł. m. *Moulins* † (17000 dusz). Ojczyzna marszałka Villars.

Owernia (Auvergne) (kottliny Ligiery i Garony).

151. **Puy-de-Dome**, gł. m. *Clermont-Ferrand* † (33000 dusz).

152. **Cantal**, gł. m. *Aurillac* (11000 dusz). *Fluor* †, na skale bazaltowej.

Limousin (kottliny Ligiery i Garony).

153. **Haute Vienne**, gł. m. *Limoges* † (42000 dusz).

154. **Correze**, gł. m. *Tulle* † (12000 dusz).

Marche (kottlina Ligiery).

155. **Creuse**, gł. m. *Guéret* (5000 dusz).

Berry (kottlina Ligiery).

156. **Cher**, gł. m. *Bourges* † (22000 dusz), miasto dawne. Ojczyzna Bourdalouego.

157. **Indres**, gł. m. *Chateauroux* (16000 dusz).

Touraine (kottlina Ligiery).

158. **Indres-et-Loire**, gł. m. *Tours* † (33000 dusz).

Hrabstwo Avignon (kottlina Rodanu).

159. gł. m. *Avignon* † (36000 dusz). Gmachy: dawny pałac papieżów, starożytny katedralny kościół. Rezydencya papieżów od 1305 do 1377 r. od Klemensa V. aż do Grzegorza XI. Ojczyzna malarza Verneta.

Korsyka.

160. **Korsyka**, (236000 dusz) — od północy ku południowy ciągnie się łańcuch gór, który ją dzieli na dwa stoki — wschodni i zachodni. Przemysł kwitnie. Piękne lasy, uprawa oliwnych drzew; łomy marmuru. Główne miasto: *Ajaccio* † (12000 dusz), miasto warowne z dobrym portem. Ojczyzna Napoleona Bonapartego.

Posiadłości Francyi po za Europą.

W Afryce: Algerya, kolonia Senegalu, wyspa Mayotte, wyspa ś. Maryi, wyspa Zjednoczenia (Reunion).

W Azyi: Pondyszery, Karikal, Mahé, Yanaon, Chandernagor.

W Ameryce: (w Antyllach) Martynika, Guadelupa, Marie-Galante, Désiderade, mała grupa des Saintes, północna część wyspy ś. Marcina, Gujana Francuzka, a blisko Nowej-Ziemi (Terre Neuve) wyspy ś. Piotra i Miquelon.

W Oceanii: Markizy i Nowa-Kaledonia. Protektorat nad wypą Taiti.

Lekcja szósta.

Belgia i Holandia.

161. *Geografia historyczna.* — Dawnemi czasy *Belgowie* zajmowali całą północ Gallii od Sekwany do Renu; *Batawowie*, wyspę utworzoną przez Ren i Waal; *Fritzoni* — kraj między Waal i Ems. Te ludy pochodziły od Germanów. Belgią zdobyli Frankowie i wcieloną została z wyspą Batawią i Frizją do państwa Karola Wielkiego. W skutek podziału tego cesarstwa i w średnich wiekach pod feudalnym rządem, powstały w tych krajach różne państwa: hrabstwo Flandryi z krainą Artois (między Skaldą i morzem), hołdowało Francyi aż do XVI. wieku; inne, księstwa: Brabanckie, Luxemburskie, Limburskie, Geldern; hrabstwa: Namur, Henegau, Hollenderskie; biskupstwa: Loodyum (Liege), Utrecht, były lennościami niemieckimi.

Większą liczbę tych krain posiadli książęta Burgundyi. Z śmiercią Karola Zuchwałego Burgundya dostała się 1477 r. Francyi. Lecz zamezcie Maryi jego córki, z Maxymilianem arcyksięciem, przyniosło Austrii Franche-Comté i 11 prowincyj Hollandyi, Flandryę, Artois, Brabant i t. d.

Karol V. (Charles Quint), cesarz, ich wnuk, nabył 5 innych prowincyj, i z tych 16 prowincyj i Franche-Comté utworzył okrąg Burgundzki. Po nim ten okręg należał do linii hiszpańskiej Austryackiego domu.

Siedm prowincyj Hollandyi zrzuciły jarzmo hiszpańskie 1579 r. pod rządem stathoudera (stróża kraju) utworzyły Rzeczpospolitą federacyjną (Rzeczpospolitą Hollenderską). Dziewięć południowych prowincyj zostało przy Hiszpanii: z tych Artois i Flandrya zdobyte przez Ludwika XIV., ustąpione zostały Austrii pokojem zawartym w Utrecht 1714 r. Wtedy przybrały nazwę Hollandyi Austryackiej. Ludwik XIV. nabył Franche Comté od 1679 r.

Zdobyte przez Francuzów w czasie wojen rewolucyj, Belgia a potem Holandia tworzyły każda 8 departamentów. Odebrane Francyi 1814 r. te 16 departamentów składały państwo, przydzielone domowi z Nassau. — R. 1830 królestwo to podzieliło się na dwie połowy — Belgia na południu, a Holandia na północy. — Belgią rządzi król Leopold Sasko-Koburgski książę.

Belgia.

162. Rozległość: 536 □ mil.

163. Ludność: 4,500.000 dusz.

164. *Wejrzenie kraju, klimat, płody.* Cała Belgia należy do kotlin Meuzy i Skaldy; jest to kraj płaski,

wyjawszy na połud.-wschod. stronie, gdzie się rozgałęziają Ardeny. Wybrzeża są niskie. Klimat wilgotny dość zimny. Ziemia w ogólności urodzajna, i doskonale uprawiana. Wydaje zboża, len, chmiel, tytoń, rośliny olejne; węgle w obfitości, żelazo, cynk i marmury.

165. *Handel i przemysł.* — Handel kwitnie i ułatwiają go kanały i żelazne koleje po całym kraju idące; znaczny przemysłowy ruch. Płody przemysłu są: płótna, koronki, kobierce, sukna, skóry, wyroby żelazne, miedziane, broń, noże, maszyny i t. d.

Flamandzycy i Hollendrzy słyną w sztuce malarskiej, szkoła malarska zwana *flamandzką* nabyła zasłużonej sławy.

Godne uwagi miasta.

166. *Brabaneya południowa.* **Bruksela** (z przedmieściami 246000 dusz), nad rzeką Senne; stolica. Na południu wieś *Waterloo* — Napoleon I. pobity 1814 r.

Prowincya Antwerpska. **Antwerpia** (75000 dusz); z mocną cytadelą. wzięta przez Francuzów 1832 r. Ojczyzna malarzów Van Dyk i Teniers. — *Mecheln* †.

Prowincya Leodyum. *Leodyum* † (60000 m.), rękodzielnia palnej broni, fabryka machin, kopalnie węgla i t. d.

Prowincya Namur. *Namur* † fabryka broni i nożów.

Henegau. — *Mons*, obfite kopalnie węgla. *Tournai* †.

Flandrya. — *Brüge* †. — W średnich wiekach bardzo bogate i kwitnące miasto swojemi fabrykami sukien. Ustanowienie orderu Złotego runa 1430 r. przez Filipa Dobrego, księcia Burgundyi. *Ostenda* — morski port. *Gandawa* — † (95000 dusz) ojczyzna Karola V.

Luxemburg belgijski. Z miastem *Bouillon*, które było stolicą jednego księstwa.

Hollandya.

167. Powierzchnia: 640½ □ mil

168. Ludność: 3,400.000 dusz.

199. *Wejrzenie kraju, klimat.* — *Hollandya* jest krajem niżowym; należy do kotlin *Renu*, *Mazy* i *Skaldy*; jej powierzchnia płaska, w ogólności napływowa, leży w wielkiej części poniżej poziomu morza, pokryta jest bagnami i poprzerynana licznymi rzekami. Klimat zimny i wilgotny.

169. *Hollandrzy* umieli przewyciężyć przeszkody, jakie stawiała przyroda temu krajowi. Oni zamienili bagna na wyborne pastwiska; pozakładali piękne siedziby, wielkie grody i miasta utrzymywane z nadzwyczajną starannością; pozakładali mnóstwo kanałów łączących różne miasta i t. d. Dla zabezpieczenia jednej części kraju przeciw zalaniu od morza, zbudowali owe sławne tamy, które wielkim utrzymują kosztem.

170. *Płody, handel i przemysł.* — Płody krajowe są: torfy, marzana farbierska, tytoń, mnóstwo kwiatów połów śledzi; sławne sery i masło; znaczny handel na morzu: przemysł bardzo kwitnący; piękne płótna i papiery. —

170. Powódź w XIII. wieku, połączywszy jezioro z morzem, utworzyła *Zuydersee*; inna powódź w tym samym wieku — utworzyła na granicy Niemiec zatokę *Dollart*; wylew *Mazy*, 1421 r. pochłonął 72 włości i utworzył jezioro *Biesbosch*; wtargnięcie morza w XVI. wieku utworzyło jezioro *Harlem*, które już osuszono.

Uwagi godne miasta.

171. *W właściwej Hollandyi.* — **Amsterdam** (220000 dusz), stolica, główny port królestwa, nad rzeką *Amstel*, miasto zbudowane na palach, i poprzerynane mnóstwem kanałów na 90 wysp, połączonych 290 mostami. — *Harlem* † (24000 dusz) — wielki handel tulipanowemi cebulami. — *Saardam* — warsztat budowy okrętów; miejsce pobytu *Piotra Wielkiego* 1697 r. *Huga* (65000 dusz) rezydencya króla i stanów *Hollandyi*. — *Leodyum* — wszechnica. *Rotterdam* — nad *Mazą*; ojczyzna sławnego *Erazma*.

W innych prowincyach (krainach). — *Utrecht* ‡ (45000 dusz), nad starym *Renem*. Traktaty 1579 i 1713 r. Ojczyzna *Papieża Adryana VI.* który był nauczycielem

Karola V. (Charles Quint). Inne miasta: *Groninga* (34000 dusz); *Nimegen* — nad rzeką Waal. Traktat 1678 r. *Berg op-Zoom* — wzięte przez Francuzów 1747 r. — *Breda* †, *Bois-le-Duc* †; *Ruremonde* †. *Mastricht*, miejsce bardzo chronne, słynie ogromnemi kamieniołomami. *Luxemburg* — twierdza Związku Niemiec.

Posiadłości Hollendrów.

W Afryce: niektóre osady w Gwinei.

W Ameryce: Gujana hollenderska; między Antyllami: S. Eustachy, Curaçao, Bon-Aire, południowa część wyspy ś. Marcina (S. Martin).

W Oceanii: Jawa, część Sumatry, część Borneo, część Celebów; Sumbawa, Timor, Molukki, osada w Nowej Gwinei.

Lekcja siódma.

Królestwo Pruskie.

172. *Geografia historyczna*. Wojenny i religijny zakon kawalerów Teutońskich przez Niemców założony w świętej Ziemi około 1128 r. wygnany został z Azji wkońcu krzyżowych wojen, nabył w Niemczech rozległe ziemie i był policzony między państwa Europy. Zakon kawalerów Mieczowych 1264 r. ufundowany, połączył się z Teutońskimi Kawalerami i podbił w połączeniu z nimi właściwe Prusy (Wschodnie) w XIII. wieku; poganie pruscy przyjęli wiarę chrześcijańską, a kraj został w posiadaniu zakonów. Burgrabia Norymbergu z domu Hohenzollern, został 1417 r. elektorem Brandeburskim. W sto lat później Albert książę rodu Hohenzollern, był wielkim mistrzem zakonu Teutońskiego. Przyjąwszy wiarę luterską, ożenił się, sekularyzował Prusy, zamienił je w księstwo dziedziczne i poddał Polsce. To księstwo przez zamężcie wnuczki Alberta z elektorem Brandeburskim dostało się temu ostatniemu, i od 1618 r. oba te państwa miały tylko jednego pana; lecz Prusy książęce prawem feudalnem ulegały jeszcze Polsce. Frydryk Wilhelm, Wielkim Elektorem zwany, uwolnił je 1657 r.

1701 r. Frydryk I. syn jego, zamienił Prusy na królestwo; 1742 r. Frydryk Wielki podbił Szląsk. W trzech podziałach Polski monarchia Pruska nabyła kraje, które tworzą dziś Prusy zachodnie, i Wielkie księstwo Poznańskie.

Na mocy Wiedeńskiego kongresu 1815 r. Prusy odzyskały wszystkie kraje, które były utraciły w wojnach przeciwko Fran-

cyi, i nabyły wielką część Saxonii, Pomorze Szwedzkie, Westfalia i ziemię, z której się składa prowincya Nadreńska.

173 Rozległość: 5104 □ mil całe państwo.

174. Ludność: 16.900.000 dusz.

175 *Wejrzenie kraju.* Państwo Pruskie składa się z dwóch części oddzielonych: 1) z części wschodniej, większej, graniczącej z Rosyą; 2) części zachodniej, mniejszej — stykającej się z Francją. Ten długi pas ziemi należy do stoku Bałtyckiego i Północnego morza. Wschodnia część, która jest ogromną płaszczyzną, graniczy na południu z Sudetami i z Harcem. Zachodnia jest górzysta w środku i na południu. Wschodnia ma wiele jezior, bagien i stepów. Wybrzeże Bałtyku jest płaskie, piaszczyste i obrezione lagunami, z których najznakomitsze są: Zatoka Fryzyjska i zatoka Kurońska.

176. *Płody, przemysł, handel.* Płody mineralne są: żelazo, miedź, węgle ziemne, bursztyn, który zbierają u wybrzeża Bałtyku. Zboża, len tytón, chmiel. Prowincya Saska, Szląsk i prow. Nadreńska są najurodzajniejsze. W ostatniej tu i owdzie wyborna wino. Przemysł, osobliwie w Prusach Nadreńskich jest bardzo kwitnący: wszelkie wyroby lniane, wełniane, bawełniane i jedwabne; kwas zwany pruskim; wyroby metalowe i t. d. Handel czynny, szczególnie zbożem. Drogi żelazne rozchodzące się w różnych kierunkach po kraju i połączone z kolejami belgijskimi, francuzkimi i austryackimi ułatwiają wszelki handel.

Godne uwagi miasta.

177. *Prusy wschodnie.* — *Królewiec* (Königsberg) nad Preglem (75000 dusz); druga stolica. — *Narzyce* (Frauenburg) †; tu leży pochowany Kopernik, astronom. *Kłajpeda* (Memel) miasto portowe nad odnogą Kurońską (Kurische-Haff).

Prusy zachodnie. — *Gdańsk* (60000 dusz) nad Mołtawą i Radunią, miasto bardzo handlowne i w dziejach Polski słynące; należało niegdyś do miast hanzeatycznych Ojczyzna Jana Dantyszka (Gdańszczanina), tudzież Heweliusa astronoma. *Toruń* — ojczyzna Kopernika —

Chelmno (Culm) † stolica dawnej ziemi Chelmińskiej. Przy odnodze Frische-Haff (Nehrung) jest półwysep, przy którym było kiedyś *Komorowo*, gdzie ś. Wojciech był zabity przez poganów (nie pod Fischhausen).

Wielkie księstwo Poznańskie. — *Poznań* †, nad Wartą, (40000 dusz). W katedralnym kościele jest kaplica, w której leżą zwłoki *Mieczysława I.* i syna jego *Bolesława Chrobrego*. — *Gniezno*, leży nad jeziorem *Świętem*, bo w niem Mieczysław kazał topić bałwany pogańskie. W kościele katedralnym zwłoki ś. Wojciecha, które Otton III. cesarz Niemiecki, zwiedził za czasów Bolesława I. *Kruszwica* z zamkiem obronnym nad jeziorem *Gopłem*; ten zamek zniszczyli Szwedzi za Jana Kazimierza, a pozostała tylko jedna baszta *mysią wieżą* zwana, która nam przypomina podanie o Popielu. — *Bydgoszcz* nad Brdą i kanałem, miasto bardzo handlowne. — *Rogóźno*; tu Margrabiowie Brandeburscy zamordowali *Przemysława Leszno* (Lissa), odlewnia dzwodów, szkoła wyższa. *Kurnik*, posiadłość Działyńskich, z polskim księgozbiorem i t. d.

Brandenburgia (Branibor) — *Berlin* (400000 dusz) nad Sprewą (Spree) stolica państwa, należy do najpiękniejszych miast Europy. Posiada liczne zakłady naukowe. Fabrykacya porcelany, powozów, wyrobów ze stali i lanego żelaza. *Podstąpin* (Potsdam), drugie mieszkanie pańującego. *Branibór* (Brandenburg) nad Chabową (Hawel) najstarsze miasto, które dało nazwę tej prowincyi. *Frankfurt nad Odrą*, miasto ważne jarmarkami i handlem, który ułatwiają kanały utrzymujące komunikacyą Odrę z Wisłą i Elbą.

Szląsk. — *Wrocław* (Breslau) 115000 dusz, nad Odrą, uniwersytet; miasto handlowe. W pobliżu *Psie pole*, gdzie Bolesław Krzywousty odniósł zwycięstwo. O kilka mil znajduje się *Sobótka*, góra 2000 stóp wysoka, na której lud pali sobótki; ten zwyczaj utrzymuje się jeszcze dotychczas na Szląsku. *Lignica* — dawna stolica książąt Lignickich (szląskich). Tu Henryk Pobożny książę Szląski stoczył 1241 r. bitwę z Tatarami, w której wprawdzie poległ, lecz nieprzyjaciele się cofnęli.

Pomerania (kraina Pomorska). *Szczecin* (Stettin) — miasto warowne, liczy 40000 dusz. *Stralsunda*, miasto warowne z portem, naprzeciw wyspy Rugii.

Prowincya Saska. — *Dziewin* (Magdeburg) nad Elbą (55000 dusz, miasto warowne (twierdza). Burmistrz Otto Guerike wynalazł tu pompę powietrzną. *Halla* nad Sałą; uniwersytet. *Erfurt* — z cytadelą; niegdyś stolica Turyngii. — *Lützen* zwycięstwo i śmierć Gustawa Adolfa, króla Szwecyi 1632 r.; zwycięstwo Napoleona 1813 r.

Prowincya Westfalska. — *Münster* †, niedaleko od Emsu. Traktat Westfalski 1648 r. *Paderborn* †.

Prowincya Nadreńska. — *Kolonia* ‡ (Cöln), (95000 dusz); katedralny kościół, w stylu gotyckim zbudowany, sławny w całej Europie. Fabrykacya kolońskiej wody. Ojczyzna malarza Rubensa i ś. Brunona. Julia Agripina zbudowała to miasto za czasu Rzymian. *Solinga* — fabrykacya siecznej broni. — *Elberfeld* i *Barmen* — miasta przemysłowe. Fabryki jedwabiu, koronek, płócien, bawełny i t. d. *Düsseldorf* — należy do najpiękniejszych miast nad Renem. Ztąd nazwa malarskiej Düsseldorfskiej szkoły. *Akwisgran* (Aachen, Aix-la-Chapelle) — słynie kąpielami. — *Koblenz*, miasto bardzo warowne. *Bonn* — sławny uniwersytet. *Trewir* (Trier) † miasto starożytne.

Lekcyja ósma.

Cesarstwo Austryackie.

178. *Geografia historyczna*. Węgrzy czyli Madziary pochodzący z Azji, którzy przez długi czas pustoszyli zachodnią Europę, osiedli w Węgrzech dzisiejszych. Dla zabezpieczenia się przeciwko nim, Otton Wielki założył w X. wieku na wschodniej stronie Bawaryi margrabstwo, które dla jego położenia nazwano *Austryą* (państwo na wschodzie) i które zamieniono w księstwo 1156 r. Rudolf Habsburski, obrany cesarzem 1273 r., zapewnił posiadanie tego kraju swojej rodzinie, w której od roku 1438 zawsze obierano cesarzów, i której wszyscy książęta od 1453 r. mają tytuł *Arcyksiążąt Austryackich*. Potomkowie Rudolfa rozszerzyli

znacznie posiadłości Austriackie przez małżeństwa, dziedzictwa, kupna i t. d. W XVI. wieku cesarz Karol V. (Charles Quint) oprócz swoich ziem (Alzacyi, Austryi, Styryi, Karyntyi (Korutynów), Tyrolu, Bryzgowii), dzierzył Franche-Comté, Hollandyą, Hiszpanię z jej posiadłościami we Włoszech i w Ameryce, tymczasem brat jego Ferdynand nabył Czechy ze Szląskiem, Węgry z Kroacją, i kazał się obrać *królem Rzymskim*, tytuł, który naprzód dawano przyszlemu cesarzowi.

Po zrzeczeniu się (abdykacyi) Karola V. dom Habsbursko-Austriacki podzielił się na dwie linie: na hiszpańską i niemiecką. Pierwsza wygasła 1790 r. Mocą traktatu w Utrechcie otrzymała linia niemiecka 1713 r. Niderlandy katolickie, powiat Medyolański, Mantuę i t. d. Karol V. cesarz, ostatni po mieczu potomek Rudolfa Habsburskiego, zostawił dziedziczką swoją córkę Maryę Teresę, małżonkę Franciszka Lotaryńskiego, który zamienił swoje księstwo za Toskanię. — Obrano go cesarzem i z nim rozpoczyna się dom Habsbursko-Lotaryński.

Austria odstąpiła Francyi Alzacyą 1648 r. a Franche-Comté w r. 1679. Prusom większą część Szląska 1763. r.; lecz w jednym podziale Polski nabyła Galicyę. W swoich wojnach przeciw Francyi od 1797 do 1809 r. utraciła wprawdzie wielką część swego państwa, lecz pokojem zawartym w Paryżu 1814 r. odebrała utracone kraje, wyjąwszy Niderlandy i Bryzgowią (południowa część księstwa Badeńskiego), a natomiast nabyła kraj Wenecko-Lombardzki, Illyryą i Dolmaty (Dalmacyą).

179. Rozległość: 12120 □ mil.

180. Ludność całej monarchii: 38,000.000 dusz.

181. *Ogólne wejrzanie, stoki.* Część Austriackiego cesarstwa na północy od Karpatów i Morawskich gór należy do stoku Bałtyckiego i Północnego morza; nierównie większa część na południe od wspomnianych gór leży na stoczystości Adryatyku i Czarnego morza. — W cesarstwie jest wiele rzek, są także jeziora. Węgry mają wiele bagien i piaszczystych obszarów.

Góry i równiny. Dwa są w cesarstwie systemata gór: jeden na wschodzie i północy, który tworzy Karpaty, Sudety, góry Morawskie i wszystkie góry, które otaczają nizinę Czeską, z kądem Elba wypływa tylko bardzo wąską przerwą; drugi system na południowo-zachodniej stronie składa się z Retyckich albo Tyrolskich Alpów, z Noryckich Alpów i Karnickich Alpów i z ich odnoży aż do Bałkanu. Najgórzystsze kraje w cesarstwie są: Tyrol, Saleburskie, Styrya (Styrsko), Korutany. Najob-

szerniejsze równiny w Węgrzech, Galicyi, w Niższej Austryi, a głównie równina Lombardzko-Wenecka granicząca na południu z rzeką Po i skrapiana dopływami jej lewego brzegu.

Wybrzeża. Austrya ma tylko wybrzeża nad Adryatykiem. Wybrzeże wschodnie jest w ogólności urwiste i obrębione licznymi wązkami a długimi wyspami; wybrzeże zachodnie jest niskie i obrębione lagunami.

182. *Główne płody.* W Węgrzech: złoto, srebro, miedź i wiele mineralnych źródeł; w Korutanach żywe srebro i ołów; w Czechach cyna i drogie kamienie; w Galicyi kamienna sól; prawie wszędzie żelazo, lecz w wielkiej ilości w Styryi; we wszystkich krajach węgle. Zboże, wino, chmiel, rośliny olejne, len, konopie, tytón; drzewa owocowe, rozległe lasy. Lombardia najurodzajniejsza w cesarstwie wydaje ryż; Węgry wydają wyborne wina. Chów pięknych ras koni, wołów, owiec, wieprzów, a w Lombardyi jedwabników.

183. *Handel i przemysł.* Handel wewnętrzny ułatwiają dobre drogi, liczne rzeki spławne, kanały i drogi żelazne. Głównym punktem handlu morskiego jest Tryest. Główne płody przemysłu są: wyroby szklane, płótna, papier; sukno, porcelana, jedwabie; instrumenta muzyczne i matematyczne w Wiedniu; wyroby żelazne i stalowe w Styryi i t. d. — Koleje żelazne ułatwiają komunikację między głównymi miejscami monarchii.

184. *Ludność i języki.* Cesarstwo Austryackie składa się z ludów różniących się językiem, obyczajami i instytucjami. Główne szczepy są następujące: *Niemcy* (8,000.000), *Włochy* (5,000.000), *Madziary* (Węgry 5,500.000), *Słowianie* (15,000.000). Słowianami są: Polacy, Słowacy, Czechy, Dalmaci, Kroaci i t. d. W południowo-wschodniej części monarchii żyje przeszło 2,000.000 Wołochów, którzy mówią językiem pochodzącym z łacińskiego. Żydzi żyją rozprószeni w całej monarchii, a w Węgrzech Cygani i t. d. — Wybrzeże Adryatyku ma organizacją wojenną.

Godne uwagi miasta i miejsca.

185. Kraje należące do Związku Niemiec.

1 i 2) *Arcyksięstwo Austryackie i kraj Salcburski. Wiedeń* (400000 dusz) nad Dunajem; stolica cesarstwa. Samo miasto jest małe, lecz ma 34 rozległych przedmieść. Z 34 kościołów najwspanialszy jest kościół katedralny ś. Szczepana w samym środku starego miasta, w stylu gotyckim zbudowany, z wieżą 435 stóp wysoką. Cesarski pałac z sławnym skarbcem i bogatymi zbiorami i gabinetami dzieł sztuki i naturalistów. Kilka teatrów, różne wspaniałe pomniki, uniwersytet i liczne naukowe zakłady, akademie umiejętności i pięknych sztuk, różne zakłady dobroczynności; unióstwo rękodzielną jedwabiu, bawełny, wełny, skór; wyroby metalowe, instrumenta muzyczne i t. d. Niedaleko Wiednia pałac *Laxenburg* i *Schönbrunn* z menażeryą i botanicznym ogrodem. *Baden* z mineralnymi wodami. *Linc* † wielka cesarska rękodzielnia sukna. *Salzburg* ‡ nad Salzą, z katedralnym kościołem zbudowanym na sposób kościoła ś. Piotra w Rzymie. Ojczyzna Mozarta. Salcburski kraj obfituje w minerały. Na wschód Salcburga *Ischl* z źródłami siarczystymi i słonemi.

3) *Księstwo Styryjskie. Grodziec niemiecki* (Grätz) † nad Murą, miasto opasane wałami i murami (51000 d.); fabryki żelaza i stali; uniwersytet; techniczny instytut *Joanneum* zwany, założony przez Arcyksięcia Jana. *Maria Zell* — słynie odpustami. *Eisenerz* — kopalnie żelaza.

4) *Księstwo Korutańskie* (Karyntya). — *Celowiec* (Klagenfurt) †, gimnazyum, seminarjum; stary książęcy gród. — *Wieś Bleiberg* — ma kopalnie ołowiu najbogatsze w cesarstwie.

5) *Księstwo Kraińskie. Lublana* (Laibach) † nad rzeką tejże nazwy; gimnazyum, muzeum; wesołe i przyjemne miasto. *Adelsberg* — z dwiema sławnymi jaskiniami. *Cirknitz*; w pobliżu jezioro tejże nazwy, z którego woda czasem ustępuje, a potem znowu je zapełnia.

6) *Uksiążęcone hrabstwo Gorycyja i Grodzisko, margrabstwo Istriji i Tryest.* — Gorycyja nad rzeką Isonzo; †, gimnazyum. *Grodzisko*, stare miasto i twierdza. *Tryest* †, nad zatoką u podnóża gór Karst; główny port cesarstwa, miasto handlowne.

7) *Uksiążęcone hrabstwo Tyrol.* *Inspbruk* nad rzeką Inn, na równinie w bliskości spaniałych gór, otaczających miasto. *Trydent* †, ostatni sobor duchowny odbywał się tu od 1535 — 1563 r. — *Meran* w powabnej okolicy ozdobionej wieloma grodami i ruinami, obfitującej w wino i owoce.

8) *Królestwo Czeskie* — *Praga* † (130000 dusz) nad Mołdawą; miasto historycznie sławne, ma wiele wspaniałych gmachów i kościołów; uniwersytet, bibliotekę i obserwatorium astronomiczne. Królewsko Czeska Akademia umiejętności, narodowe muzeum i inne zakłady. Inne miasta są: *Kurlsbad*, *Egier*, *Cieplice* — słynące mineralnymi wodami i kąpielami.

9 i 10) *Margrabstwo Morawskie i księstwo Szląskie.* W Morawach: *Berno* † (40000 dusz), ważne fabryki sukna. *Ołomuniec* † nad Morawą, należy do najznacniejszych twierdz monarchii. Na Szląsku: *Opawa* (*Troppau*) nad rzeką *Oppa*, wyższe gimnazyum, małe krajowe muzeum. *Cieszyn* — gimnazyum katolickie i ewangelickie.

Kraje nie należące do Związku Niemiec.

11) *Królestwo Galicyi i Lodomeryi z wielkiem księstwem Krakowskiem i z księstwami Oświęcim i Zator.*

Rozległość: 1358 □ mil; — 4,555.000 dusz.

Miasta i inne miejsca. — *Lwów* † (75000 dusz) nad rzeczką *Peltwią*; siedziba krajowych władz i Namiestnika, tudzież 3 arcybiskupów; uniwersytet z biblioteką, instytut techniczny — 2 gymnazyja wyższe, jedno polskie niższe; biblioteka Ossolińskiego, ogród botaniczny i t. d. Kościół Archikatedralny założony przez Kazimierza W., kościół Dominikanów, ś Jerzego. Okolice piękne; miasto opasane do koła wzgórzami.

Inne miasta. Żółkiew 3 $\frac{1}{2}$ mili ode Lwowa. Tu przebywał król Jan III. niegdyś własność Żółkiewskich. W farnym kościele są 4 obrazy *Altamontego*, które przedstawiają: zwycięstwo Żółkiewskiego pod Kluszy-nem 1610 r., bitwę Jana III. pod Chocimem 1675 r., pod Wiedniem i Strygonią 1683 r. — *Przemysł* nad Sanem, siedziba dwóch biskupów. *Jarostaw* nad Sa-nem, miasto niegdyś słynące rozległym handlem. *Sanok* nad Sauem, w górzystym położeniu. Ojczyzna Grzego-rza z Sanoka, który żył w 15. stuleciu. — *Złoczów*, mia-sto obwodowe, równie jak 3 poprzedzające. *Olesko* — z zamkiem, gdzie się urodził Jan III. (Sobieski). *Brody* m. handlowe. *Podhorce* z pięknym pałacem, w którym są starożytne zbiory; między innymi wielki stół, na którym chrzczono Sobieskiego. *Brzeżany*, miasto obwodowe nad Złotą Lipą, przy wielkim stawie. *Stryj*, miasto obwodowe nad rzeką Stryj. *Sambor* miasto obwodowe nad Dniestrem *Tarnopol* — miasto obwodowe nad Seretem i wielkim stawem. *Trembowla* nad Gniezną, z zwaliskami zamku który pod wodzą Chrzanowskiego i jego żony stawił opór Turkom 1675 r. *Czortków* nad Seretem, miasto obwodowe. *Stanisławów* nad Bystrycą, wpadającą o 3 mile do Dniestru, miasto obwodowe, założone przez Stanisława Potockiego 1654 r. *Halicz* nad Dniestrem niegdyś stolica ziemi ruskiej i siedziba książąt Halickich *Kołomyja* nad Prutem, miasto obwodowe. *Kuty* mają wielu Ormianów. Trójkąt, który tworzą rzeki Prut i Czeremosz, tudzież Karpaty, zowie się Pokuciem.

Kraków † na lewym brzegu Wisły (przy spływie do niej Rudawy. Ma sześć przedmieść: *Stradom*, *Kazimierz*, *Smoleńsko*, *Piaski*, *Kleparz* i *Wesoła*. Niegdyś stolica królestwa Polskiego. Ma piękne starożytne kościoły: Archikatedrę na górze Wawel z zamkiem niegdyś sie-dzibą królów Polski. Tu w kościele są groby dawnych królów i srebrna trumna ś. Stanisława; na wieży wielki dzwon „Zygmuntem“ zwany; inne kościoły: Panny Maryi z wysoką wieżą; kościół na Skalce należy do najdawniejszych. Kraków liczył niegdyś 71 kościołów, teraz tylko 40 pozostało, z tych 26 klasztorów. Uni-

wersytet, biblioteka, obserwatoryum astronomiczne i t. d. *Wadowice* nad Skawą, miasto obwodowe; tu Żydom nie wolno mieszkać. *Myslenice* pamiętne zjazdem Władysława Jagieły i Zygmunta cesarza niemieckiego. *Oświęcim* nad Solą, a *Zator* nad Skawą, główne miejsca dwóch księstw tej samej nazwy; mają starożytne zamczyska. *Kalwarya* słynąca pobożnemi pielgrzymkami do kościoła założonego 1603 r. *Bochnia* nad Rabą, miasto obwodowe, sąd górniczy, kopalnia soli kamiennej. *Wieliczka* — najznakomitsza kopalnia soli na świecie. *Nowy Sącz* nad Dunajcem, m. obw. *Stary Sącz* nad ujściem Popradu do Dunajca; z klasztorem panien Klarysek założonym przez ś. Kunegundę, małżonkę Bolesława V. Wstydliwego. *Jasło* nad Jasielką miasto obwodowe; tu Żydom niewolno mieszkać. *Tarnów* nad Białą, miasto obwodowe, †. W katedralnym kościele są nagrobki Jana Tarnowskiego hetmana i jego syna, także książąt Ostrojskich. *Rzeszów* nad Wisłoką, m. obwod. połowa mieszkańców Żydzi.

12. *Księstwo Bukowiny. Czerniowce* na wzgórzu nad Prutem. *Suczawa* — dawniej rezydencya książąt i biskupów Mołdawii.

13. *Królestwo Węgierskie. Buda i Peszt* po obu brzegach Dunaju. Siedziba namiestnika i najwyższego krajowego sądu. W Budzie † serbski. Obserwatoryum uniwersyteckie. *Presburg* † na lewym brzegu Dunaju; niegdyś stolica. *Komorno* — twierdza. *Erlau* †. *Szemnica* (Schemnitz) z kopalniami złota i srebra. *Koszyce* †. *Tokaj* — wyborne wino. *Debreczyn* — po Peszcie najprzemysłniejsze i najhandlowniejsze miasto.

14. *Wielkie księstwo Siedmiogrodzkie. Sibin* (Hermanstadt), główne miasto w przyjemnej równinie. Siedziba Namiestnika i krajowych władz. Biskup dyzuniicki. *Kołosz* — niegdyś siedziba sejmu krajowego.

15. *Województwo Serbskie i Banat Temeszwarski. Temeszwär* nad Temeszem — główne miasto i twierdza. Siedziba dwóch biskupów i krajowych władz. *Orawica*, w okolicy kopalnie złota, srebra, miedzi i żelaza.

16. Królestwo Kroacyi i Sławonii.

W Kroacyi miasta: *Zagrzeb* (Agram) nad Sawą, siedziba Bana i władz wojskowych. *Fiuma* — miasto portowe. — W Sławonii: *Osiek* (Esseg) — nad Drawą, główne miasto Sławonii i twierdza.

17. Pogranicze Wojenne.

a) Pogranicze Kroackie: *Zeng* i *Karlopago*, dwa miasta portowe.

b) Pogranicze Sławońskie: *Piotrowarad* (Peterwardein) twierdza. *Karłowce* siedziba serbskiego Patriarchy i greckiego dyzunickiego Metropolity. *Semlin* (Zemuń po serbsku) — miasto handlowe.

c) Pogranicze Banackie. *Panczowa* nad Temezem. *Stara Orsowa*; naprzeciw turecka twierdza *Nowa Orsowa*.

Królestwo Dalmacyi. (Dokmaty). — *Zara* (Zadar) † siedziba rządowych władz. *Splet* (Spalato), miasto portowe. *Dubrownik* (Raguza) tuż nad morzem; miasto warowne, piękny port. *Kutor* (Cattaro) †, port wojenny, twierdza.

19. Królestwo Lombardzko-Weneckie.

W Lombardyi; *Medyolan* nad Oloną i kilkoma kanałami (150000 dusz.) Sławny archikatedralny kościół. †; wielkie i piękne miasto. Teatr de la Scala. Różne zakłady naukowe, konserwatorium muzyczne i t. d. *Como* †; *Bergamo* †; *Lodi* †; *Pawia* † — uniwersytet; *Brescia* †; *Cremona* †; *Mantua* †.

W Wenecyi: *Wenecya* † (150000 dusz) — leży na 80 wyspach połączonych 400 mostami. W środku miasta plac i kościół ś. Marka. Wszystkich kościołów jest przeszło 100. Arsenał morski, mnóstwo wspaniałych pałaców i zabytków starożytności. *Padwa* †, uniwersytet. *Werona* †; *Vicenza* †; *Chioggia* †; *Trewizo* †; *Udine* †; *Adria* †. *Arcole* — sławne bitwą 1796 r. *Campo Formio* — wieś; pokój zawarty z Francuzami 1797 r.

Lekcja dziewiąta.

Szwajcarya.

186. *Geografia historyczna.* Dawna Helwecya (teraźniejsza Szwajcarya) tworzyła w średnich wiekach Burgonią Zajurajską (za górami Jura), później część królestwa Arles, które przyłączono do cesarstwa Germańskiego 1033. r. Z początkiem XIV. wieku podzielona była na liczne małe państwa, a dom Habsburgów miał tam znaczne posiadłości. Trzy kantony: Uri, Schwytz i Unterwalden połączyły się kolejno z 10 innymi kantonami 15 13. a na mocy traktatu Westfalskiego 1648 r. Francya uznała ich niepodległość.

R. 1803 kilka małych państw, pierwiej podległych Szwajcaryi albo z nią sprzymierzonych, lecz nie należących do konfederacyi, przystąpiło do niej i utworzyły sześć nowych kantonów, mianowicie: Argawski, Saint-Gall, Griscns, Tessin, Turgawia i Vaud. Do tych 19 kantonów kongres Wiedeński 1815 r. przyłączył innych trzy: księstwo Nefszatelskie, Genewę i Valais.

187. Rozległość: 719 □ mil.

188. Ludność: 2,300.000 dusz (900.000 katolików, 1,400.000 kalwinów).

189. *Widok kraju, stoki.* Szwajcarya ma wiele jezior i jest górzysta. Ma niektóre równiny na zachodniej i północnej stronie, lecz największa część zamieszkałego kraju poprzerynana głębokimi dolinami. Wielka działowa linia, przedzielająca całą Europę, przechodzi przez Szwajcaryę. Większa północna część należy do kotliny Renu, a zatem do stoku Północnego morza; południowa część należy do kotliny Rodanu, a do stoku Śródziemnego morza; kotlina rzeki Tessino do stoku Adryatyku; dolina rzeki Inn — do stoku morza Czarnego.

Południowy pas kotliny Rodanu w Szwajcaryi tworzy wielki łańcuch Alpów, których głównymi szczytami są: góra ś. Bernarda, z sławnym klasztorem, Cervin, Rosa, Simplon, na której Francuzi założyli gościniec 1801 r. i Gotharda, który jest jakby ogniwem łączącym wielkie Alpy z Alpami Berneńskimi.

Na szczytach Alpów rozlegają owe ogromne nagromadzenia lodu, zwane lodowcami. Masy śniegu, które się odrywają od wyższych części gór, tworzą tak zwane *śnie-*

życe, które staczają się w doliny i sprowadzają często okropne miejscowe klęski.

190. *Klimat, płody, przemysł.* Klimat i przemysł rozmaicą się według wysokości położenia. Wyborne pastwiska, i bardzo ceniona rasa bydła. Głównymi płodami przemysłu są: ser, bawełniane i jedwabne wyroby, muszlin i zegarki.

191. *Rząd.* Z 18 kantonów każdy jest rzeczpospolitą; Bale, Appenzell, Unterwalden — tworzą każdy po dwie; Grisons — tworzy trzy. 27 rzeczypospolitych tworzą konfederacyą, której wspólne sprawy załatwia sejm kolejno przez 2 lata w Bernie, Lucernie i w Zürich, trzy stolice Konfederacyi. Język niemiecki używany na sejmie; francuzki — na zachodzie, włoski w okręgu Tessino w w części Grisons.

192. *Miasta:* Zürich, na północy jeziora tejże nazwy; liczne fabryki jedwabnych wyrobów. Bale, † nad Renem; miasto ważne handlem i przemysłem. Uniwersytet. Lucerna na północno-zachodniej stronie jeziora tejże nazwy. Bern — najważniejsze z 3 stolic miasto. Friburg †. Newszatel — nad jeziorem tej samej nazwy. Genewa — nad wypływem Rodanu z jeziora Genewskiego; różne umiejętnie i literackie zakłady; fabryki zegarów i klejnotów. Ojczyzna Rousseau, Neckera, pani Stael, Bonnetta, Saussura etc. Lausanne †, w malowniczej okolicy. Sion †. St. Gall †.

Lekcja dziesiąta.

Niemcy (związek niemiecki).

193. *Geografia historyczna.* Kraj niemiecki, niegdyś Germanią zwany, w całości nigdy niepodlegał Rzymianom. Zamieszkały był przez różne ludy, mianowicie przez Suewów, Saxonów, Wandalów, Lombardów, Franków i t. d., którzy długo pustoszyli Europę. Kraj ten zdobył nakoniec Karol W., który przywrócił Państwo Zachodnie.

Korona domu cesarskiego najprzód dziedziczna, zamieniła się na elekcyjną 911 r. i przechodziła kolejno na książęta różnych domów; okoliczność ta była powodem, że mnóstwo państw powstało w Niemczech, a z księstw i hrabstw potworzyły się pań-

stwa udzielne. Książęta rozkazywali hrabiom, których nazywano Margrabiami na pograniczu, Rengrafami nad Renem, wewnątrz zaś kraju mieszkających Landgrafami. — Po długim nieladzie, Rudolf, hrabia z Habsburga, szczerp domu Austryackiego, obrany został cesarzem 1273 r. Wówczas nastąpiła wielka odmiana w urzędzeniu Niemiec. Rząd feudalny ustąpił federacyjnemu (związkowemu). Elektorowie przywłaszczyli sobie prawo wybierania cesarzów; książęta i miasta cesarskie miały udział w obradach sejmowych 1293 r. Cesarzowie uważali się jako dziedziczni następcy cesarzów rzymskich i Karola W. W roku 1356 Karol IV. wydał bullę złotą, na mocy której przywrócono prawa siedmiu elektorów; ci byli: Arcyciskup Moguncki, Koloński i król Czeski, palatyn, książę Saski i margrabia Brandeburski. Od roku 1438 korona cesarska ustaliła się w domu Austryackim. W roku 1512 podzielono kraj na 9 obwodów, mianowicie: na Austryacki, Bawarski, Szwabski, Wyższego i Niższego Renu, Frankoński, Westfalski, Niższej i Wyższej Saxonii. Podział ten istniał aż do początku 19go wieku. Dawną konstytucyę zniesiono 1806 r. i utworzono konfederacyę Reńską Cesarz niemiecki przyjął tytuł cesarza Austrii. Księstwa Bawaryi, Württembergskie i Saxonię zamieniono na królestwa. Na kongresie Wiedeńskim 1815 r. utworzono konfederacyę Niemiecką dzisiejszą, która się składa z 38 państw rozmaitych, niezawisłych jedne od drugich, lecz połączonych spólnym, wzajemnym interesem. Sejm niemiecki odbywa się w Frankfurcie nad Menem.

194. Rozległość. 11543 □ mil. — Ludność 42,340.000 dusz.

195. *Widok ogólny, klimat, stoki.* Niemcy dzielą się fizycznie na 3 obszary: obszar południowy bardzo górzysty, gdzie się rozgałęziają Alpy i gdzie panuje różna temperatura według wyniosłości miejsc; obszar umiarkowany środkowy czyli wyżynowy; północny obszar niżynowy, zimny i wilgotny pochyłony ku Bałtykowi i morzu Północnemu; ta obszerna płaszczyna z jeziorami, stepami i bagnami opasana górami Olbrzymiemi, lasem Turyngskim, górami Kruszcowemi, Harcem i wzgórzami Westfalskimi. Wybrzeże jest niskie i zasłonięte jużto wydmiami, jużto tamami. Niemcy dzielą się na dwa wielkie stoki: północny — większy, którego rzeki wpadają do Bałtyku i morza Północnego; południowy — którego rzeki wpadają do morza Czarnego.

196. *Plody.* W górach, osobliwie w Harcu, bogate kopalnie żelaza, ołowiu, miedzi, srebra. Liczne mineralne źródła. Wszelkie odmiany zboża, len, konopie, tytón, ro-

śliny olejne i farbiarskie, chmiel, wino (aż do 51° szer. półn.) Najwięcej gór pokrytych lasami. Piękne rasy bydła i koni, osobliwie meklemburskie; wieprze westfalskie są sławne. Porcelana saska, bielizna, wyroby żelazne i stalowe w Hessyi, zegary ścienne i t. d.

197. *Rząd.* Wyjąwszy 4 miasta wolne: *Frankfurt* nad Menem, *Hamburg*, *Brema* i *Lubeka*, które ze swojemi okręgami tworzą 4 rzeczypospolite, wszystkie państwa są dziedzicznemi monarchiami; jedne od drugich są niezależne, lecz połączone są ku obronie spólnych spraw konfederacyi; reprezentują je posłowie na sejmie, który się odbywa w Frankfurcie nad Menem i na którym przyduje poseł austriacki.

Miasta i inne godne uwagi miejsca.

198. *Kotliny Elby, Wezery i rzeki Ems.*

Królestwo Saskie. *Drezno* — na obu brzegach Elby, (104200 dusz), ma dwa piękne mosty; stolica; należy do najpiękniejszych miast Europy; ma wspaniałe gmachy, pałace i kościoły; zamek, sławna galerja obrazów i różne zbiory, akademie; rękodzielnie i fabryki i t. d. Nie daleko *Tarand* — szkoła agronomiczna z leśniczą. *Lipsk* prowadzi znakomity handel, osobliwie księgarski; uniwersytet; bitwa 1813 r. przegrana przez Francuzów. Ojczyzna Leibnitza. *Freyberg* — bogate kopalnie srebra. —

Królestwo Hanowerskie. *Hanower* nad Leną, stolica. Ojczyzna astronoma Herschla. — *Hildesheim* †. *Getynga* sławny uniwersytet i biblioteka. *Klausthal* w górach Harcu; sławne kopalnie ołowiu, srebra, miedzi i żelaza. *Osnabrück* — †.

Miasta hanzeatyckie. *Hamburg*, *Brema* i *Lubeka*; tylko te trzy zowią się dziś miastami hanzeatyckimi. Dawniej, w XIV. i XVI. wieku liczne miasta tworzyły związek *hanzą* zwany, założony dla obrony handlu przeciw korsarzom i sąsiednim książętom.

Małe państwa. *Szweryn* nad jeziorem tejże nazwy, stolica księstwa Meklemburskiego. *Rostok*, najludniejsze

miasto wielkiego księstwa. *Brunswik*, stolica księstwa tejże nazwy. *Wolfenbüttel*, bogata biblioteka. *Pyrmont*, mineralne wody. *Wejmar* — stolica wielkiego księstwa Sasko-Wejmarskiego. *Jena*, tamże sławny uniwersytet. Zwycięztwo Napoleona nad Prusami 1805 r. — *Gotha* w księstwie Sasko-Koburgsko-Gotajskiem, małe miasto lecz bardzo piękne.

Hessya Elektoralna. *Kassel* nad Fuldą, stolica. *Smalhad*, gdzie książęta protestancy zkonfederowali się przeciw Karolowi V. (Charles Quint). *Fulda* †, nad rzeką tejże nazwy. Kościół katedralny z grobem ś. Bonifacego. *Hanau*, zwycięztwo odniesione przez Napoleona I.

199. *Kollina Renu*.

Wielkie księstwo Badeńskie. *Karlsruhe* — stolica, miasto nowożytnie, zbudowane w kształcie wachlarza. *Mannheim*, niegdyś stolica Palatyna. *Heidelberg*, uniwersytet; piękne zabytki zamku Palatynów. *Rasztadt* — traktat 1714 r. Kongres 1799 r. *Baden* wody mineralne. *Fryburg bryzgowski* †. *Konstancya*, sobór (concile) 1414 do 1418 r.

Małe państwa. *Darmsztadt*, stolica wielkiego księstwa Hessyi. *Moguncya* † twierdza związkowa. Ojczyzna Gutenberga, wynalazcy druku. *Fransfurt nad Menem*; ważne jarmarki; ojczyzna Getego. *Wiesbaden* i *Ems* — w księstwie Nassau; wody mineralne ciepłe.

200. *Kollina Renu i Dunaju*.

Królestwo Wirtembergskie. *Sztuttgart* — stolica. *Luisburg*, obszerny królewski zamek. *Heilbron*, czynny przemysł. *Ulm* piękny katedralny kościół.

Królestwo Bawarskie. *Mnichów* nad Izarą, † stolica. Uniwersytet, akademia sztuk i umiejętności, obserwatorium; litografie, rękodzielnie i t. d. *Augsburg* †. Sejm 1530. r. gdzie podano Karolowi V. (Charles Quint) wyznanie luterskie, nazwane konfesją augsburską. *Ratysbona* †. *Passau* †. *Norymberga* — słynie drewnianymi wyrobami zabawek dziecinnych. *Piotr Hele* wynalazł tu 1500 r. pierwsze kieszonkowe zegarki zwane norymberskimi cebulami. Ojczyzna malarza i rytownika Dürera. *Bamberg* †. *Würzburg* †; w okolicach sławne wina. *Spira* †. *Landau* — twierdza związkowa.

Lecya jedynasta

Portugalia.

201. *Geografia historyczna.* Portugalia była częścią dawnej Luzytanii, podzielała dolę z Hiszpanią aż do XII. wieku i została wtenczas udziałem państwem. Henryk z domu Burgońskiego i prawnuk Hugona Kapeta, przybywszy do Hiszpanii, oddał tak ważne usługi Alfonsowi VI. królowi Kastylii, że ten mu dał swoją córkę za żonę i kraj między Minho i Tagiem, tytułem hrabstwa z Porto czyli Portugalii. Wszystko co Henryk mógłby zdobyć za Tagiem na Maurach, którzy byli podówczas panami części Hiszpanii, miało do niego należeć. Alfons Henrykez, syn jego odniosłszy w Ourique zwycięstwo nad pięcioma królami Maurów 1138 r. został obwołany królem na polu bitwy. Kortezy (stany) w Lamego potwierdzili wybór króla i królestwo Portugalii zostało ustanowione. Odtąd miało swoich własnych królów aż do 1580 r.; w owym to czasie Filip II., król Hiszpanii, opanovał Portugalią. W roku 1640. Portugalia zrzuciła jarzmo Hiszpanii, i osadziła na tronie Jana, księcia Bragancy

Portugalczycy wślawili się swojemi morskimi wyprawami w XV. i XVI. wieku; odkryli prawie wszystkie wybrzeza Afryki opłynęli pierwsi przylądek Dobrej Nadziei 1408 r. i otworzyli tym sposobem drogę do Indyi. Nabyli obszerne posiadłości w Afryce, w Azji, i Brazylię w Ameryce. Kraj ten, który przez 100 lat (od 1481 do 1580) najrozleglejszy prowadził handel i był pierwszą morską potęgą w Europie, podupadł dziś znacznie; utracił Brazylię, lecz zachował swoją niepodległość pod panowaniem królów z domu Bragankiego.

202. Rozległość 1659 □ mil. — Ludność 3,500.000 d.

203. *Widok kraju, klimat.* Portugalia jest stokiem Atlantyku i rozciąga się od ujścia rzeki Minho do ujścia Gwadiany. Jest to kraj górzysty, poprzeryzany pięknymi i bogatymi dolinami. Klimat zdrowy.

204. *Płody, przemysł, handel.* — Sławne wina, pomarańcze, figi, oliwa, sól i wełna. Rolnictwo i rękodzielnie stoją na niskim stopniu. Handel jest w rękę Anglików.

205. *Godne uwagi miasta.* — *Lisbona* † (260000 dusz) leży nad Tagiem, wyborny i obszerny port, rezydencya patriarchy. Siedziba Kortezów. *Bragancya* †, ustanowiona księstwem 1442 r. — *Braga* †. *Porto* †, po Lisbonie najhandlowniejsze i najbogatsze miasto. *Lamego* †; pierwsze konstytucyjne zgromadzenie 1144 r.

Coimbra †, nad rzeką Mondego. *Viseu* †; ważny jarmark. *Setubal* — piękny port. *Evora* †. *Elvas* †, najwarowniejsze miejsce Portugalii.

Posiadłości Portugalii w innych częściach ziemi

W Afryce: Azory, Madera, wyspy Zielonego przylądka, niektóre miejsca Senegambii, wyspy du Prince i ś. Tomasza, Angola, Benguela i kapitaństwo w Mozambik.

W Azji: Goa z okręgiem, dwa komptoary w Guzurat. Makao w Chinach.

W Oceanii: osada w Timor.

Lekcja dwunasta.

Hiszpania.

206. *Geografia historyczna*. Pierwszemi mieszkańcami tej półwyspy byli Iberowie. Ona przyjęła kilka osad fenickich, i podobili ją Kartagińczykowie i Rzymianie. Z początkiem V. wieku zagarneli ją Swewowie, Wandalowie i Alanowie, a 584 r. Wizygoci założyli tam wielką monarchią, którą obalili Arabowie albo Maurowie 711 r. Ci zamienili zdobyty kraj w kalifat Kordowy, który podzielili si potem na kilka mahometańskich królestw. Chrześcianie, którzy niechcieli uleść jarzmu zwycięzców, schronili się w góry Asturyjskie. Powstały kolejno królestwa Leon, Nowarra, Kastylija, Arragon i t. d., a między dawnymi i nowymi posiadaczami trwała siedmiowiekowa walka, która ścieśniła Maurów tak dalece, że posiadali naostatek tylko małe królestwo Grenady. Nareszcie wypędzono ztamtąd Maurów. Chrześcijańskie królestwa złąły się razem i utworzono z nich dwa: królestwo Kastylii i Arragonu.

Całą Hiszpanię połączono w jedną monarchię przez małżeństwo Ferdynanda Katolickiego, króla Arragonu, z Izabelą, królową Kastylii 1479. r. i przez wzięcie Grenady 1492 r. Tego samego roku Krzysztof Kolumb odkrył dla Hiszpanii Nowy świat, którego największą i najbogatszą część zajęła, lecz dziś posiada już tylko wyspę Kubę i Porto-Rico.

Zaślubienie Joanny, córki Ferdynanda i Izabeli, z arcyksięciem Filipem, synem cesarza Maksymiliana, wprowadziło na tron Hiszpanii dynastję austriacką 1506 r. Za Karola V. (Charles Quint)

i Filipa II. Hiszpania z swojemi posiadłościami na wschodzie i na północy Francyi (zob. str. 98) i we Włoszech była przeważnem państwem w Europie; zbliżał się jej upadek. Dynastaya austriacka w Hiszpanii wygasła 1700 r. Po niej nastąpił dom Burbonów, lecz Hiszpania straciła swoje posiadłości europejskie po zagranicą półwyspy. Dom hiszpański Burbonów dał mocarzów Parmie i Neapolowi.

207. Rozległość 8447 □ mil. Ludność: 14,200.000 d.

208. *Widok kraju, stoki, klimat.* Okolica środkowa złożona z wyżyn w ogólności nagich i suchych; okolica rozciągająca się od tych wyżyn do morza, po przerzynana jest wzgórzami, dolinami, nisko leżącemi bardzo urodzajnymi, płaszczyznami Cztery są stoki; stok południowy i wschodni ku morzu Śródziemnemu; zachodni i północny ku Atlantykowi. Południowy i północny stok są bardzo wąskie. — Stok wschodni jest najpiękniejszą, najludniejszą i najlepiej uprawną częścią Hiszpanii; zajmuje wielką kotlinę Ebru i kotliny mniejsze Xukaru i Segury. Zachodni stok zajmuje kotliny Duero, Tagu, Gwadiany i Gwadalkwiwiru. Te cztery ostatnie kotliny poddzielane są trzema równoległemi łańcuchami gór. Prowincye południowe wystawione są na szkodliwe wpływy palącego wiatru *solano* z Afryki. Klimat w ogóle suchy i gorący, tymczasem są dość liczne szczyty gór i pokryte wiecznym śniegiem.

209. *Płody.* Żywe srebro, ołów, sól, marmury i t. d. Wina, oliwa, pomarańcze, cytryny, korkowy dąb, morwa i t. d. Barany zwane merynosami słyną dla swej wełny, a konie andaluzyjskie dla swej piękności.

210. *Przemysł i handel.* Przemysł długo zaniedbany zaczyna się podnosić. Handlu wewnętrznego nie ma dla braku dostatecznej komunikacyi i żeglugowych dróg. Koleje żelazne zaczynają się budować, niektóre są już ukończone.

Miasta i godne uwagi miejsca.

212. W Gallicyi hiszpańskiej: *Sant Jago de Compostella* †. Ma katedralny gotycki kościół zbudowany z dwóch kościołów jeden na drugim. Górny poświęcony

ś. Jakubowi starszemu, dolny ś. Jakubowi młodszemu. W prowincjach Baskich: *St. Sebastien* — twierdza. W Nawarze: *Pampeluna* †. W Aragonii: *Saragossa* †. W dawnej Kastylji: *Santander* †. *Burgos* †, ojczyzna Cyda. *Segowia* †, z pysznym rzymskim wodociągiem. *Wallodolid* †, uniwersytet, tu umarł Krzysztof Kolumb 1506 r. — W królestwie Leon: *Leon* †; *Salamanka* †, uniwersytet. — W Nowej Kastylji: **Madryt** (300000 d.) nad rzeką Manzanares, w środku równiny suchej; stolica. *Toledo* †. *Escorial* — obszerny gmach, zbudowany w krata, jest klasztorem i pałacem. Miejsce grobów królewskich. W Andaluzji: *Grenada* † — z pałacem Alhambra. *Malaga* †. *Kadyx* † — miejsce bardzo warowne. *Sewilla* † — piękny katedralny kościół, rzymski wodociąg; ojczyzna malarza Murilla. *Kordowa* † — ojczyzna Gonzalwa. W królestwie Walencji: *Walencya* †. — *Alicante* — sławne wina. — W Katalonii: *Tarragon* †, port morski. *Lerida* †; *Barcellona* †, twierdza, port morski. Na wyspach Balearach: *Palma*; na wyspie Majorka †. *Port-Mahon* — na Minorce, piękny port.

Posiadłości Hiszpanii po za Europą.

W Afryce: wyspy Kanaryjskie. Ceuta z niektórymi posiadłościami na wybrzeżu Marokko.

W Ameryce: Kuba i Porto-Ricco.

W Oceanii: Filipiny i Maryany.

Lekeya trzynasta.

Włochy.

212. *Geografia historyczna.* — Włochy były podbite przez Rzymian i były środkiem ich państwa; gdy to państwo podzielono 395 r. po nar. Chr. na cesarstwo Wschodnie i na Zachodnie, Włochy należały do Zachodniego cesarstwa, które obalili barbarzyńcy 476 r. Włochy były 60 lat pod panowaniem Ostrogotów, zostały później prowincją cesarstwa Wschodniego, a w krótcie zagarneli je Lombardzi. Ci osiedli w kraju, który zatrzymał ich nazwę, i założyli tam królestwo, które istniało 200 lat. Karol Wielki (Charlemagne) zniósł je 774 r., opanował Wło-

chy wyższe (między Alpami i Garigliano) i zostawił jedną część papieżom, wszelako zastrzegł sobie prawo zwierzchnictwa nad państwem kościelnem.

W podziale cesarstwa Karolingów, wyższe Włochy tworzyły królestwo. Otton Wielki, król Niemiec, podbił je 962 r. Wtedy zaczęło się *święte cesarstwo rzymsko-germańskie*. Włochy zostały pod panowaniem niemieckim, a papieże prowadzili długą walkę przeciw cesarzom. Powstały we Włoszech dwa potężne stronnictwa: *Gwelfów*, którzy bronili niepodległości Włoskiej i mieli za sobą papieża; *Gibelinów* — którzy byli za cesarzem. Podczas tych niespokojów powstało mnóstwo małych rzeczypospolitych (republique), i łączyły się przeciw wspólnemu nieprzyjacielowi, potem występowały jedne przeciwko drugim i upadły. Lecz dwie rzeczypospolite: Wenecya i Genua wzrosły w potęgę morską i utrzymały się aż do końca XVIII. wieku. Włochy rozpadły się na konieczną różną księstwa. Hiszpania, pod panowaniem domu Austriackiego, miała przeważny wpływ na Włochy podczas XVI. i XVII. wieku. W XVIII. wieku dom Burbonów miał w tem udział z domem Austriacko-Lotaryngskim.

Z początkiem XIX. wieku całe Włochy dostały się pod panowanie Francuzów. Sabaudya, Piemont, Genua, Parma, Toskania i Rzym wcielono do francuskiego cesarstwa. Napoleon ufundował królestwo Włoskie złożone z Medyolanu, Wenecyi, Modeny i z części kościelnego państwa; osadził swego szwagra Murata na tronie Neapolitańskim. W r. 1814 i 1815 wskutek upadku Napoleona i kongresu Wiedeńskiego, dawni mocarze Włoch odzyskali swoje państwa.

213. Rozległość z wyspami : 5777 □ mil. Ludność : 25,000.000 dusz.

214. *Widok kraju i stoki*. Włochy słyną pięknosciami i różnaitością swoich okolic. One obejmują : 1) północną część zamkniętą Alpami ; 2) półwyspę, którą przebiegają Apeniny wzdłuż ; 3) wyspy ; 4) część należącą do nich politycznie, nie zaś fizycznie, t. j. Sabaudya. Włochy dzielą się na dwa stoki: wschodni stok ku Adryatykowi i ku morzu Jońskiemu; zachodni stok — ku morzu Śródziemnemu. Stok zachodni obejmuje kotlinę Adygi i wspinałą płaszczyznę rzeki Po. Na południe ujścia Padu jest laguna Comacchio, a na północ ujścia Adygi — laguny Wenecyi. Rzeki stoku zachodniego są Arno, Tybr, Ombrona, Garigliano, Volturmo. Włochy południowe niemają wielkich rzek, dla małej rozległości miejsca oddzielającego góry od wybrzeża. Klimat bardzo łagodny, i bardzo przyjemny; niebo czyste; lecz niekiedy powiewa tam od Afryki szkodliwy wiatr sirocco zwany; są tam nadmorskie

niezdrowe okolice: maremma w Toskanii i bagna pontyńskie w państwie kościelnem; w części południowej częste trzęsienia ziemi, a w ostatnich latach zdarzały się wybuchy wulkaniczne.

215. *Płody i przemysł.* Główne płody są: marmury, alabaster, alun, siarka. Wyspa Elba i Sardynia mają bogate kopalnie żelaza. Ziemia w ogólności urodzajna i obfita, wydaje głównie ryż, kukurydzę, zboże, wino, oliwę, wszystkie owoce południowe, pomarańcze, cytryny, figi i t. d. Bawoły są pospolite, tu i owdzie piękne konie, bydło i t. d. Płody przemysłu są: materye jedwabne, wyroby alabastrowe, mozaikowe, struny do instrumentów smyczkowych, kapelusze słomkowe, różne ciasta, ser parmezański i t. d. Rolnictwo i przemysł kwitną głównie w Toskanii.

Włochy uprzedziły resztę państw Europy terazniejszej w literaturze, umiejętnościach i pięknych sztukach. W XIII. wieku wydały sławnego Dantego; w XV. wieku Machiawella polityka; Ginccardi — historyka; Michała Anioła — rzeźbiarza i malarza, Bramanta i Primaticę — architektów; Leonarda da Vinci, Tycyana, Rafaela, Correggia — malarzy w XVI. wieku. Tassa, Galileusza, architekta Palladio, malarzy: Tintoretto, Pawła Veroneza, Gwido Reni i t. d. Kościoły, pałace, muzea po miastach zapelnione są arcydziełami malarzy i rzeźbiarzy. Są tam pomniki najpiękniejszej architektury i drogie szczątki starożytności pogańskiej i chrześcijańskiej.

216. *Królestwo Sardynii* (5,000.000 dusz)

Hrabstwo Sabaudyi w XI. wieku posiadał Humbert Białogęki. Hrabstwie Sabaudyi rozszerzyli swoje posiadłości po za Alpy przez małżeństwo, które im przyłączyło markizat Susy i wielką część Piemontu. Nabyli Niceę 1388 r., hrabstwo Sabaudyi zamieniono na księstwo 1406 r.; w XVIII. wieku przyjęli tytuł królów. W r. 1798 dom Sabaudzki schronił się do Sardynii i stracił wszystkie swoje lądowe posiadłości; 1814 r. odzyskał je znowu i nabył cały okręg dawnej Genueńskiej Rzeczypospolitej.

217. *Sabaudya.* — *Chambery* †, na południu jeziora Bourget. *Annecy* †, nad jeziorem tejże nazwy. Ojczyzna ś. Bernarda z Menthon, założyciela klasztoru na górze ś. Bernarda.

Piemont. *Turyń* † (130000 dusz); stolica, ulice w liniach prostych; uniwersytet, muzeum egipskie. Ojczyzna geometry Lagrange. *Nawara* †. — *Alexandrya* †, nad

rzeką Tanaro. — *Mondovi* † zwycięstwo Napoleona odniesione nad Piemontczykami 1796 r. *Pignerol* †, *Susa* †, *Casale* †, *Asti* †.

Krainy nadmorskie. *Nizza* † (30000 dusz), klimat łagodny przynęca tu rokrocznie mnóstwo cudzoziemców. *Sawona* †, ojczyzna papieża Juliusza II. *Genua* †, zwana *pyszną* dla swego położenia nad zatoką; zbudowana amfiteatralnie, mnóstwo pałaców; wielki handlowy port. *Spezia* — port w głębi małej zatoki.

Sardynia (wyspa): *Cagliari* † (27000 dusz), nad zatoką tejże nazwy. *Sassari* †. *Ajaccio*, miejsce urodzenia Napoleona I.

217. *Królestwo Lombardzko-Weneckie* (5,000.000 d.)

Wenecya zawdzięcza swoje powstanie kilku rodzinom z Padwy i Akwilei, które uciekły przed napadami Attyli 420 r. schroniły się na laguny Adryatyku. Wenecya, arystokratyczna rzeczpospolita, miała swoich dożów koło 697 r., nabyła wielkiej potęgi na morzu, i rozszerzała swoje zdobycze na lądzie aż po rzekę Adygę i Alpy Karnickie. Wenecya i jej państwa zostały przydzielone Austrii mocą traktatu w Campo-Formio 1797 r.; potem przyłączone do królestwa Włoskiego mocą pokoju w Presburgu 1805 r. Austria je odebrała 1814 r. — (O miastach mówiliśmy na swoim miejscu).

218. *Księstwo Parmańskie* (500000 dusz)

Parmezańskie księstwo było przyłączone do państwa Kościelnego w XVI. wieku. Papież Paweł III. uczynił je księstwem dziedzicznym 1545 r., na korzyść Ludwika Farneze tytułem lennego kraju. Po wygaśnięciu rodu Farnezw 1731 r. księstwo przeszło do linii Burbonów w Hiszpanii.

Miasta: *Parma* † (40000 dusz) nad Parmą. *Plezaneya* †, miasto warowne z załogą austriacką.

219. *Księstwo Modena*: (600000 dusz).

Z końcem XVI. wieku, papież odebrali Ferrarę, a książęta d'Este rządili już tylko w Modenie aż do końca ostatniego wieku. Małżeństwem przypadło to księstwo linii domu Austriacko-Lotaryńskiego.

Miasta: *Modena* †, (30000 dusz), ojczyzna Vignoli architekta. *Corregio* — ojczyzna malarza Allegri, zwanego Corregio. *Regio* †, ojczyzna Ariosta. — *Massa i Carrara* †, bogate łamy pięknego białego marmuru (Karraryjskiego).

221, *Wielkie księstwo Toskańskie* (1,800.000 dusz).

Główne miasta Toskanii były w średnich wiekach kwitnącemi rzeczami pospolitemi. Florencyja podbiła inne i sama dostała się w posiadanie Medyceuszów. Ustanowiona wielkiem księstwem w XVI. wieku. Rodzina Meceduszów wygasła 1737 r. a Toskania przeszła w posiadanie linii domu Austryacko-Lotaryńskiego.

Miasta: *Florencyja* † (110000 dusz) nad rzeką Arno po obu brzegach. Sławna galerya obrazów, zbiory rzeźb i starożytności; pałac Pitti z galeryą wielkiego księcia, stary pałac, kościół katedralny, bazylika ś. Wawrzeńca. Muzea naturalistów, obserwatoryum astronomiczne i t. d. Ojczyzna Gahleusza, Machiawela, Ameryko Vespuzzi, Michała Anioła i t. d. Wyroby alabastrowe, marmurowe, mozaikowane. Fabryki jedwabiu, kapeluszków słomianych. — *Luka* †, (25000 dusz) — dawna stolica księstwa. *Piza* †, kościół katedralny, pochyła wieża, cmentarz. Sławny uniwersytet. Rzeczpospolita w średnich wiekach. *Liworno* †, miasto z portem handlowym; wiele Żydów. *Siena* †, uniwersytet. *Arezzo* †, ojczyzna Petrarcki. *Wyspa Elba*, gdzie Napoleon I. przebywał od 1814 r. do 26. lutego 1815 r.

22 . *Państwo Kościelne.*

Dzieli się na 20 prowincyi: la Comarca di Roma, na 6 legacyi, 13 delegacyj (3,000.000 dusz).

223. *Geografia historyczna.* Po zniszczeniu monarchii Ostrogotów 554 r., Rzym był stolicą księstwa zależnego od cesarza Konstantynopolińskiego, lecz papież piastował władzę świecką, osobliwie gdy 726 r. cesarz Leon III. zniechęcił sobie Rzymianów, chcąc ich przymusić do zniszczenia obrazów. — Rzymianie zagrożeni przez Lombardów wezwali pomocy Franków. Pepin darował im 754 r. exarchat Rawenny i Pentopol (Romania i Marchia Anfony część między Apeninami, rzeką Po i Adryatykiem). Karol Wielki potwierdził to 774 r., i dodał Perouzę i Spoleto. W XI. wieku stolica święta otrzymała od cesarza Henryka III. księstwo Bénévent, a od hrabiny Matyldy z Toskanii, kraj w okół jeziora Bolsena. Grzegorz VII. papież 1073 r. uwolnił papieżów od wszelkiej zawisłości od cesarstwa. R. 1274 Filip Smiały, król Francuzów odstąpił hrabstwo Venaissin świętej stolicy, która w 70 lat później nabyła Avignon, gdzie papież 70 lat w XIV. wieku mieszkali. W XV. i XVI. wieku papież przywrócili i utwierdzili władzę świecką. Avignon i Venaissin tworzą dziś departament Vaucluse.

(Między Apeninami i Adryatykiem). *Ferrara* †; twierdza z załogą austryacką. *Bolonia* †, uniwersytet, bogata

galerya obrazów. *Faenza* †. — *Rawenna* †; *Urbino* †, ojczyzna Rafaela. *Pessaro* †. — *Ankona* †, port handlowy. *Loretto* †, miejsce słynące pielgrzymkami. Tu sprowadzono z Nazaretu *Santa casa* (święty dom Panny Maryi).

(Między Apeninami i morzem Śródziemnem) *Perugia* †, na północ jeziora tejże nazwy. — *Civitta-Vecchia* †, port morski. — **Rzym** (172.000 dusz) po obu brzegach Tybru. Stolica katolickiego świata i najświetniejsze miasto co do znakomitości swoich starożytnych pamiątek, liczby i wspaniałości pomników. Między starożytnymi gmachami: Panteon zamieniony na kościół; koliseum — ogromny amfiteatr; arki tryumfalne Tytusa, Konstantyna; kolumny Antonina i Trajana; wodociągi. W ogóle 364 kościołów, między temi ogromna bazylika ś. Piotra, ś. Jana Laterańskiego i t. d. Watykański pałac, przyległy do bazyliki ś. Piotra, jest rezydencją papieża; biblioteka i muzeum w Watykanie z belwederem, gdzie się znajdują arcydzieła rzeźbiarstwa. Wiele pałaców, galeryj i prześliczne wille w Rzymie i w okolicy. — *Terni* † ojczyzna Tacyta. *Tiwoli* †, z sławnymi kaskadami. *Frascati* †, z ruinami domu Cycerona.

224. Królestwo obojga Sycylii. (9,000.000 dusz).

Geografia historyczna. Południowe Włochy i Sycylia należały do cesarzów greckich. Rycerze Normandsey zdobyli je i ufundowali w XI. wieku królestwo, które uznało zwierzchnictwo Rzymu. Ten kraj przeszedł przez małżeństwo w posiadanie domu Szwabii, nieprzyjawnego papieżom, potem posiadał go francuzki dom Anjou; lecz 1282 r. po nieszpórach Sycylijskich, Sycylia poddała się królowi Aragońskiemu, a dom Anjou panował tylko w państwie Neapolitańskiem. Alfons Wspaniałomyślny, król Aragonii i Sycylii opanował Neapol 1442 r., lecz królestwo połączone Neapolu i Sycylii stanowiło część monarchii Hiszpańskiej dopiero od 1503 r.; Józef I. cesarz posiadał je 1707 r., a 1736 r. przypadło Burbonom Hiszpańskim.

Część lądowa. — *Akwila* †. — *Lecce* †. — *Caserta* † sławne wina. **Neapol** † (415000 dusz) nad zatoką, w prześlicznem położeniu, amfiteatralnie zbudowane miasto, między górą Pozylipą i Wezuwiuszem. W okolicy: Pompeji, miasto odgrzebane, które zasypał wybuch Wezuwiusza 79 r., równie jak i miasta *Herkulanum* i *Sta-*

bie. — *Salerno* † — w okolicy piękne ruiny *Pestum*. *Potenza* †; *Cosenza* †, w Kalabryi; tam umarł Alaryk 410 r. — *Amalfi* †; *Sorrento* †, ojczyzna *Tassa*. *Kapua* †. *Gaeta* †, miejsce warowne.

Sycylia. — *Messyna* † (75000 dusz) nad cieśniną tejże nazwy; wyborny port. *Palermo* † (174000 dusz), stolica wyspy, nad zatoką, port. *Girgenti* †. Piękne ruiny dawnego *Agrigentum*. *Katania* †, piękne miasto, w pobliżu *Etny*. *Syrakuza* †. Z tego wielkiego i sławnego miasta została tylko część, którą tworzy mała wyspa *Ortigie*.

Na północ Sycylii wyspy *Lipary* †. Ziemia wulkaniczna.

229. *Wyspa Malta* † (100000 dusz) — posiadłość Anglii. Główne miasto, *La Valette* — miejsce należące do najwarowniejszych w Europie, z dwoma portami. Sławne pomarańcze.

Lekcja siódma.

Turcyja Europejska,

229. *Geografia historyczna*. Kraje, dawnymi czasy zwane *Mezyą*, *Tracyą*, *Macedonią*, *Epirem* i wcielone dziś do *Turcyi Europejskiej*, należały długi czas do cesarstwa rzymskiego, a po rozdzieleniu tegoż stanowiły większą część państwa wschodniego, którego niedołężni namiestnicy nie umieli bronić skutecznie przeciwko napadom *Barbarzyńców*.

Podczas 4tej krucjaty, *Baudouin*, hrabia *Flandryi*, założył w *Konstantynopolu* państwo, które tylko 52 lat istniało. Roku 1261. państwo greckie zostało przywrócone; lecz w 100 lat później, *Turcy* przyszedli z *Tatary*, a będąc już panami *Anatolii*, opanowali *Adryanopol*. *Mahomet II*. ich wódz, wziął *Konstantynopol* 1453 r. i położył koniec państwu *Wschodniemu*.

Turcy czynili podboje od wybrzeżów *Adryatyku* aż po morze *Azowskie*; kilka razy najechali *Węgrów*, odebrali wyspę *Rhodus* kawalerom ś. *Jana Jerozolimskiego*; *Moreę*, *Kandyę* i wyspy *Archipelagu Wenecyanom*; zagrozili *chrześcijaństwu*, lecz *Don Juan Austryacki*, w zatoce *Lepanckiej*, a *Sobieski* pod murami *Wiednia*, wstrzymali ich zapędy.

Dotychczas do szczytu, państwo tureckie zaczęło się zmniejszać niebawem. Rosya posunęła swoje granice po Prut; Serbia Wołoszczyzna i Moldawia otrzymały osobną administracyę, a Grecya wybiła się na niepodległość. Mechmud II ojciec teraźniejszego sultana, zniósł janiczarów, urządził wojsko na sposób europejski i chciał zaprowadzić w swem państwie światło i zwyczaje europejskie.

229. Rozległość: 8956 □ mil. Ludność 15,000.000 dusz.

W Europie jest tylko przeszło 1,000.000 Turków. Jest to naród panujący zwany Ottomańskim. Inne narody są: Słowianie Bułgary, Bośniacy, Kroaty i Dalmaty; Rumunów jest 4 miliony, 1,500.000 Arnautów czyli Albańczyków; 1,000.000 Greków.

230. *Religie* Turcy są Mahometani i sekty Omara. Jes blisko 11,000.000 Greków, którzy mają patriarchyę w Konstantynopolu; 1,000.000 katolików różnych obrzędów, lecz uznających papieża za głowę kościoła.

231. *Rząd.* Cesarz turecki zowie się *sultanem*; jest oraz głową religii muzułmańskiej; jego władza ograniczona jest [tylko prawem religijnem; przyjmuje tytuł *padischah*.

Sultan ma dwóch zastępców, ci są: Wielki Mufti, t. j. wielki sędzia i wielki kapłan, prezes rady ulemów czyli doktorów religii i prawa; wielki wezyr do rządu cywilnego i wojskowego. Rada państwa sultana zowie się dywanem, dwór jego: najwyższą albo ottomańską portą, pałac serajem; harem jest mieszkaniem żon sultana; gubernatorowie prowincyj nazywają się baszami, i noszą na znak dostojności i władzy ogony końskie przymocowane do buńczuka. Reis Effendi jest naczelnikiem oświecenia i spraw zagranicznych; Seraskier basza, siły lądowej. Liczba tych ogonów oznacza stopień władzy; baszowie o trzech buńczukach są najznakomitsi. Dowódzca siły morskiej państwa nosi tytuł Kapudana Baszy. Postanowienia (dekreta) rządu zowią się firmanami.

232. *Klimat, widok kraju i płody.* Klimat łagodny, ciepły. Wybrzeża na Archipelagu bardzo powrzynane, tworzą wiele zatok i kilka małych półwyspów, z których jedna kończy się górą *Athos*. W ogóle kraj górzysty, lecz przesnuty licznymi rzekami, równinami i dolinami. Ziemia urodzajna wydaje zboża, ryż, kukurydzę, wino, tytoń, bawełnę, rośliny farbiarskie, wszelkie owoce; lecz rolnictwo bardzo zaniedbane; piękne rasy kóz i baranów.

233. *Handel i przemysł.* Turcy mało się trudnią handlem, którym zajmują się Grecy, Ormianie i Żydzi. Prze-

mysł stoi bardzo nisko; tymczasem robią dywany, safiany, zwyczajne materye, sieczną wysoko cenioną broń.

232. *Miasta i miejsca godne uwagi.* — *Adryanopol* (110000 dusz), nad Marycą w dawnej Tracyi, miasto wzięte przez Turków 1360 r. Traktat między Rosyą i Turcyą 1829 r. **Konstantynopol** (630000 dusz licząc z przedmieściami); w prześlicznem położeniu nad Bosforem (kanałem). Miasto zbudowane na miejscu dawnego Byzancyum przez Kontantyna Wielkiego — który tam mieszkał 330 r., ztąd nazwa miasta. Mahomet II. zdobył Konstantynopol 1453 r. i ustanowił go stolicą państwa. Turcy zowią to miasto *Stambułem*. Między gmachami wiele meczetów, z których najpiękniejsze są: dawny kościół ś. Zofii zbudowany przez Justyniana i meczet Achmeta z 6 minaretami (wieżami). *Salonika* — wiele Żydów; czynny handel. *Uskup* †. — *Larissa* — w dawnej Tessalyi.

W Albanii. *Janina*, *Orchida* i *Skutari* † — nad jeziorami tych samych nazwisk. *Durazzo* †. *Cetynia* — główne miejsce kraju Czarnogórców.

W Bosnii. — *Serajewo* (Bosna-Seraj) 60000 dusz. *Trawnik* — miasto warowne.

W Bułgaryi. *Softa*, stolica Bułgarów. *Widdin* — miejsce warowne. *Nikopoli* †. *Szumla* twierdza. *Warna* port nad morzem Czarnem. Władysław Warnieńczyk, król Polski, zginął pod Warną 1444 r. w bitwie przeciwko Amuratowi II. *Sylistrya* miasto warowne.

233. *Wyspa Kandya* (dawniej Kreta), wzdłuż wyspy łańcuch gór, urodzajna, osobliwie w drzewa oliwne. Należała do Wenecyi w XIII. wieku. Stolica *Kandya*, która się oddała Turkom 1669 r. po oblężeniu, które trwało 28 miesięcy i po 20 latach blokady.

Połączone księstwa Multan, Wołoszczyzny i Serbii.

234. *Ludność:* w Serbii 1,000.000 dusz, na Wołoszczyźnie 2,800.000 dusz, w Multanach 1,500.000 dusz.

235. *Stan polityczny.* Multany i Wołoszczyzna zostały na konferencji paryskiej z r. 1858. urządzone jak współniepodległe księstwa pod tyt. księstw połączonych. Na czele władzy wykonawczej ma stać dwóch wybieralnych przez naród gospodarów, jeden dla Multan drugi dla Wołoszczyzny. Władzę prawodawczą mają sprawować dwa zgromadzenia narcdowe jedno w Jassach drugie w Bukareszcie. Dla obu księstw ma być jeden wspólny sąd najwyższy i jeden senat, czyli komissya złożona z wybranych przez zgromadzenie deputowanych obu księstw.

Serbia. Na czele tego współniepodległego księstwa pod zwierzchnictwem sultana, stoi książę Miłosz Obrenowicz, jako dziedziczny władca. Zgromadzenie narodowe czyli sejm w języku serbskim, skupczyzna, zbiera się co rok w Belgradzie, aby uchwalać prawa. Władzę wykonawczą księcia ogranicza także senat.

236. *Granice, wody, płody.* — Dunaj odgranicza Serbię na północy, a Wołoszczyznę na południu; Prut Multany na wschód. Serbią skrapiają dopływy prawego brzegu Dunaju, Wołoszczyznę — dopływy lewego brzegu. Ziemia księstw bardzo urodzajna, wydaje kukurudzę, pszenicę, wino; obszernie lasy wydają budulcowe drzewo. Z Serbii wywożą pijawki. W Multanach i na Wołoszczyźnie znaczny chów rogatego bydła.

237. *Ważniejsze miasta.*

W Serbii: Belgrad † (30000 dusz) u splywu Dunaju i Sawy, miejsce warowne. *Semendria* — u splywu Morawy i Dunaju.

Na Wołoszczyźnie: Bukareszt (130000 dusz), wielkie miasto, bardzo brudne. Traktat między Rosją a Turcją 1812 r.

Na Multanach: Jassy (40000 dusz). Traktat między Rosją i Turcją 1812 r. — Galacz — port nad Dunajem.

Posiadłości Turcyi.

W Azji: Anatolia, kotlina Tygru i Eufratu, Syrya, niektóre małe państwa w Arabii

W Afryce: zwierzchnictwo nad Egiptem z jego posiadłościami, nad Paszaliikiem Trypolis i bejlikiem Tunis.

Lekcja piętnasta.

Grecya.

240. *Geografia historyczna.* Grecya, kolebka cywilizacji europejskiej, była ujarzmioną przez Turków prawie od 4 wieków; lecz 1820 roku chcąc się od nich uwolnić, przez 7 lat prowadziła walkę uporczywą i krwawą. Nakoniec za przyczynieniem się Francji, Rosji i Anglii, tudzież przy interwencji zbrojnej ze strony Francji, zapewniła swoją niepodległość. Przez pewien czas zarządzał Grecyą prezydent, sławny Capo d'Istria, potem zamieniono ją na królestwo, a 1832 r. Francya, Rosya i Anglia przywołały na tron Ottona, drugiego syna króla Bawaryi.

241. Rozległość: 717 □ mil. Ludność 1,100.000 dusz.

242. *Widok kraju.* Wybrzeża Grecyi kontynentalnej są bardzo powrzynane przez 3 morza i mają wiele zatok. Łańcuch Helenickich gór przesnuwa północną Grecyę, rozgałęzia się w Morei i oddziela stok Archipelagu od stoku morza Jońskiego. Grecya ma wiele rzek, w największej liczbie niespławnych. Międzymorze (isthme) Korynckie jest między zatoką Lepadką i Ateńską. Wyspy Archipelagu zdają się być szczytami gór należących do okolicy załanej. Podniebie piękne i klimat zdrowy, wyjąwszy w pobliżu niektórych bagnistych wobrzeży i brzegów jeziora Topalias (dawniej Kopais).

243. *Płody.* Rolnictwo w ogólności bardzo zaniedbane. Handel głównie morski. Wyspy w największej części bardzo urodzajne wydają osobliwie wino, oliwę, bawełnę, jedwab, miód, wosk, sól, gąbki i t. d.

244. *Miasta i miejsca znakomitsze*

Północna Grecya. — *Ateny* (40000 dusz); między zabytkami starożytności szczątki Akropolis czyli cytadela. Parthenon (świątynia Minerwy, bogini mądrości), świątynia Tezeusza i t. d.; uniwersytet (wszechnica); to miasto założono na 1550 lat przed narod. J. Chr. — *Lepanta* (Naupacte) nad zatoką tejże nazwy. — *Misolungi* — śmierć lorda Byrona 1825 r.

W Morei: Nauplia (Napoli), *Koron* i *Patras* — miejsca warowne i perty; dają swą nazwę zatokom. *Korynt*

blisko miedzymorza teje nazwy; z cytadela. *Nawaryn*, bitwa 1827 r. w której polaczone floty Francuzów, Anglików i Rosyi zniszczyly flote Turecka.

243. *Wyspy. Negropont* (Eubea), dluga, urodzajna wyspa, oddzielona od Grecyi polnocnej kanalem. — Inne wyspy: *Hydra*; *Syra* †, *Andros*, *Tine* i t. d. *Naxos* †, najwieksza z Cykladów, bogata w wino. — *Paros*, slynna marmurem. *Antiparos* — slynna grota z stalaktytami (soplami); *Santoryn* † i *Milo* wyspy wulkaniczne.

Rzeczpospolita Jońska czyli Siedmiu wysp.

Geografia historyczna. Od XIV. do XVIII. wieku wyspy Jońskie zalezaly od Wenecyi, potem przez niedlugi czas od Francyi, a od 1815 r. tworza rzeczpospolita arystokratyczna pod protekcyą Anglii, która tam utrzymuje zaloge i reprezentuje ja rzadzca noszacy tytul lorda nadkomisarza.

244. *Ludnosć, plody.* — Ludnosć tych wysp wynosi 230000 mieszkanców, którzy sa katolikami, w wielkiej czesci obrzadku greckiego. Plody: drzewa oliwne i wino; wywóz glownie oliwy i rodzyneków koryneckich. Cze-ste trzesienia ziemi.

245. *Glowne wyspy sa:* *Korfu* †, z miastem teje nazwy; siedziba rzadu, piekny port. *Paxo* najmniejsza wyspa. *Itaka* (Theaki) gdzie panowal Ulysses. *Cefalonia* — najwieksza wyspa miedzy Jońskimi. — *Zante* † najurodzajniejsza, z miastem tej samej nazwy, które jest najpiekniejsze i najwieksze w tej rzeczypospolitej. *Cerigo* na poludniu Morei; wyspa gorzysta i nieurodzajna

AZYA.

Powierzchnia: 853000 □ mil.

Lekcja pierwsza.

Ogólne postrzeżenia.

Płody, ludność, religie, języki, rządy.

246. *Czem się różni Azya od innych części ziemi?* Azya jest największa i najludniejsza; ma najpogodniejsze niebo, najurodzajniejszą ziemię; wyborne owoce, mnóstwo metali, rozmaite drogie kamienie, przednie pachnidła wyborny jedwab i bawełnę. Azya była kolebką rodu ludzkiego, umiejętności i sztuk, siedzibą pierwszych i najpotężniejszych monarchij. Ztamąd rozeszli się ludzie po całym świecie, roznosząc swoje wiadomości i dzieje. Ztamąd pochodzą 4 główne religie, t. j. żydowska, chrześcijańska, islamizm i bramanizm.

247. *Płody.* Kopalnie złota, platyny, magnezu, srebra, miedzi i cyny; drogie kamienie i dyamenty. — Herbata, indygo, drzewa bawełniane, wernixowe, trzcina cukrowa, kawa, rośliny olejne, farbiarskie i t. d. — Kozy kasze-mirskie, gronostaje Sybirskie, słonie, bawoły, konie arabskie, wielbłądy, bażanty, pawie, muszle perłowe i t. d.

248. *Ludność.* Azya liczy 600,000.000 mieszkań-ców, należących do rasy białej czyli kaukazkiej, w po-łowie Azji zachodniej; do rasy żółtej czyli mongolskiej w połowie wschodniej Azji, i do rasy malajskiej na półwyspie Malakka..

249. *Religie.* — Znachodzimy tu wszystkie wyznania. Jest około 650000 Żydów, 6,000.000 chrześcian różnych obrządków. Ormiani i prawosławni znajdują się w Azji ottomańskiej i rosyjskiej; protestanci — w posiadłościach

Anglii; katolicy wszędzie rozprószeni, a misyonarze pracują niezmordowanie nad rozszerzeniem katolicyzmu, narażeni na prześladowania niewiernych.

Mahometanizm panuje w Arabii, Turcyi Azyatyckiej, w Persyi, Afganistanie, w niektórych częściach Indyi, na półwyspie Malakka. *Bramanizm* wyznaje większość mieszkańców Hindostanu. *Buddyzm* — liczy najwięcej sekt, panuje w Indo-Chinach, na wyspie Cejlon, w Tybecie, w Chinach, u Mongołów i Mandżurów.

W Persyi i Hindostanie znajdują się czciciele ognia. Plemiona barbarzyńskie, rozprószone w różnych miejscach Azji, żyją jeszcze na najniższym stopniu pogaństwa.

252. *Języki*. Główne azyatyckie języki są: arabski, ormiański, perski, turecki, indyjski, bengalski, chiński, japoński, mongolski i mandżurski. Do języków nieżyjących, uważanych za święte, należą, dawny arabski, sanskrycki, zendawski i t. d.

253. *Rządy*. Prawie wszystkie w Azji są despotyczne. Są tam mocarze przed którymi poddani rzucają się na ziemię albo na kolana, gdy do nich się zbliżą. Niektórzy rozrządzają dowolnie [własnością i życiem swoich poddanych.

Lekcja druga.

Rosya Azyatycka.

254. *Geografia historyczna*. Syberya, której tylko południową część znali starożytni i nazywali ją Scytyą, została zdobyta przez Kozaków z końcem XVI. wieku, Kamczatka dopiero 1711 r. Kraje na południu Kaukazu zdobyte niedawnemi czasy na Turkach i Persach.

255. *Widok kraju, płody, klimat*. Syberya jest większa od całej Europy, i tworzy stok ku oceanowi Lodowatemu; pokryta jest stepami i ogromnemi błotnemi równinami, zamrzłemi podczas większej części roku. Poprzeżynana wielkimi rzekami, płynącemi od południa ku północy pod grubą masą śniegu. Jest to kraj w ogólności nieurodzajny, lecz bogaty w metale i zwierzęta dostar-

czające futer. Najglówniejsze są kuny, sobole, hermeliny. Główne minerały są: platyna, złoto, srebro, magnes, dyamenty, malachit i różne drogie kamienie. — Kraje Kaukaskie, osobliwie Georgia, mają piękny klimat. Góry pokryte są tam pięknymi lasami; doliny bardzo urodzajne.

254. *Ludność.* Syberya liczy blisko 3,000.000 dusz. Tam mieszkają *Samojedzi, Ostyaki, Tunguzy, Kirgizy i Kałmuki*. Samojedzi i Ostyaki są poganami; Kałmuki i Tunguzy — budystami; Kirgizy — mahometanami; Jakuci — po większej części chrześcianami.

255. *Ważniejsze miasta.* W Syberyi: *Tobolsk* — główny skład futer skarbowych. *Irkuck* — wielki skład handlu. *Ochock* — port nad morzem tejże nazwy. *Kiatchta* — na południu jeziora Baikal. Tu prowadzą Rosyanie cały handel z Chinami.

Krainy na południu Kaukazu. — *Tyflis* w Georgii, nad rzeką Kur. Ciepłe siarczane źródła. *Baku*, port na morzu Kaspijskiem. W pobliżu źródła nafty. *Erywan* — stolica Armenii rosyjskiej. cytadela. Miasto zdobyte na Persach 1827 r. przez Rosyę. Na południu góra *Ararat*, na której zatrzymała się Arka Noego.

Lekcja trzecia.

Japonia.

256. *Geografia historyczna.* Portugalczycy odkryli Japonię 1542 r. Ich misyonarze opowiadali tam naukę chrześciańską z wielkim postępem, lecz w następnym wieku nie utrzymał się chrystyanizm po długich i srogich prześladowaniach. R. 1637. wypędzono Portugalczków z Japonii, która zamknęła przystęp cudzoziemcom. Hollendrzy umieli zabezpieczyć sobie handel z tym krajem, lecz tylko w Nangasaki.

257. *Ludność:* blisko 30,000.000 dusz.

258. *Klimat, płody, przemysł.* Klimat zdrowy, umiarkowany, częste trzęsienia ziemi. Ziemia górzysta i mało urodzajna, lecz dobrze uprawna; wydaje ryż, herbatę, kamforę. Obfite kopalnie miedzi i porcelanki. Przemysł bardzo czynny; główne wyroby: jedwabne, stalowe, porcelanowe, papier z kory morwowej.

259. Miasta; *Yeddo* (2,000.000 dusz), Na wyspie Nifon, ogromne miasto, gdzie mieszka świecki (temporel) naczelnik państwa. *Meako* (60000 dusz) — na wyspie Nifon. Miasto uczone i najważniejsze dla swoich rękodzielni. Rezydencya cesarza, który jest głową kościoła. *Nangasaki* — na wyspie Kiu-Siu, jedyny port, gdzie cudzoziemcom wolno było zarzucać kotwicę.

Lekcyja czwarta.

Cesarstwo Chińskie.

260. *Geografia historyczna*. Chiny, które ich mieszkańcy zowią cesarstwem nieba, były od najdawniejszych czasów ucywilizowane, lecz Chińczycy odosobnili się od innych narodów i niepostępują w oświacie. W III. wieku przed J. Chr. zbudowali na północnej granicy mur 200 mil długi, aby się zabezpieczyć od napadów ze strony Tatarów; ruiny tego muru jeszcze istnieją. R. 1260. Mongoły zagarnęli Chiny, i rządili do 1368 r.; po wygnaniu tychże wstąpiła na tron dynastia krajowa; lecz 1644 r. Tatarzy Manczurowie zdobyli na nowo Chiny; dzisiejsza dynastia panująca pochodzi od nich. W XVI. wieku misjonarze Jezuitów zaprowadzili chrystyanizm w Chinach. Do Chin należą także kraje które płacą tylko haracz.

261. *Ludność*: 200,000.000 dusz.

262. *Widok kraju i klimat*. Właściwe Chiny ze wszystkimi do nich należącymi krajami zajmują obszerną wyżynę środkową Azji i prawie cały stok wschodni ku Spokojnemu oceanowi. Wysokie łańcuchy gór otaczają i przerzynają wyżynę, której znaczna część na północy jest pustynią piaszczystą — pustynia *Gobi*. Kotliny dwóch największych rzek Hoang-Ho i Yangtse-Kiang tworzą ogromną urodzajną równinę, wielką jak cała Francya. Liczne jeziora i rzeki. Klimat w ogóle zdrowy i ciepły. Wybrzeże morza Chińskiego narażone na okropne uragany, zwane *tyfonami*.

263. *Płody, przemysł*. Porcelana, herbata, ryż, trzcina bambusowa, drzewo mydlane, trzcina cukrowa, bawełna, kamfora, rubarbarum i t. d. Jedwabnice pochodzą z Chin. Kozy tybetańskie. Rolnictwo jest bardzo poważane, do tego zacheęca tam cesarz, który co roku sam

wykoruje pierwszą skibę. — Wyroby jedwabne, nankiny, porcelany, z słoniowej kości, z szylkretu, czarny tusz; celują w fabrykacyi farb. Chińczycy znali pierwiej niż Europejczycy busołę, drukarstwo, strzelecki proch. W Chinach jest wiele kanałów; najgłówniejszy jest kanał cesarski, który łączy miasta Peking i Kanton.

264. *Religie.* — Trzy są religie: *religia Konfucyusza* — arcykapłanem jest cesarz; *religia To* — która pochodzi od budyzmu; *Tao-se* czyli obrządek *Duchów*. Chrystyanizm, opowiadany przez misyonarzy, zaczyna się szerzyć. W Tybecie, kraju opłacającym daninę, księża zowią się *lamami*, a ich naczelnikowi, Dalai-lama oddają cześć boską; mieszka w *Lassie*.

265. *Co uwagi godnego w obyczajach Chinczyków?* Uczoność jest źródłem wszelkich zaszczytów. Pierwszą klasą społeczeństwa są literaci, do których przypuszczają dopiero po odbytych egzaminie. Uczonych wybierają na urzędników, zwanych mandarynami, lecz dopiero po drugim egzaminie. Tron dziedziczny w linii męskiej, lecz co do porządku nieoznaczony. Cesarz zowie się synem nieba. Mnóstwo ludzi żyje na wodzie w łodziach, jakby w miastach pływających. Małe nogi kobiet poczytują Chińczycy za największą piękność.

266. Miasta: *Peking* (1,300.000 dusz), stolica północy, podzielona na dwa miasta, miasto tatarskie czyli cesarskie, gdzie mieszka cesarz, i miasto chińskie. *Nanking* — rezydencya południa (500000 dusz), miasto uczonych w Chinach. Świątynia wdzięczności z wieżą o dziewięciu piątrach, którą nazwano wieżą porcelanową, o ścianach pokrytych fajansem. *Kanton* (500000 dusz) port, gdzie wolno Europejczykom zarzucać kotwicę. Na południu Kantonu *Makao* †, osada Portugalii, gdzie *Kamoens*, poeta, napisał swoją *Luzyadę*.

Lekcja piąta.

Indo-Chiny.

267. *Widok kraju, klimat i płody.* Ten kraj nazwano Indo-Chinami, bo leży między Indyami i Chinami; od

północy ku południowi przesnuty kilkoma łańcuchami gór, ma wielkie rzeki, które wylewają, i peryodycznie przybywa w nich woda, tu panują tylko dwie pory roku: sucha i deszczowa. Nadzwyczajne gorąco. Ziemia bardzo urodzajna w nizinach; dwa żniwa corocznie. Plody są: ryż, cukier, bawełna, pieprz, indygo, cynamon, szacowne drzewa: heban, drzewo różowe, sandał, aloes. Góry zarosłe lasami pierwotnymi, gdzie żyją słonie i nosorożce. Pielęgnują mnóstwo jedwabnic. Wyuczają słonie do posługi domowej. Półwyspa Malaka ma bogate kopalnie cyny.

Różne państwa Indo-Chińskie.

261. *Cesarstwo Anam.* (12,000.000 dusz) To cesarstwo założono w końcu XVIII wieku. Anamici w ogólności podobni są do Chińczyków, lecz mniej są od nich zręczni w sztukach mechanicznych. Mają także klasę uczonych i mandarynów. — To cesarstwo zajmuje dolną część kotliny rzeki Menam Kang, Kochinchiny na wschodzie, kraj górzysty z dobrymi portami, i Tong King, na północnym wschodzie — kraj płaski.

Miasta: *Saigong* (180000 dusz), na południu z cytadelą. *Hue* (200000 dusz) — w Kochinchinach, stolica cesarstwa.

269. *Królestwo Syam* — (3,000.000 dusz). Składa się z kotliny rzeki Me-Nam; ograniczone w całej długości na wschód i zachód wysokimi górami. Handel tego kraju, tudzież kraju Anamu jest w ręku Chińczyków.

Miasta: *Bankok* (100000 dusz), w połowie Chińczycy; ważny handel. *Syam* — wielkie, podupadłe miasto.

570. *Półwyspa Malakka* — Ta długa i wązka półwyspa, zamieszkała przez dzikie ludy, składa się z kilku małych państw; jedne są niepodległe, drugie płacą daninę Syamczykom. Anglicy mają tu posiadłości.

271. *Cesarstwo Birmańskie* (8,000.000 dusz). Graniczy na wschód Laos, i składa się głównie z środkowej i dolnej części kotliny rzeki Irawady. Główne dwa ludy tego państwa są: Birmanię i Peguanie.

Miasta: *Awa* (50000 dusz). *Amarapura*, dawna stolica, zrujnowana 1839 r. przez trzęsienie ziemi.

Lekcja szósta.

Hindostan, Indye Angielskie.

272. *Geografia historyczna.* Indye są krajem bardzo dawno ucywilizowanym, który od niepamiętnych czasów dzielił się na liczne państwa, gdzie rządili królowie. Koło XI. wieku naszej ery, Muzulmani wtargnęli do północnej Indyi; dynastye muzulmańskie, między innymi dynastya Afganów tam rządziła. Najezdca mongolski Tamerlan spustoszył kraj 1398 r.

W sto lat później, Portugalczycy przybyli do Indyi od przyładka Dobrej Nadziei, i osiedlili się w Goa. Tymczasem wnuk Tamerlana, Mohamet Babur, złożył cesarstwo, zwane cesarstwem Wielkiego Moguła, którego stolicą było miasto Delhy. To cesarstwo kwitnęło najbardziej pod panowaniem Aureng-Zeba, który umarł 1707 r. — Po Aureng-Zebie, państwo Mongolskie chyliło się nagle do upadku: Nadir, Szach Perski, opanował ogromne skarby w Delhy 1738 r.; wybuchło powstanie, a Maratowie, lud wojenny, chcieli opanować kraj; Anglicy korzystali z niezgód; stanęli najsamprzód w obronie Wielkiego Moguła, i nabyli od niego obszerne krainy za wyrządzone usługi; lecz musieli walczyć przeciw Hayder-Ali z Majsur i przeciw Tippto-Saib, który zginął 1799 r. broniąc miasta Seringapatam. Anglicy uwięzili Wielkiego Moguła w jego własnym pałacu; podbili Maratów 1818 r. i dziś panują w całym Hindostanie, prawie w całej kotlinie Indus i na zachodnich wybrzeżach Indo-Chińskich.

273. *Widok kraju, klimat.* Indye na północy najwyższymi górami na ziemi ograniczone, w części między rzeką Indus i Bramaputrą, posiadają na zachodzie pustynię piaszczystą, a w środku i na wschodzie wspaniałą Gangesową równinę, ograniczoną na południu górami Windyah. Za temi górami Indye przedłużają się w szeroką półwyspę od północy ku południowi przesnutą górami Gate, bardzo zbliżonemi do zachodniego wybrzeża; a zatem na stoku wschodnim są największe rzeki półwyspy, której wewnątrz tworzy wyżynę pochyloną ku zatoczce Bengalskiej. Klimat rozmaity w Indyach według wzniesłości miejsc; w ogóle jest bardzo ciepły, są tylko dwie pory roku: sucha i słotna. Bywają gwałtowne burze. Wiatry peryodyczne, panujące w morzach Indyi, zowią się musonami. Muson południowo-zachodni wieje od kwietnia do października, muson północno-wschodni od października do kwietnia. Pora słotna trwa na wybrzeżu Koro-

mandel podczas musonu północno-wschodniego; na wybrzeżu zaś Malabar podczas musonu południowo-zachodniego.

274. *Plody i przemysł.* Ten kraj należy do najurodzajniejszych; deszcze peryodyczne, wielkie upały, muł naniiesiony przez rzeki, wywołują najbujniejszą roślinność. Corocznie dwa razy żniwo. Ziemia wydaje obficie ryż i banany, główne pożywienie krajowców; cukier, korzenie, indygo, najwyborniejsze opium, drzewo sandałowe, najlepszą bawełnę, wszystkie odmiany palm, lasy bambusowe, które dostarczają budulca. Rzeka Kistnah jest ze wszystkich w Indjach najbogatszą w dyamenty i drogie kamienie. Jedwabnice stanowią znaczne bogactwo kraju. Perły poławiają na wyspie Cejlon. Oswojono słonie; paw pochodzi z Indyi; mnóstwo ptaków o najbogatszem pierzu, najpiękniejsze tygrysy. Indyanie fabrykują wyborne bawełniane płótna, muszliny, materye jedwabne, fulardy, szale, dywany i t. d.

275. *Ludność i religie.* Ludność Hindostanu wynosi blisko 150,000.000 dusz. Indyanie — większa część ludności — należą do rasy białej dla swoich rysów i budowy ciała, chociaż mają skórę bardzo brunatną. Wyznają bramanizm, nie jedzą roślin i czczą między innymi zwierzętami wołu i słonia. Znajduje się wiele Mahometanów w Indyi. Budyzm panuje na wyspie Cejlon, w Nipal i Butan. Liczą blisko 100000 Żydów, w największej liczbie portugalskich, a 1,500.000 chrześcian.

276. *Jak się dzielą Indyanie?* Indyanie dzielą się na 4 kasty; te są: braminy czyli kapłani, wojownicy, kupcy i rzemieślnicy. Paryasami zowią się wygnańcy różnych kast, i tworzą osobną kastę wzgardzoną; ci nie mogą mieszkać w miastach, ani się kąpać w wodach Gangesu.

269. *Rząd.* Indye angielskie zostają pod rządem Anglii. Gubernator Bengalu ma tytuł gubernatora naczelnego; tylko on ma prawo prowadzić wojnę i zowiącać pokój. Kraje hołdujące, opłacające podatek albo protegowane, nie są posiadłościami bezpośrednimi, ich naczelnikami są krajowcy. Ci naczelnicy zowią się według kraju, którym rządzą — nizamami, nabobami. Wyspa Cejlon na-

leży do Anglii, W górach i w częściach mniej urodzajnych są jeszcze ludy dziko żyjące.

280. *Miasta, ważniejsze miejsca i wyspy.*

Kotlina Indus. — *Kazemir* — w przeszlicznej dolinie; fabrykacya szłó. *Lahore* — warownia

Kotlina Gangesu. *Delhy* (200000 dusz) nad Dżumną, dawna stolica cesarstwa Wielkiego Mogoła. *Gwalior* — sławna twierdza. (640000 dusz) miasto święte i uczone w Hindostanie. *Patna* — nad Gangesem, wielki handel opium. *Kalkuta* — (640000 dusz) nad odnogą Gangesu, stolica Indyi Angielskiej; znakomity handel.

271. Dekkan. — *Mazulipatam*, na północ ujścia Kistny; dobry port. *Madras* (400000 dusz) na wybrzeżu Koromandel. Ważna twierdza. *Trankwebar* — na tem samym wybrzeżu, posiadłość Danii. *Kalikut* — także w Malabarze, pierwszy port, gdzie wylądował Vasco de Gama 1498 r. *Bombay* — 230000 dusz, wielki port. *Surate*; *Punah*; *Nagpur* t. j. miasto mężów. *Heideraabad* — stolica państw Nizam. W bliskości *Golkonda* — gdzie rzną dyamenty. *Bangalor* — najważniejsze miasto Państwa Maissurów.

282. Indye Zagangesowe Angielskie. *Dżiorhat*, w bliskości Bramaputry. *Arakan* — na wybrzeżu, miasto podupadłe. *Rangoon* — handlowy port. *George-Town* na wyspie księcia Gallów (Paulo Pinang). *Malakka* † — należy teraz do Anglików.

283. Wyspy. — Wyspa *Cejlon* (Taprobana); bogata w minerały, drogie kamienie; połów pereł w cieśninie Manar. *Kolombo* — główne miejsce. Wyspy *Maledywy* na Indyjskim oceanie, grupa małych wysp.

284. Indye Francuzkie (170000 dusz) — *Pondiszery* główne miasto na wybrzeżu Koromandel. — *Karykal* — na południe od Pondyszery. *Mahe*, na wybrzeżu Malabar. *Chandernagor* — nad rzeką Hugli, na północ Kalkuty.

285. Indye Portugalskie (380000 dusz). *Stara i nowa Goa* †, na wyspie u zachodniego wybrzeża Dekkanu, z małym okręgiem na lądzie. Wyspa *Diu*, na południe Guzeratu.

Lekcja siódma.

Obszar Perski.

Królestwo Perskie albo Iranu.

286. *Geografia historyczna.* — Teraźniejsza Persya jest tylko częścią obszernego królestwa założonego przez Cyrusa, które obalił Alexander Wielki. Po śmierci tego zdobywcy macedońskiego, Persya należała do monarchii Seleucydów, potem do Partów, a 226 r. przed narod. J. Chr. tworzyła nowe królestwo pod panowaniem Sassanidów.

Zdobyta przez Arabów w VII. wieku, przez Mogolów w XIII, zagarniona w XV. wieku przez Turkomanów, w XVIII. przez Afganów, dręczona anarchią, Persya była w średnich wiekach i nowych czasach teatrem najzacieklejszych rewolucyj. Mnóstwo dynastyj następowało po sobie. Dynastia Sofis siedziała na tronie od 1501 do 1722 r., ztąd nazwa Sofi, którą nadano niegdyś królom Persyi.

287. *Wejrzenie kraju i klimat.* Persya jest obszerną wyżyną, opartą na północ o góry Elburz, na zachód — góry Elwend, i ciągnie się na wschód przez Afganistan i Beludżystan. Ta wyżyna przesnuta jest pagórkami i ogromnymi suchymi piaszczystymi płaszczynami, bez wody. Największą równiną jest pustynia słona, między Tehranem i jeziorem Zerrah. Niektóre oazy, doliny i część perska kotliny Tygru są bardzo urodzajne. Wielkie gorąco w lecie i nieznośne na wybrzeżu zatoki Perskiej; zimy są ostre na wyżynie środkowej.

288. *Płody, przemysł, handel.* Stok północny gór Elburz aż do morza Kaspijskiego pokryty pięknymi lasami. W ogólności mało zboża, lecz natomiast owoce, wino, tytoń. Brzoskwinia pochodzi ztamtąd, morwa żywi mnóstwo jedwabnic, wielbłądy są pospolite, bardzo piękna rasa koni. Przemysł niegdyś bardzo kwitnący podupadł. Bronń sieczna, kobierce, jedwabie, szale, tkanki złote i srebrne, safiany, pachnidła i t. d. Handel w ręku cudzoziemców.

289. *Ludność, religia, rząd.* — Prawie 9,000,000 dusz, najwięcej Muzułmanów Szyitów podzielonych na 4 klasy, te są: urzędnicy, mieszczenie, wieśniacy i koczu-

jący czyli nomadzi. Król nosi tytuł Szacha. Znajdują się jeszcze Gwebrowie (Parsowie) — czciciele ognia.

290. Miasta: *Teheran* (130000 dusz podczas zimy), nowa stolica, siedziba Szacha. *Yezd*, tu się znajduje jeszcze niewiele Gwebrow. *Szyras*, blisko ruin Persepolis; dobre wino. *Ispahan*, dawna stolica, ważne handlem i przemysłem. *Hamadan*, w miejscu dawnej Ekbatany. *Tauris*, z cytadela.

Królestwo Herat.

291. Ludność: 2,000.000 dusz. *Herat* — stolica, w spaniałej dolinie. Znakomity handel, czynny przemysł. Sławna esencja różowa. Ten kraj płaci Persyi daninę.

Afganistan.

292. Afganistan zajmuje kotlinę Helمند, dopływu jeziora Zerrach i część kotliny Indus. Ten kraj przesnuwają łańcuchy gór, z urodzajnymi płaszczynami, dolinami i suchymi pustyniami. — Prawie 4,000.000 dusz; najwięcej Afganów, żyjących nomadycznie.

Miasta: *Kabul* (60000 dusz), na prześlicznej równinie, nad rzeką Kabul. Znaczny handel koźmi. *Kandahar* (100000 dusz), należy do najpiękniejszych miast Azji.

Beludżystan.

293. *Wejrzenie kraju, płody, mieszkańcy.* Beludżystan zajmuje na wschodzie małą część kotliny Indusu, na południu pas niskich ziem wzdłuż zatoki Oman, w środku suche pustynie. W niektórych urodzajnych dolinach klimat i płody Indyi. Krajowcy na pół barbarzyńcy, żyją w największej części nomadycznie i są Mahometanami. Naczelnicy zowią się serdarami, którzy uznają zwierzchnictwo chana w Kelacie mieszkającego. Ten kraj płaci daninę Anglii. Ludność: 2,000.000 dusz.

Lekcja ósma.

Turkestan czyli Tataryja niepodległa.

294. *Geografia historyczna.* Turkestan jest Sogdyaną i Baktryaną starożytnych z częścią Scytyi. Z tych krajów wyszły ludy, które zdobywały i pustoszyły Azyę.

295. *Widok kraju.* Turkestan zajmuje całą kotlinę jeziora Aral i wschodnią część kotliny morza Kaspijskiego, jest w wielkiej części krajem stepowym, lecz znajdują się także okręgi bardzo urodzajne.

Ludność: 7,000.000 mieszkańców, prawie wszyscy są plemieniem tureckim, a rządzą nimi chany. Między ludami tego kraju są Kirgizy na północy, Turkomani — na zachodzie, którzy są nomadami, i Uzbeki — lud panujący.

295. *Miasta:* *Buchara* — należy do świętych miast. *Samarkand* — miasto podupadłe, niegdyś stolica cesarstwa Tamerlana; tu jest jego grobowiec. *Balk* — czyli starożytne *Baktry*. *Khokand* — niegdyś główna rezydencya Dżengis-Chana.

Lekcja dziewiąta

Turecja Azyatycka.

296. *Geografia historyczna.* Starożytni nazywali ten kraj Armenią, Azyą mniejszą, Syryą, Fenicyą, Palestyną, Mezopotamią, Babilonią albo Chaldeą, Asyryą. W zachodniej części Azyi Mniejszej kwitnęły królestwa Troi i Lidy, i greckie kolonie Jońskie. Nad tą całą częścią Azyi na zachodzie Eufratu panowali kolejno w dawnych czasach Asyryjczycy, Persowie, Macedończycy i Rzymianie; w średnich wiekach cesarze Wschodu, kalifowie, następcy Mahometa i Seleucydzi. W czasie wojen krzyżowych powstały w Syrii księstwa chrześcijańskie, które zniszczyli sultani z Egiptu. Z początkiem XIV. wieku Turcy osiedli w Azyi Mniejszej, i zdobyli kraje, które dziś posiadają.

297. *Widok kraju, klimat.* Armenia w północnym wschodzie jest krajem górzystym; tu się znajdują urodzajne doliny i jezioro *Van*. Azya Mniejsza (Anatolia) jest urodzajną; odnogi gór Taurus; liczne rzeki — mię-

dzy temi Kisil-Ermak (Czerwona rzeka) wpada do Czarnego morza. Syria — między Libanem i Śródziemnym morzem, ma wielką puszcę. Z Libanu wypływa Jordan, płynie przez jezioro Genezaret (Tabarieh) i gubi się w morzu Martwem. Kotlina Tygru i Eufratu zawiera ogromne równiny, poprzerynane piaszczystymi puszciami. Wybrzeże Syrii jest prawie prostą linią. Klimat rozmaity, w ogólności suchy i zdrowy.

298. *Płody, przemysł, handel.* Armenia i Azja mniejsza mają bogate kopalnie miedzi. Rolnictwo bardzo zaniedbane w Turcyi Azyatyckiej, ziemia w ogólności bardzo urodzajna. Zboża, oliwne drzewa, wino, wyborne owoce, tytón, bawełna i t. d. Kozy angorskie, wielbłądy, bawoły, piękne rasy koni i osłów. Wyroby jedwabne, skóry, brzoń sieczna, esencye i t. d. Handel odbywa się przez karawany.

Ludność: 16,000.000 dusz. Różne plemiona: Ottomani, Grecy, Ormianie, Arabowie, Kurdowie; dwa małe nieprzyjazne ludy: Druzowie heretycy, i Maronicy katolicy, pod opieką Francyi. W Turcyi Azyatyckiej jest 3,000.000 chrześcian.

299. *Miasta i wyspy.*

W Anadolii: *Trebizonda* †, port i miejsce warowne nad Czarnym morzem. *Kerasun* (Cerasus), zkad Lukulus spro^u adził wisznie. *Sinope* — dobry port. *Angora* †. *Skutari* — naprzeciw Konstantynopola. *Brussa* † — handel kobiercami i jedwabiem; cieplice. *Kutahia*; *Smyrna* † (130000 dusz). *Konieh* — fabrykacya safianu i kobierców. *Adana* †, — *Tokat* †, w okolicy kopalnie miedzi.

W Armenii: *Batum*, dobry port. *Erzerum* †, miasto warowne, fabrykacya szabel. W Kurdystanie *Kerkuk* †.

W Aldiesyah: *Mossul* † — w bliskości miejsce starożytnej Niniwy; fabryka muszlinu. *Mardin* †. *Diarbekir* †, miasto warowne, oblane Tygrem.

W Irak Arabi: *Basora* — w niezdrowym miejscu, miasto bardzo handlowne. *Bagdad* nad Tygrem.

W Syrii: *Alepo* † — niegdyś bardzo kwitnące; prawie zniszczone trzęsieniem ziemi 1822 r. — *Bajrut* †.

Damaszek † (150000 dusz) wielki handel. Karawany do Mekki. *Saint-Jean d'Arc* † dawniej Ptolomais. *Jerozolima* †, miejsce męczeństwa i grób Zbawiciela świata, w kościele zbudowanym na górze Kalwaryi. Siedziba patryarchy łacińskiego i prawosławnego greckiego. *Jaffa*, niewygodny port. — Dawna *Antiochia* (Antakieh) †, gdzie kościół patryarchalny był pierwszą siedzibą założoną przez apostołów. *Betleem*, gdzie się narodził Zbawiciel.

Wyspy: *Tenedos* — klucz Dardanelów. *Metelin* (Lesbos), wydaje oliwę i wino. *Skio* † — wino muszkato-we. *Samos* — bardzo urodzajna. *Pahtmos* — ś. Jan pi-sał tu *Apokalipsę*. — *Rodus* — wzięta przez Solimana 1523 r. — *Cyper* † — sławne wina; zajęta przez Tur-ków 1671 r.

Lekcyja dziesiąta.

Arabia.

300. *Geografia historyczna*. W VII. wieku Mahomet zapro-wadził tu islamizm. W 80 lat po jego śmierci, pod rządem Ka-lifów Arabowie słynęli poezją, medycyną, astronomią, matema-tyką. Od nich mamy cyfry liczbowe. Turcy obalili to państwo osłabione wewnątrzemi niezgodami. Arabowie znajdują się także w znacznej liczbie w północnej Afryce.

301. *Widok kraju, klimat*. Wyżyna granicząca na zachód z łańcuchem gór wzdłuż wybrzeża morza Czer-wonego; zasłania ją góra Synaj i góry Syryi. Ta obszer-na wyżyna bez wód ma piaszczyste puszcze — *Arabia Pusta* (Arabia deserta). Północno zachodnia część, którą ograniczają zatoki Suez i Akabab, jest puszczą Synaju czyli *Arabią Skalistą*. Niektóre części dolinowe, a oso-bliwie południowo zachodniej strony, zowią się *Arabią Szczęśliwą*. Klimat suchy i skwarny. Samiel (samum) — wiatr puszczy, i szarańcze pustoszą kraj.

302. *Płody*. — Kawa, najdroższe pachnidła, balsam, kadzidło, myrra, aloes, kokos, daktyle. Najpiękniejsza rasa koni, wielbłądy, strusie. W morzu Czerwonym ko-rale, a na wyspie Bahrein, w zatoce Perskiej ławice muszli perłowych.

303. *Ludność, religia, rząd.* — Arabia liczy prawie 12,000.000 mieszkańców, wyznających islamizm; jedni mają stałe siedliska, inni koczują na puszczy i zowią się Beduinami, któremi patryarchalnie rządzą szejchowie czyli starcy. Część Arabii mająca ludność w stałych siedzibach dzieli się na liczne małe państwa, z których każde ma na czele szeryfa; państwami Yemen i Maskate rządzą imany.

304. *Miasta: Medina* — gdzie się schronił Mahomet 622 r.; tu jest jego grób. *Mekka* — ojczyzna Mahometa; miasto święte islamizmu. Przystęp do tego miasta mają tylko Muzułmani, a każdy z nich przynajmniej raz w życiu obowiązany odbyć pielgrzymkę do tego miasta. — *Mokka* — handel kawą zwaną mokka. *Aden* — dobry port, u wejścia Czerwonego morza; należy do Anglii. *Maskate* — port nad zatoką Oman; wielki handel.

AFRYKA.

Rozległość 544770 □ mil.

Lekcja pierwsza.

Postrzeżenia ogólne.

Klimat, ogólny widok, płody, ludność, języki, religia i rządy.

305. *Geografia historyczna.* W starożytności i aż do XV wieku znano tylko Egipt, wybrzeże Czerwonego i Śródziemnego morza. W tym czasie Wenecya i Genua prowadziły ładem handlu z Indiami. Nakoniec 1498 r. Vasco de Gama opłynął przylądek Dobrej Nadziei i otworzył na morzu Portugalczykom drogę do Indyi.

Trzy są przyczyny, dla których bardzo trudno zbadać środkową Afrykę: zabójczy dla Europejczyków klimat, brak spławnych rzek między środkiem a wybrzeżem Afryki, a głównie dzikość

mieszkańców. Tymczasem mimo to byli odważni podróżnicy w 18. wieku: Adanson, Browne, Mungo Park, Levaillant i inni, których niewstrzywały wszelkie trudności. René Caillé, Francuz, był pierwszy który zwiedził miasto Tombuku, i który powrócił. Anglik Clapperton dostał się do państwa Fellatahs. Rozpoznano bieg Nigru; zbadano Nil aż do 4. stopnia szerokości północnej. Najdalej dotarł w r. 1856 Niemiec Barth, i wrócił szczęśliwie.

306. *Klimat.* Afryka ma bardzo gorący klimat. Wybrzeża Senegambii, Gwinei i Zangwebaru są niskie i niezdrowe. Większa część Afryki ma dwie pory roku: suchą i słotną.

307. *Ogólny widok.* — Afryka jest prawie trójkątną wyspą, ma ogromne pustynie, a mało rzek; nadzwyczajna urodzajność sąsiaduje z nadzwyczajną nieurodzajnością. Stok Śródziemnego morza przedstawia długą i wspaniałą dolinę Nilu t. j. Egipt, a od wschodu ku zachodowi, między Atlasem i morzem — okolica w ogóle urodzajna, którą Arabowie zowią *Maghreb* (kraj zachodu). Stok Atlantyku przedstawia 1) kotliny Senegalu i Gambii, gdzie bardzo gorąco i wilgotno. i dla tego roślinność nadzwyczajna; strefa urodzajna Gwinei, między górami Kongo i morzem, aż do przylądka Negro, i zawierająca kotliny Nigru i Zairy; 3) wybrzeże puste i suche Simbebazyi, na południu przylądka Negro; 4) kotlinę rzeki Orange.

Stok oceanu Indyjskiego ma tylko jedną uwagi godną rzekę Zambeze. Na północy prawie puste wybrzeże Ajan. — Abissynia i Nubia należą do kotliny Nilu. Od doliny Nilu aż do Atlantyku, między Atlasem i Nigrycją, puszcza *Sahara*, obszerna piaszczysta płaszczyna, przesucona pagórkami i ziemiami płodnymi — zwanymi *oazy* czyli zielonemi wyspami, wśród morza ruchomego piasku (kurzawki). Wschodnia część Sahary zowie się *puszczą Lidyjską*. Między Saharą a górami Kongo i Abissynii jest powyższa kotlina Nigru i jeziora Tsad. Środek północnej części lądu Afryki temi czasy zwiedził i opisał Barth. Góry wschodu są w niejkiej odległości od wybrzeża; góry południowego wybrzeża są bardzo do niego zbliżone, ich wierzchołki są płaskie i tworzą następstwo tarasów ustawionych stopniami.

308. *Płody.* — Złoto, żelazo, miedź, drogie kamienie, wszystkie odmiany palmowych drzew (daktylowe, koko-

sowe, palmy oliwne), figi, banany, akacje, aloesy, heban, baobaby, te są największemi ze znanych drzew. W niektórych okolicach indygo, pieprz, ryż, cukier. — Tygrysy, lwy, lamparty, pantery; szakale, hieny, nosorożce, bawoły, słonie, żyrafy, zebry, gazelle, antylopy, hipopotamy, kilka odmian małp i t. d. krokodyle, ogromne węże; strusie, papugi, flamingi, bociany, pantarki. Mnóstwo szkodliwych owadów: niedźwiadki, termity; mnóstwo szarańczy pustoszy tam niekiedy całe okolice. Osły, wielbłądy jedno- i dwugarbowe są oswojone i zowią je okrętami puszczy.

309 *Ludność*. Afryka liczy 60,000,000 mieszkańców. Północy należą do rasy kaukaskiej, chociaż mają brunatną pleć, ci są: Maurowie, Berberowie, nieliczni Koptycy pochodzący od dawnych Egypcyan; Nubowie i Abisyńczykowie. Znaczna liczba Arabów rozprószona w północnej części Afryki.

Inni mieszkańcy są murzynami; między temi: 1) *murzyni* z których głównie Yolyfy, Mandynowie, Fellatasy i t. d. 2) *Kafrowie* — silni i roztropni; 5) *Hotentoci*, brunatno-żółci, najniekształtniejsi Afrykanie; do nich należą *Buszmani* — najdziksi w Afryce. Murzyni żyją w ogóle w barbarzyństwie. Są jeszcze między niemi plemiona ludożercze (antropofagi). Niewolnictwo domowe panuje u Murzynów, i oni sami dali powód Europejczykom do zakupowania niewolników na wybrzeżu Gwinei dla odwożenia ich do Ameryki. Szkaradny to zwyczaj, który zakazują dziś prawa narodów oświeconych.

310. *Języki*. Język arabski najbardziej rozpowszechniony w całej północnej Afryce; berberyjski — w okolicy Atlasu i na Saharze. Zresztą prawie tyle narzeczy, ile różnych ludów.

311. *Religia*. Mahometanizm na północy. Koptycy w Egipcie i Abisyńczykowie są chrześcianami, lecz ci ostatni mają zwyczaje zabobonne. Większa liczba Murzynów wyznaje fetysyzm.

312. *Rządy*. Prawie wszystkie rządy są despotyczne — mniej lub więcej srogie. Władcy rozrządzają dowolnie dobrami i życiem swoich poddanych.

Lekcja druga.

Egipt.

313. *Geografia historyczna.* — Egipt, który kwitnął za czasów Faraonów, został później krainą cesarstwa Perskiego (od 525 r. do 332 r. przed nar. J. Chr.) W 29 r. przed n. J. Chr. posiadł go Rzym, a w VII. wieku podbili go Arabowie. — Przechodził kolejno pod panowanie kalifów, sultanów i Mameluków. Sultan Selim I. 1517 r. podbił Mameluków i wcielił Egipt do óttomańskiego cesarstwa, zostawiając kraj; zarządowi bejów (naczelników), pod rozkazami baszy, mianowanego przez portę. Napoleon I. opanował na chwilę Egipt 1798 r. Turcy wsparci od Anglików odebrali go Francuzom 1801 r. — Jako baszę posłano tam Mehmeta Ali 1806 r., który wytepił Mameluków 1811 r. zamienił Egipt w wicekrólestwo dziedziczne dla swego domu, co do administracyi niepodległe, a uznające tylko zwierzchnictwo Porty, której płaci corocznie prawie 7,000.000 franków.

314. *Widok kraju, klimat i przyczyna jego urodzajności.* Egipt jest wąską doliną, którą skrapia Nil między dwoma łańcuchami gór, i pustyniami, gdzie są niektóre oazy. Nil zalewa corocznie przez kilka miesięcy dolinę i użyźnia ją mułem. W miarę jak woda ustępuje, mieszkańcy uprawiają ziemię. Nil zaczyna przybywać 21. czerwca, woda stoi najwyżej 22. września, a najniżej 22. grudnia. Egipt ma gorący klimat; powietrze nadzwyczaj suche; deszcz prawie nigdy niepada; wiatr puszczy wyrządza wielkie spuszczenia, tudzież morowe powietrze. Zapalenie oczów pojawia się tam bardzo często.

315. *Plody:* Marmur, porfir, alabaster. Bawełna, indygo, cukier, zboże, ryż, kukurudza. Roślinami egipskimi są: krzew papirusowy, komonica (Lotus), mimozy (czułodrzew, należy do akacyj). Zwierzęta egipskie: ichneumon — nieprzyjaciel krokodyla i żmii, ibis i t. d. Wiele wielbłądów, owce z grubemi ogonami, odmiana osłów cenionych, i wiele drobiu, którego jaja wylęgają sztucznym sposobem.

316. *Ludność.* — Egipt liczy do 3,000.000 mieszkańców różnych ras. Arabowie — którzy stanowią masę ludności, Koptowie; Turcy, Ormianie, Żydzi i Murzyni.

317. Miasta i miejsca uwagi godne. *Kairo* (260000 dusz). To miasto założone przez Arabów 969 r., było rezydencją kalifów Fatimitów, sułtanów Egiptu i baszów, *Alexandrya* † (40000 dusz), ma dwa porty. Arsenał morski. Siedziba patriarchatu katolickiego. To miasto założył Alexander Wielki 331 r. przed n. J. Chr. *Abukir* — zniszczenie floty francuskiej przez admirała Nelsona 1798 r. Zwycięstwo Bonapartego nad Turkami 1790 r. *Rozetta* — przy ujściu zachodniego ramienia Nilu. *Damietta* — przy ujściu wschodniego ramienia Nilu. *Gizeh* — w bliskości są 3 wielkie piramidy. *Luksor* — ztąd sprowadzono wielki obelisk do Paryża. *Medinet-Abu* i *Karnak* — nędzne wioski wśród wspinających ruin starożytnych Tebów.

Lekcja trzecia.

Państwo Berberyjskie.

318. *Geografia historyczna*. Dawnemi czasy te państwa posiadali Maurytanie, Numidowie i Kartagińczycy. Po upadku Kartaginy te kraje bardzo kwitnęły pod panowaniem Rzymu.

Od 427 do 524 r. władali tam Wandalowie; następnie to państwo należało do cesarstwa Wschodniego aż do połowy VIII. wieku; wtedy podbili je Arabowie i Muzułmani (Sarrassens). Powstało kilka państw pod arabskimi dynastiami: Almorawidzi założyli w XI. wieku państwo Marokańskie, które z początkiem XVI wieku dostało się świętej rodzinie szeryfów, jeszcze rządzącej. Nakoniec po różnych zmianach Algierya, Tunis i Tripolis z Marokiem utworzyły tak zwane państwa Berberyjskie. — Algierya należy dziś do Francuzów; regencya Tripolitańska i Tunis są państwami holdującemi Turcyi. Marokko jest niepodległe i ma sułtana, który jako szeryf nosi zielony zawój (turban).

319. *Ludność*. W Maroku, Tunis i Tripolis pomieszani są Maurowie, Berberyjczycy i Arabowie. Są także Murzyni niewolnicy, niewiele Europejczyków, wiele Żydów. W Tripolis i Tunis Turcy są nie liczni; lecz tam panują.

320. *Regencya Tripolitańska* (1,000.000 dusz). Kraj bezwodny, ma ogromne suche równiny; na pół-

nocy puszcza *Barka*. Miasta: *Tripolis* — wielki karawanowy handel.

321. **Regencya Tunis** jest to wązki kraj na wschodzie i północy oblany Śródziemnem morzem; przesłany odnożami Atlasu; ma słone jeziora, bardzo urodzajny grunt napółnocy, suchy i piaszczysty na południu. Miasta: *Tunis* — (100000 dusz) miasto warowne; znaczny handel. Tunis leży w bliskości miejsca, gdzie dawniej leżało miasto Kartago.

305. **Cesarstwo Marokańskie**, (6,000.000 dusz). To państwo przeżyna łańcuch gór Atlasu, i zawiera najwyższe szczyty. Dwa stoki: ku Śródziemnemu morzu i ku Oceanowi. Ma dość liczne rzeki, lecz te są bezwodne wczasie lata. Kraj w ogóle górzysty; wszelako ma obszerną równinę, piękne doliny i pastwiska.

Miasta: *Marokko* (60000 dusz) na wyżynie zarosłej palmami. *Mekinez* — zwykła rezydencya cesarza. — *Fez* — ważny handel; sławne szkoły. — *Tanger* — rezydencya europejskich konsulów.

Lekcja czwarta.

Algierya (Afryka francuzka).

323. *Geografia historyczna*. Algierya rządził dej, którego wybierali z pośród siebie oficerowie milicyi tureckiej. Wielką część kraju zajmowały plemiona prawie niepodległe. Ostatni dej obraziwszy Francya w osobie konsula francuzkiego, którego uderzył wachlarzem, Karol X. król Francuzów korzystał z tej okoliczności i uwolnił Europę od korsarzy Algierskich 1830 r. Francuzi posiadli ten kraj i kolonizują go.

324. *Ludność* do 2.000.000 dusz, lecz pod bezpośredniem panowaniem Francuzów tylko 325000 dusz. — Mieszkańcy są: **Maurowie** — głównie w miastach; **Arabowie** — rozprószeni w równinach koczujący i pasterze; inni mają stałe siedziby i są rolnikami. **Berberowie** (Kabyłowic) są rzemieślnikami, rolnikami albo nomadami; mieszkają w górach. Reszta Żydzi i Europejczycy.

325. *Widok kraju.* Góry Atlas wznoszą się w upłazach i pokrywają odnożami kraj. Kilka nizko leżących płaszczyn. Główne rzeki: Sejbus, Chelif i Safne; reszta po największej części potoki w lecie suche

326. *Płody.* Kopalnie żelaza, ołowiu, miedzi. Zboża, oliwki, wyborne owoce, bawełna i t. d. Konie od rasy arabskiej pochodzące — głównie używane pod siodło.

327. W krainie Algii miasto: *Algier* †, (100000 d.) stolica. Port sztuczny. — W krainie Konstantyna: *Konstantyna*, na skale, którą oblewa Rummel. Dawniej Cirta, która była stolicą królów Numidyj. — W krainie Oran: *Oran* — miasto obronne; handlowy port.

Lekcja piąta.

Wyspy Afrykańskie, kolonia na przykładku i t. d.

328. **Wyspy Portugalskie:** *Azory* (235000 dusz), bardzo obfite w zboże, wino i pomarańcze, częste trzęsienia ziemi. Główne miejsce *Angra* † — na wyspie Tercejra. — *Madejra*, wyspa górzysta; sławne winnice. Główne miasto, *Funchal* †. — **Wyspy Zielonego przykładku** (*Cap Vert*) — skaliste i suche w wielkiej części. Miasto *Santjago* †.

329. **Wyspy Hiszpańskie.** — **Wyspy Kanaryjskie** (250.000 dusz). Największą jest *Teneryffa* †. z górą wulkaniczną. (*Tejde*). — Wielka Kanarya.

330. **Wyspy Francuskie.** Wyspa *ś. Ludwika* — na rzece Senegali w pobliżu jej ujścia. Miasto *St. Louis* twierdza, dobry port; *ile de la Reunion* (dawniej Bourbon) — wyspa górzysta z dwoma wulkanami. Bardzo obfita w kawę, cynamon, kakao i t. d. Główne miejsce *St. Denis*.

331. **Wyspy Angielskie.** Wyspa *Maurycego* (*ile de France*); górzysta, uprawia cukier i kawę. Główne miejsce: *Port-Luis*.

Wyspy Seyszelle — między temi Mahe i Praslin. L'île de l'Ascension (Wniebostąpienia; bo w tymże dniu odkryli ją Portugalczycy 1501 r.) Wyspa s. Heleny (7000 dusz); tu Napoleon I. był osadzony od 1815 r. aż do swojej śmierci 1821 r.

332. Kotlina na Przylądku (Cap) — Klimat zdrowy, widok urozmaicony; góry, uprawne równiny i wielkie pustynie. Główne miasto: *le Cap* — w głębi zatoki, miasto warowae; ważny port. W bliskości wieś *Konstancya* — sławne wina.

333. Państwa Afrykańskie. — *Madagaskar* (4,000.000 dusz); wielka wyspa: przesnuta łańcuchem gór, obfitym w minerały; bardzo urodzajna. Daremne były usiłowania misjonarzy, którzy chcieli tam zaprowadzić chrystyanizm i cywilizacyę.

Na kontynencie Afryki: królestwo Tygru — w Abisynii; królestwo Bornu — w Nigrycyi, z miastami Bornu i Kuka; państwo Fellatah — z stolicą Sakatu (80000 dusz); królestwo Achanti w Gwinei, stolica: Kumassya. Wyspa Sokotora wydaje najslawniejszy aloes; wyspy Zanzibar i Monfia — podległe imanowi z Maskaty.

AMERYKA.

Powierzchnia w ogóle 730.000 □ mil.

Lekcja pierwsza.

Postrzeżenia ogólne o Ameryce.

Ogólny widok, klimat, płody, ludność, religie
i rządy.

334. *Geografia historyczna.* W X. wieku Norwegowie osiedleni w Islandyi odkryli Grenlandyę (ziemia zielona), założyli tam kolonię, którą opuszczono, a o tem odkryciu zapomniano w XV. wieku. Sława odkrycia nowej części świata należy się Krzysztofowi Kolumbowi z Genui, który zwyciężywszy wiele przeciwności, uzyskał od Izabeli, królowej Kastylii, 3 małe okręta, wypłynął z Palos dnia 2 sierpnia 1492 r., a wylądował w październiku na wyspę Gwanahani — należącą do wysp Lukajskich, którą nazwał San-Salwador. Potem odkrył wyspę Kuba i Domingo, a w roku następnym większą liczbę Antylów. W dwóch ostatnich podróżach 1497 i 1502 r. opłynął ujście Orenoka Ameryko Vespuzzi, który podróżował śladem Kolumba, ogłosił opisanie, i ztąd tę część ziemi nazwano Ameryką. Jan i Sebastian Cabot odkryli wschodnie wybrzeża północnej Ameryki — Terre Neuve i Labrador. Brazylię odkrył 1500 r. Portugalczyk Cabral. — W XVI. wieku (1512 r.) Ponce de Léon odkrył Floridę; Nudex de Balboa przebył między morze Panama 1513 r. Solis odkrył Rio de la Plata 1515 r. — Magellan odkrył Patagonię 1520 r. Grijalva odkrył Meksyk 1518 r. Od 1577 — 1580 r Anglik Drake badał zachodnie wybrzeża. Anglik Davis posunął się aż do cieśniny Davis 1595 r. Z początkiem XVII. wieku Anglik Hudson i Baffio odkryli torza, które noszą ich nazwę; znaleziono znowu Grenlandyę. Bering odkrył 1728 r. cieśninę którą nazwano według jego imienia. Z końcem XVIII. wieku Alexander Makenzie przebył Amerykę północną w szerz, a A. Humboldt badał Amerykę południową. — Parry, Ross, Franklin i t. d. badali ziemie przybiegunowe w XIX. wieku.

335. *Ogólny widok Ameryki.* Ziemie arktyczne Ameryki tworzą obszerny Archipelag, którego części podzielane są odnogami morza pokrytego lodem. Tylko w półwyspie północnej wybrzeża są powrzynane głęboko. Łańcuch gór wzdłuż zachodniego wybrzeża od północy na południe idący, tworzy znakomite wyżyny: wyżyny Peru, Kolumbii i Meksyku, i zawiera najwysioślejsze wulkany na świecie.

Ameryka ma największe rzeki na świecie, Mississipi i Amazonkę. Nie ma znacznych rzek wpadających do Wielkiego oceanu, bo góry Andy bardzo zbliżone do zachodniego wybrzeża. Jeziora Kanady zawierają największą masę wody słodkiej. — Niektóre części równin czyli wyżyn mają ogromne dzikie łąki — zwane *sawanami*, pokryte wysokimi ziołami; *liany* — w kotlinie Orenoku; *pampasy* — w kotlinie Rio de la Plata. *Liany* zamieniają się w pustynie w suchej porze roku.

336. *Klimat.* — W tak wielkiej rozległości Ameryka ma rozmaite klimaty; lecz w ogólności zimiejsze niżeli w dawnym świecie w takiej samej szerokości geograf. Okolica międzyzwrotnikowa ma dwie pory: suchą i słotną. Żółta febra w czasie gorącej pory panuje na wszystkich wybrzeżach zatoki Meksyku i na Antylach.

337. *Płody.* Kopalnie złota, srebra, miedzi, żelaza, platyny, rtęci i węgla. — Roślinność najrozmaitsza — od karłowatych krzewów ziem arktycznych aż do olbrzymich drzew pierwolasów strefy gorącej. Ziemniaki, kukurudza, maniok, bawełna, kakaowe drzewa, tytoń, najrozmaitsze kaktusy i t. d. Zwierzęta amerykańskie są: bóbr, bizon, jaguar, kaguar, tapir, lama, szynszylla i t. d.; kondor strus; różne papugi, kolibry; grzechotnik boa. Z Meksyku mamy indyki.

238. *Ludność i Religia.* — Prawie 50,000,000 dusz: 1) rasa biała (od Europejczyków); 2) Indyanie — mają płeć miedzioną; 3) Murzyni — rasa Afrykańska — niewolnicy albo wolni; 4) rasy mieszane. — Wszyscy cywilizowani Amerykanie są chrześciance, częścią katolicy, częścią protestanci. Dzikie plemiona Indyanów są fetyszami.

339. *Rządy.* — Ameryka składa się z państw urządzonych w rzeczy pospolite; tylko Brazylia jest konstytucyjną monarchią.

Lekcja druga.

Ameryka Rosyjska.

340. *Geografia historyczna.* Tę kolonię rosyjską założyła kompania kópców z Irkucka, która otrzymała od Pawła I. wyłączny przywilej prowadzić handel futrami na wyspach Aleutyckich i w innych sąsiednich okolicach.

341. *Ludność.* Prawie 60000 dusz. — Znane są tylko wybrzeża i wyspy Ameryki Rosyjskiej, której widok jest bardzo smutny. Zimno niepozwala uprawiać ziemi. Eskimowie (plemie indyjskie) żyją wzdłuż wybrzeży i handlują futrami z Rosją. Wszystkie pokolenia wewnątrz kraju są niepodległe.

Grenlandya.

342. *Widok.* Grenlandya jest najeżona górami i skałami, pokryta śniegiem i lodem przez 9 miesięcy w roku. Znane jest południowo zachodnie wybrzeże; wschodnie — nieprzystępne.

Ludność: prawie 20000 dusz. Krajowcy są małego wzrostu, i pochodzą od Eskimosów. Głównym ich pokarmem jest mięso morskiego psa; tłuszczu tego zwierzęcia używają zamiast masła i łoju; ze skóry robią namioty i odzież. Trudnią się rybołówstwem, i wyprawiają z Duńczykami połów na wieloryby. Główną i najdawniejszą osadą Danii jest *Gothaab*, założony 1721 r. przez duńskich misjonarzy.

Nowa Bretania (posiadłość Anglii)

343. *Widok i płody.* — Kraj pokryty jeziorami; północ tego obszaru i Labrador są nieuprawne. We-

wnątrz kraju wiele zwierząt dostarczających futra. W południowo zachodniej części Nowej Kaledonii drzewa kolosalne. Kanada jest w ogóle lesistą, obfita, w zboża, len, konopie i tytoń.

344. *Ludność*: prawie 1,000,000 dusz, w większej części pochodzenia francuskiego w Kanadzie. Są także plemiona Indyjskie niepodległe: Eskimowie, Irokezy, Huroni i t. d. W Kanadzie mówią po francuzku; język angielski jest urzędowym.

345. *Miasta*: *Quebek* (Quebec) † rezydencja gubernatora; miasto warowne i handlowne. — *Montreal* †. *Halifax* †, bardzo piękny port i ważny handel.

Niagara — mała miejscina w pobliżu sławnej katarakty, którą tworzy rzeka Niagark, wypływająca z jeziora Erie de Ontario.

346. *Wyspy ważniejsze*: = *Terre Neuve* (Nowa Ziemia) †, i wyspa *Cap-Breton*.

Lekcja trzecia.

Zjednoczone państwa.

347. *Geografia historyczna*. Te państwa były pierwaj koloniami angielskimi, które po wstały 1776 r. przeciwko rządowi. Wspierane przez Francuzów — uzyskały niepodległość 1783 r. Dziś liczą Zjednoczone Stany 31 państw.

348 *Widok kraju*. — Trzy są okolice różniące się wybitnie: *okolica wschodnia* rozciąga się od Atlantyku aż do gór Alleghany — jest wązka na północy, szeroka na południu; ma rzeki: Konektykut, Delawar, Potomak Hudson i t. d. najludniejszy i najlepiej uprawiony kraj w Ameryce. *Okolica środkowa* — od gór Alleghany do gór Skalistych, zajmuje kotlinę rzeki Mississipi i jej dopływów; ogromne jeszcze nieuprawne obszary, równiny bagniste, urodzajne doliny, pyszne lasy i obszerne sawany. *Okolica zachodnia* ciągnie się od gór Skalistych aż do morza; należy do stoku oceanu Wielkiego i zajmuje kotliny Kolorada, Sakramento i Oregon. Roslinność bardzo bujna.

348. *Klimat i plody.* — Klimat rozmaity; na północy bardzo zimno; w środku — wielkie gorąco w lecie, a zimno w zimie; na południu w niektórych częściach skwar. Kopalnie żelaza, miedzi, ołowiu, węgla i t. d. W wyższej Kalifornii złoto znajduje się gźzienlegdzie w ziemi w małej gębokości. Zboże, ziemniaki, ryż, cukrowa trzcina, bawełna i tytoń. Mnóstwo stad bizo-
nów błaka się po łąkach zachodu.

349. *Ludność.* Przeszło 36,500.000 dusz; z tych 23.000.000 Europejczyków; 3 miliony Negrów; mniej od pół miliona Indianów. —

350. *Rząd.* Każde z 31 państw jest niepodległą Rze-
cząpospolitą co do spraw miejscowych, a wszystkie 31 państw tworzą *Zjednoczone Stany* (Zjednoczenie Ame-
rykańskie): 1) Prezydent obierany co 4 lata stoi na
czele i ma władzę wykonawczą. 2) Kongres składa-
jący się z senatu i Izby reprezentacyjnej. Okrąg, który
nie liczy 60.000 dusz nie może się ukonstytuować w pań-
stwo, ani przystąpić do zjednoczenia (federacyi).

351. *Przemysł i handel.* — Rolnictwo, rękodzielnie,
handel morski — bardzo kwitną. Plody wywozowe
główne są: bawełna, tytoń, zboże i t. d. — Handel
wnętrzny ułatwiają spławne rzeki i liczne kanały, tu-
dzież koleje żelazne. — Język angielski jest rzado-
wym i większości mieszkańców; lecz w niektórych
południowych państwach mówią po francuzku i hisz-
pańsku.

352. *Miasta:* *Portland* † i *Portsmouth* — wyborne
porty. *Boston* † dobry port; ojczyzna *B. Franklina*.
Albany † nad Hudsonem. *Nowy Iork* ‡ (500000 dusz),
port morski; najważniejsze miasto państwa co do roz-
ległości, handlu i licznych zakładów publicznych. *Fila-
delfia* † — miasto założone przez Kwakra Wilhelma
Pennia 1682 r.; 400000 dusz. — *Pitsburg* †. *Baltimor* ‡
(170000 dusz) — obszerny port. **Wasyngton** — nad
rzeką Potomak, stolica federacyi, siedziba kongresu i
prezydenta. Nosi tę nazwę od oswobodźciciela Zje-
dnoczonych państw, nieśmiertelnego *Wasyngtona*. —
Nowy-Orleans ‡. — *Saint Louis* ‡. — *Cincinnati* ‡.
San Francisco ‡, nad ujściem Sakramento.

Lekcja czwarta.

Mexyk (7,500,000 dusz).

653. *Widok kraju, klimat, płody* Kraj przesnuty bardzo wysokimi górami, które są dalszym ciągiem Kordyliarów. łączą się z górami Skalistymi, i zawierają wulkany — z tych najwyższy Popokapetel. — Jeziora, mało rzek, obszerne wyżyny, których klimat umiarkowany i zdrowy; równiny nisko leżące, ciepłe i na wybrzeżu niezdrowe. Główne płody są: złoto, srebro, bawełna, cukier, tytón, jalapa, ipekakuana, indygo, kakao, wanilia, kaktus na którym żyją koszenille i t. d.

354. *Ważne miasta: Meksyko* † (200000 dusz) — z najpiękniejszym katedralnym kościołem w Ameryce, a najbogatszym w świecie co do ozdób z drogich metali. *Guadalajara* †. *Puebla-de-los-Angelos* †. wspinały katedralny kościół. *Vera Cruz* †, morski port. *Campeche* — główny port wywozu farbiarskiego drzewa *campeche*,

Lecja piąta.

Państwa środkowej Ameryki.

355. *Ludność* tych małych państw składających się z pięciu Rzeczypospolitych wynosi 2,200.000 mieszkańców; z tych czwarta część należy do rasy białej, a trzy czwarte części są Indianie i iudiwidua urodzone z mieszanych pokoleń. Głównem miejscowem plemieniem są *Moskitowie*.

356. *Widok, klimat i handel.* Amerykę środkową przeryniają Kordyliery; ona tworzy wyżynę pochyłą ku morzu Antyllów i kończy się niezdrowymi nizinami. Klimat bardzo gorący; częste trzęsienia ziemi; ziemia bardzo urodzajna i bogata w minerały. Wywóz drogich metali, indygo, koszenilli, skór, szylkretowych skorup i t. d.

356. Miasta. W Gwatemali: *Nowa Gwatemala* † — znacznie zniszczona przez trzęsienia ziemi 1774 r. — W państwie Honduras: *Komajagua* †. *Truxillo* port nad morzem. — W państwie San-Salvador: *San Salvador* † — zniszczone przez trzęsienie ziemi 1854 r. *Sonsonata* — morski port. — W państwie Nikaragua: *Leon*. — *Nikaragua* † — blisko jeziora tejże nazwy. — W państwie Costa Rica: *San-Jose* †, port. *Balise*, główne miejsce kolonii angielskiej w Honduras, dobry port. —

Lekcja szósta.

Antylle.

351. *Wiadomość historyczna.* Z 4 Wielkich Antyllów tylko dwie zatrzymała Hiszpania: Kubę i Porto Rico. Anglicy odebrali im Jamajkę 1665. r. — Haiti (wyspa górzysta) nazwana przez Kolumba Espanioła, potem Demingo zagarnęli rabusie morsey i myśliwi francuzcy, którzy koło 1630 r. osiedli na zachodzie wyspy. Francya posiadała tę część, a część wschodnia została przy Hiszpanach. Lecz 1791 r. powstały tam rozruchy, i Mulaei wymordowali białych. Francya straciła posiadłość, a po wielu rewolucyach uznała niepodległość Rzeczypospolitej Haiti 1820 r.

Francuzi, Anglicy i Hollendrzy pozakładali kolonie na *Małych Antyllach* w XVI. wieku, i wypędzili krajowców zwanych *Karaibami* albo *Kunibalami*.

Francuzi ukolonizowali główne Małe Antylle i posiadają: *Martynikę*, *Gwadelupę*, *Dezyderadę*, *Marie-Galante*, *les Saintes*. Odstąpili Anglikom 1763 r. *Grenadę*, wyspę ś. Wincentego, *Dominikę* i ś. *Lucyi*; sprzedali Duńczykom *Sainte Croix* 1733 r.; a Szwecyi ustąpili *Saint Barthelemy* 1783 r. Od 1635 r. Hollendrzy posiadają wyspę ś. *Eustachego* i *Curacao*. Anglicy posiadają największą część Małych Antyllów.

352. *Ludność* Antyllów wynosi do 3,000.000 mieszkańców, zwanych Kreolami, są to potomkowie Europejczyków, Mulałów i Negrów.

353. Widok i klimat. Wyspy Antylle są po największej części górzyste, mają dobre porty i liczne rzeki. — Klimat jest wilgotny i bardzo ciepły, lecz złagodzony wiatrami morskimi; w ogólności dla Europejczyków niezdrowy, osobliwie w porach słotnych, t. j. w czasie zimy od połowy Lipca do połowy Października. Ziemia bardzo urodzajna wydaje cukier, kawę, indygo, bawełnę, tytón i t. d. Pospolite są tam węże i owady szkodliwe. Częste trzęsienia ziemi.

354. Haiti (Domingo) 1,000.000 mieszkańców, (28.000 białych), reszta czarnych; najurodniejsza. Miasta: *Port-au-Prince* — główny handlowy port. *Santo Domingo* † — dawna stolica kolonii Hiszpańskiej; dobry port.

Kuba (739.000 dusz), wyspa długa i wązka, największa między Antyllami; wyborny tytón. — *Hawana* †, stolica, miasto obronne; port, w którym się może zmieścić przeszło 1000 największych okrętów. Grób Kolumba w katedralnym kościele. — *Santjago* †.

Porto Rico (200.000 dusz), stolica *San Juan* †.

Jamaika (380.000 dusz), kolonia angielska z miastami *Kingston* i *Spanshtown*.

Gwadelupa (130.000 dusz) złożona z 2 wysp. Miasto: *Basse Terre* †. *Pointe-à-Pitre*, z dobrym portem. Okropne trzęsienie ziemi 1343 r.

Martynika (120.000 dusz) ma wiele wulkanicznych gór i wielkie lasy. Sławna kawa. *Port de France* †, bezpieczny port. *Saint-Pierre*, ważne miejsce handlu.

Barbada (126.000 dusz), główne m.: *Bridgetown*, dobry port, miejsce obronne.

Lekcja siódma.

Kolumbia.

Kolumbia dzieli się na 3 Rzeczypospolite; te są: Nowa Grenada, Wenezuela i rzeczp. równikowa.

Widok kraju. — Wenezuela zajmuje kotlinę Ore-

noku, $\frac{3}{4}$ części kraju pokrywają pierwolaszy i stopy (lanos).

Nowa Grenada zajmuje na północno zachodniej stronie międzymorze Panamy, na zachodzie — kraj wyżynowy i górzysły, przesnuty dwoma ramionami Andów; na wschodzie okolice lanos.

Rzeczpospolita równikowa dzieli się na dwie okolice; te są: wyższa część kotliny Amazonki; okolica zachodnia, gdzie się znajdują wyżyny bardzo wyniosłe, kilka wysokich gór i wulkanów, między temi straszny *Kotopaxi*.

355. *Klimat i plody*. Klimat zdrowy i umiarkowany w okolicach wyniosłych; gorący i wilgotny na równinach i wybrzeżach. Niektóre wybrzeżowe miejsca bardzo niezdrowe. Częste trzęsienia ziemi. Ziemia bardzo urodzajna; obfituje w kakao, kawę, tytón, indygo, chinchinę, kauczuk i t. d. Kopalnie złota, srebra, platyny, miedzi, żelaza, ołowiu, szmaragdów i t. p.

356. *Ludność*: ogółem 4,255.009 dusz. —

358. *Miasta*.

W Nowej Grenadzie: *Santa-Fe-de-Bogota* †, stolica. *Popajan* †. *Panama* †, na międzymorzu tejsze nazwy.

Kartagena †, miasto obronne, wojenny port. *Porto-Bello* — dobry port; miejsce bardzo niezdrowe.

W Wenezueli: *Karakas* †, stolica. Ojczyzna *Boliwara*. *Marakaibo* — nad jeziorem tejsze nazwy, dla złego powietrza na wybrzeżu Indyanie pozakładali siedziby na palach na samem jeziorze. *Varinas* — sławny tytón.

W Rzezypospolitej zwrotnikowej: *Kwito* † stolica; na wschód wulkan *Pichincha*. *Guajakwil* †, wojenny port. *Cuença*. †. —

Kolumbia

Kolumbia dzieli się na 3 Rzezypospolite; to są: Nowa Grenada, Wenezuela i Rzezypospolita równikowa. Widok krajoz. — Wenezuela zajmująca kotlinę Or-

Lekcja ósma.

Peru.

(1,400.000 dusz).

358. *Widok.* Na zachodzie kraj przesnuty Andami, dzieli się na 3 okolic; te są: wybrzeże, góra i okolica wschodnia, która jest częścią kotliny Amazonki. Wybrzeże wyniosłe. Południowa część Andów tego kraju ma znakomite góry, na stoku góry Kuzko znajduje się dolina zamknięta jeziorem Titikaka i wzniesiona 12.000 stóp nad poziomem morza. Okolica wschodnia bardzo mało znana, pokryta ogromnymi lasami.

359. *Klimat i plody.* Dwie pory roku: sucha i słotna. Tymczasem w niektórych północnych częściach prawie nieznaną są deszcze. Często trzęsienia ziemi.— Kopalnie złota, srebra, platyny, miedzi, żelaza, cyny, węgla i soli. Chinchina i wełna wigoni (wielbłądokóz.)

360. *Miasta:* Lima †, (70.000 dusz), w arcyprzyjemnym klimacie, lecz częste trzęsienia ziemi; liczne kościoły, wspaniałe ozdobione. *Kuzco* †. *Arekwipa* †— blisko wulkanu, częste trzęsienia ziemi. *Truxillo* †, założone przez Pizarra 1533 r. *Ajachucho* †, zwycięstwo, które uwolniło Peru i Boliwię.

Lekcja dziewiąta.

Wyszsze Peru

361. *Ludność* wynosi 1,500.000 mieszkańców, z których $\frac{3}{4}$ części stanowią krajowcy mniej albo więcej ucywilizowani, według rozkrzewienia się chrystyanizmu. Reszta Hiszpanie i ludzie kolorowi. Główne miejscowe ludy są: *Moxos* i *Szykitos*.

362. *Widok, klimat i plody.* Kraj na zachodzie górzysty, przesnuty Andami i zawiera ich szczyty najwznioslejsze; wschodnią część skraplają Madeira, Marmora i Ubahi, ta należy do kotliny Amazonki; południowa część należy do kotliny Rio de la Plata; całe

wybrzeże jest pustynią piasków ruchomych (kurzawki) Klimat w ogóle niezdrowy; bardzo gorący w okolicach niskich. Prawie ciągle deszczy od kwietnia do października w równinach wschodnich sprawują tam wielkie wylewy. Częste trzęsienia ziemi na wybrzeżu, gdzie są liczne wulkany. Ziemia bardzo urodzajna; obfitość metali i wszelkiego bardzo cenionego drzewa.

363. Miasta: *Chuquisaca* †, stolica, zwana także La Plata, co znaczy srebro; dla kopalni srebra w okolicy tego miasta, *Potosi* — bardzo obfite kopalnie srebra. *Santa-Cruz*, † — bogate kopalnie srebra. *La-Paz* † najbardziej kwitnące miasto w Boliwii (nazwa od Boliwera).

Lekcja dziesiąta.

Chili.

464. *Klimat, główne plody i ludność.* Okolica górzysta między Andami i Wielkim oceanem. Klimat umiarkowany i bardzo zdrowy; lecz częste trzęsienia ziemi; czynne wulkany. Ziemia wydaje plody Europy i Ameryki. Obfitość miedzi, złota, srebra, żelaza, ołowiu, cyny, rtęci, siarki, węgla i drogich kamieni. Ludność: 1,200.000 dusz.

365. Miasta: — *Petorka* — w okolicy kopalni złota. *Kwillota* — kopalnie miedzi. *Walparaizo* (dolina rajska) — port bardzo uczęszczany. *Santjago* †, (80000 dusz), stolica; prześliczny klimat; częste trzęsienia ziemi. *Walduwia* — miasto obronne, obszerny port.

W oddaleniu 700 kilometrów od wybrzeża, jest wielowyspie Juan-Fernandez, odkryte 1572 r., gdzie zostawiono szkockiego majtkę Selkirk; jego wypadki dały powód napisania powieści znanej pod nazwą Robinson Kruzo.

Lekcja jedynasta.

Patagonia.

266. *Patagonia.* jest krajem zimnym, dzikim, nieurodzajnym, prawie pustym i mało znanym. Patagono-

wie są nomadami; wzrost ich sięga w ogóle do 6 stop. (2 metry).

Państwa la Plata.

367. *Widok kraju i płody.* Kraj urodzajny i prawie całkiem płaski, wyjąwszy w częściach, które na zachodzie zbliżają się do Andów; wiele jezior i bagien, szczególnie na pampas. Liczne i ogromne rzeki tworzą kotlinę Rio de la Plata. Woły i konie, wprowadzone przez Europejczyków, bardzo się rozmnożyły i żyją dziko w ogromnych gromadach.

368. *Ludność:* — Rzeczpospolita Argentyńska liczy 524000 dusz; państwo Buenos-Ayżes 400000; rzeczpospolita wschodnia Urugwaju' 250000; Paragwaj — 600000 dusz. — Trzy czwarte części rasa biała i metysy; reszta Indyanie i mało Negrów.

369. *Miasta:* **W państwie Buenos Ayres:** *Buenos-Ayres* †, miasto bardzo handlowne; powietrze zdrowe. **W Rzeczypospolitej Argentyńskiej:** *Kordowa* †, rękodzielnie sukna. *Tukuman. Mendoza* — dobre wina. **W Paragwaj:** *Assomption* †, ważny handel. **W wschodniej Rzeczypospolitej Urugwaja:** *Monte Video*, miejsce obronne, wyborny port.

Lekcja dwunasta.

Brazylia.

370. *Ludność:* wynosi prawie 5,000.000 mieszkańców (białych i kreolów mniej od miliona; Negrów niewolników i Mulatów — dwa miliony; reszta Indyanie i t. d.); w środku kraju nleznana liczba dzikich Indyanów żyje rozprószone.

371. *Widok.* Brazylia przedstawia poniekąd dwa wybrzeża: *wybrzeże wschodnie* — od południowej części Brazylii aż do przylądka s. Rocha; *wybrzeże pół-*

nocne — od tegoż przylądka do granic Gujany. Kilka łańcuchów gór przesuwają wschodnią część kraju; więcej w środku są góry Serra-dos-Vertentes. Na północy tego kraju ogromne równiny kotliny Amazonki; na wschodzie obszerna wyżyna; na południu wyższa część kotlin Parany i Paragwaju. Wylew tej ostatniej rzeki w porze słońca tworzy doczasowe jezioro Xerayes.

372. *Klimat, płody.* Klimat zdrowy, chociaż bardzo ciepły. Wielka część ziemi pokryta pierwołosami; bardzo urodzajna; ryż, bawełna, tytón, cukier, kakao, wanilia i t. d. bogate kopalnie złota, srebra, dyamentów.

373. Miasta: *Rio Janeiro* † (260000 dusz), stolica; port należący do najpiękniejszych na świecie. Najważniejsze miasto w południowej Ameryce. *Pernambuk* (la ville du Recife), morski port. — Tuż blisko *Olinda* †. *Bahia* (San-Salvador) † (160000 dusz); bardzo piękny port. *Saint-Louis de Maranhao* †, na małej wyspie tej samej nazwy. *Belem* — † ważny port.

Lekcja trzynasta.

Gujana.

374. *Widok, klimat i płody.* Graniczy na południu z górami oddzielającymi kotlinę Amazonki od kotliny Orenoku; z tych gór wypływają liczne rzeki. Wybrzeża Gujany są niskie i bagniste. Ta okolica pokryta nieprzystępnymi lasami; ma obszerne sawany. — Klimat gorący i niezdrowy; pora słońca trwa 8 miesięcy. Ziemia bardzo urodzajna: kawa, cukier, kakao, indygo, bawełna i t. d.

375. Miasta. W Gujanie Francuskiej (22000 dusz): *Cayenne*, główne miasto, nad ujściem rzeki tej samej nazwy. W bliskości są wyspy Salut — miejsce wygnania. W Gujanie Hollenderskiej (64000 dusz) *Paramaribo* nad Surynamem, port. — W Gujanie Angielskiej (126000 dusz), podzielonej na dwie gubernie: Berebice z głów.

miastem *Nowy Amsterdam*, i w gubernii Demerari —
Essekwibo: *Georgetown* (dawniej *Stabroek*) nad Deme-
rara.

OCEANIA.

Rozległość: 180.000 □ mil (?)

Lekcja pierwsza.

376. *Geografia historyczna.* W ostatnich trzech wiekach odkryto kolejno wszystkie ziemie tego monskiego świata, który niedawno nazwano Oceaniją.

W XVI wieku Portugalczycy odkryli wyspy Molukki (1511 r.) Magellan odkrył Filipiny 1521 r. Saawedra (Hiszpan) odkrył Nową Gwineę (Papuas) 1527 r. Mandana odkrył Archipelag Salomona 1568 r. W XVII wieku Quiros (Hiszpan) odkrył ziemię ś. Ducha 1666 r. W tymże czasie Hollendrzy opanowali wyspy Molukki, a od 1605 — 1644 r. odkryli Nową Hollandyą. Tasman odkrył ziemię Van Diemien 1642 r. Nową Zelandyę i inne wyspy. Dampier (Anglik) odkrył Nową Brytanię 1699 r. — Bougainville odkrył od 1766 — 1760 r. Archipelag niebezpieczny, wyspy Żeglarzy i inne. — Sławny kapitan Kook odkrył i zbadał wiele wysp. On odbył trzy podróże. Późniejsi podróżnicy są: La Perouse i Vancouver w XVIII wieku. Freycinet i Dumont w XIX wieku.

377. *Ludność* Oceanii wynosi do 21,000.000 mieszkańców, których podzielić można na trzy rasy; te są: *rasa malajska* — oliwkowa, brunatna albo czerwoniana; *rasa polinezyka* — jasno cytrynowa albo smagława, i *Murzyni oceanscy*. Malajczycy są roztropni, lecz często są wiarołomni i srodzy; Polinezowie zdają się być tylko odmianą rasy malajskiej — są wzrostu słusznego, dobrze zbudwani i silni; mają zwyczaj centkować ciało (nakłó-

wać ostrzem) w różne figury, rysunki. Murzyni oceanscy są najgłupszy na świecie. Niektóre ludy Oceanii są ludożercami,

378. *Religia.* Wyspiarze Oceanii są politeistami, t. j. czczą mnóstwاً bożyszcz; niektórzy czynią nawet bożkom ofiary z ludzi; mahometanizm panuje w największej części Malazyi. W Polinezyi panuje zabobon zwany tabu; jest to zakaz (wydany od księży albo naczelników) dotyczący się pewnej osoby albo rzeczy. Przekroczenie bywa surowo karane, czasem nawet śmiercią. Misyjonarze francuzcy zaprowadzili w niektórych wyspach katolicyzm, a protestantyzm Anglicy głównie na Archipelagu Taiti, Kooka i Sandwich.

(9) lit. □ 000.081

Lekcja druga.

Malazya.

379. *Widok i klimat.* Wyspy składające Malazya są górzyste i mają po największej części czynne wulkany. Wybrzeża zwykle błotne i niezdrowe. Wiatry morskie i góry łagodzą gorącość klimatu.

380. *Główne plody.* Wszystkie rośliny Indyi tu się znajdują. Uprawiają pieprz, kamforę, tytoń, kawę, bawełnę, cukier, indygo, ryż i t. d. Po za Molukkami nie ma czworonożnych. W gęstych lasach na Borneo, Sumatrze i Jawie są słonie, nosorożce i różne małpy, między innymi orangutany; w rzekach hipopotamy i krokodyl; wąż boa mieszka na bagnach.

381. *Główne wyspy.*

Borneo, Sumatra i Jawa mają królestwa niepodległe albo opłacające się Hollendrom. *Jawa* (6,000.000 dusz) jest najważniejszą dla swego przemysłu i handlu; miasto: *Batawia* — stolica wyspy i wszystkich posiadłości Hollendrów; bardzo obszerny port. Wnętrze wyspy *Borneo* jeszcze nieznanne. Głównym płodem jest tu dyament. *Sumatra* przesłana jest długim łańcuchem gór;

z tych dwie są 12000 stóp wysokie, *Banka* należy do wysp Sunda, ma bogate kopalnie cyny.

Wyspy Molukki — między temi *Celebs* największa, ma 2,000.000 dusz.

Wyspy Filipiny (3,800.000 dusz) — tak je nazwano na cześć Filipa, króla Hiszpanii. Bardzo urodzajne; lecz częste trzęsienia ziemi. Największe z nich są *Luson* z stolicą *Manilla* †, główne miejsca posiadłości Hiszpanii, *Mindanao*.

Lekcja trzecia.

Melanezya i Polinezya.

382. *Klimat i widok.* Wnętrze Nowej Hollandyi albo Australii jest zapewne tak suche jak wnętrze Afryki. Największą rzeką jest *Murraj*. Wschodnie wybrzeże ma łańcuch gór. Pory roku są tam podobne do naszych, lecz w odwrotnym porządku. Liczne wyspy Oceanii są nie wielkie, mają klimat umiarkowany. Jedne są nisko drugie znacznie wysoko nad morze wzniesione. Największa liczba wysp otoczona skałami i koralowemi ławicami, dla tego żegluga tam niebezpieczna. Melanezya i Polinezya mają liczne wulkany.

383. *Główne płody.* — Po największej części azjatyckie owocowe drzewa, i inne miejscowe; najważniejszym jest drzewo chlebowe, które się znajduje we wszystkich częściach Oceanii, wyjąwszy Nową Hollandyę i Nową Zelandyę. Liczne palmy. Owoce chlebowego drzewa, sagowy rdzeń, kokosowy orzech, kartofle, banany — są głównym pokarmem wyspiarzy. Z kory morwy papierusowej fabrykują materye. — Nie ma wielkich czworonożnych zwierząt ani w Melanezyi ani w Polinezyi; lecz są tu świnie wszędzie oswojone, koty, psy, szczury gołębie i kury. W Oceanii jest wiele rozmaitych ptaków z pięknem pierzem.

Zwierzęta Nowej Hollandyi różnią się całkiem od zwierząt starego ładu swoją postacią i maścią. Główne są: kanguro, który się opiera na ogonie, gdy skacze; wombat — zwierze drapieżne, ma mięso soczyste; psy nie umiejące szczekać; jeżozwierz — pewien rodzaj jeża; czarny łabędź; ptak zwany dziwogonem (*Menura*) — ma ogon podobny do liry; dziobak — czworonożne zwierzę z pyskiem podobnym do dzioba kaczki i t. d.

384. *Główne ziemie i wyspy Melanezyi.*

Australia (Nowa Hollandya) — mniejsza od Europy. Anglicy posiadają tam liczne osady. Na wschodniem wybrzeżu ważna kolonia *Nowa południowa Galtia* (26.000 dusz). Znachodzi się tam żelazo, ołów, miedź węgle, odkryto bogate kopalnie złota. Chowają wiele owiec. Klimat zdrowy. Główne miasto: *Sydney* † — port należy do najpiękniejszych w świecie. *Bathurst* — na zachodzie Białych gór, i *Melbourne* †, na południowo-zachodniej stronie od Sydney; port. Anglicy mają na południowem wybrzeżu inną jeszcze kolonię (68.000 dusz); miasta: *Adelaidetown* † i *Port-Lincoln*. Na zachodniem wybrzeżu osada (6.000 dusz); główne miasto: *Perth* † — nad rzeką Łabędzią (*des Cygnes*)

Ziemia Van Diemen (70.000 dusz) — tu osiedli Anglicy 1804 r. Wyspa urodzajna. Główne płody są tu wyroby wełniane i węgle. Miasta: *Hobart Town* †, *Georgetown* — mają wyborne porty.

Nowa Gwinea (ziemia Papuas) — należy do największych wysp świata; bardzo urodzajna; ma kokosowe lasy. Tu się znajduje ptak rajski (*latawiec*).

Archipelag de Santa Cruz. Zawiera wyspę *Santa Cruz*, gdzie umarł Magelan, i wyspę *Vanikoro* — gdzie się rozbił okręt sławnego *La Pérouse*.

Nowa Kaledonia i do niej należąca wyspa *des Pins*. Francya posiadła ją 1853 r.

385. *Główne wyspy Polinezyi*. — Wyspy *Maryi-Anny*, tak zwane na cześć Maryi Anny Austryackiej; podczas jej regencyi Hiszpanie się tam osiedlili.

Wyspy Karoliny — gdzie osiedli Hiszpanie pod panowaniem swego króla Karola II.

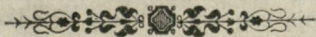
Wyspy Sandwichskie — mają porty, gdzie odpoczywają okręty płynące z Zjednoczonych Stanów do Chin albo dla połowu wieloryba. Cywilizacya uczyniła tu wielkie postępy, są nawet drukarnie.

Wyspy Towarzyskie. Między (temi główna *Taiti* (*O-taiti*) stolica: *Papeiti*. Te wyspy zostają pod protekcyą Francyi.

Wyspy Markizy. — Francuzi posiadli je 1842 r.

Nowa Zelandya (*Tasmania*), której mieszkańcy są dzicy i ludożercy. Wydaje długielno (*Phormium tenax*); jest to rodzaj lnu, z którego robią nader trwałe tkaniny. Anglicy tu osiedli 1839 r.

Można doliczyć do Oceanii wyspę *Karguelen* (*Desolation*) i inne odkryte ziemie na południowym Lodowatym oceanie. Te są niezamieszkałe i nie można tam mieszkać.

Część trzecia.

Początki kosmografii (nauki o świecie).

Władości wstępne.

Co to jest ciało? Ciało jest to każda rzecz, która zajmuje miejsce i ma 3 wymiary, t. j. długość, szerokość i wysokość (grubość); n. p. książka i t. d. — Gdy to ciało jest doskonale okrągłem, t. j. gdy wszystkie punkta jego obwodowej powierzchni w równej odległości znajdują się od jednego środkowego punktu (zwanego środkiem, centrum), wtedy to ciało zowie się kulą (sferą). Gdy kula nie jest doskonale okrągłą, wtedy zowie się sferoidem. Czy pomarańcza jest kulą?

2. *Co to jest powierzchnia?* Powierzchnia jest granicą ciała; ona ma tylko dwa wymiary: długość i szerokość. Powierzchnia jest równa, gdy przyłożona do niej linia prosta dotyka się jej we wszystkich punktach. Powierzchnia jest krzywa, gdy nie jest ani równa ani się składa z powierzchni równych; taką jest powierzchnia kuli (sfery). Jeżeli wystawimy sobie sferę wydrążoną jak n. p. kula ze szkła, to zewnętrzna część zowie się powierzchnią wypukłą (convexe); a część wydrążoną — powierzchnią wklęsłą (concave).

3. *Co to jest linia?* Linia jest granicą płaszczyzn, i ma tylko jeden wymiar, t. j. długość. Miejsce przecięcia dwóch płaszczyzn, jest także linią. Co do kierunku, linia może być *prosta* albo *krzywa*. Co do bezwzględnego położenia, może być *prostąpadłą* (pionową), *poziomą*, *ukośną*. Co do położenia względem innej linii albo płaszczyzny, może być *równoległą* albo *prosto-*

padłą. Granice (końce) linii zowią się punktami; punkt jest także miejscem przecięcia się dwóch linii. Punkt nie ma ani długości, ani szerokości, ani grubości. — *Linia prosta* jest ta, której wszystkie punkta idą w tym samym kierunku; jest to najkrótsza droga od jednego punktu do innego punktu. *Linia krzywa* jest ta, której wszystkie punkta nie są w tym samym kierunku; ona nie jest ani prostą, ani złożoną z prostych linii. — *Linia prostopadła* jest ta, która ma taki sam kierunek jak nitka wyprężona u której jednego końca wisi n. p. kula (pion mularski). *Linia pozioma* jest ta, która ma kierunek powierzchni wody spokojnie stojącej n. p. w naczyńiu, w stawie i t. p. *Linia ukośna* zbacza z kierunku poziomego albo prostopadłego. *Linia jest równoległą* z inną, gdy objedwie leżące w tej samej płaszczyźnie, zachowują wszędzie tę samą odległość jedna od drugiej. *Linia prostopadła* względem innej jest ta, która ani na lewo ani na prawo nie nachyla się do niej; na tenczas mówimy, że obje linie są prostopadłe jedna względem drugiej (zob. tabl. od fig. 1—4).

4. *Co to jest kąt?* Kąt jest to oddalenie dwóch linii przecinających się. Gdy dwie linie proste przecinają się jedna drugą w ten sposób, że tworzą z każdej strony dwa kąty równe; wtenczas te kąty są proste, a linie prostopadłe. — Przeciwnie, gdy dwie linie przecinające się tworzą dwa kąty nierówne, to większy kąt zowie się *tępym*, mniejszy zaś *ostrym*, a linie zowią się ukośnemi. Punkt, w którym się linie przecinają, zowie się wierzchołkiem kąta, a linie — jego ramionami (tabl. fig. 5—7).

5. *Co to jest koło?* Koło jest powierzchnią płaską, którą ogranicza linia krzywa, zwana obwodem, którego wszystkie punkta są jednakowo oddalone od jednego punktu wewnętrznego, zwanego środkiem (centrum). Każda (jakakolwiek) część tego obwodu koła zowie się *łukiem* koła. Linia prosta, łącząca oba końce łuku, zowie się *cięciwą*. Linia prosta, która przechodzi przez środek koła i ma swoje oba końce na obwodzie tegoż koła, zowie się *osią koła*; a ta oś dzieli koło i obwód na dwie części równe, zwane *półkołami* i *półobwodami*. Każda prosta

linia wychodząca ze środka koła i kończąca się w obwodzie, zowie się *promieniem*; w jednym i tem samym kole wszystkie promienie są równe. Każda linia prosta dotykająca się tylko w jednym punkcie obwodu, zowie się *styczną*. (zob. fig. 8.)

6. *Co to jest średnica, co są promienie i bieguny kuli (sfery) i co się zowie wielkiem, a co małym kołem i co równoległemi kołami?* Średnicą kuli zowie się linia prosta, która przechodzi przez środek kuli i ma swoje końce na jej powierzchni; gdy przypuszczamy że ta kula kręci się około średnicy, wtedy średnica zowie się *osią kuli*, a oba końce osi zowią się *biegunami kuli*. — Każda płaszczyzna, która przecina kulę, zakreśla koło na jej powierzchni; gdy ta płaszczyzna przechodzi przez środek kuli, wtedy to koło, które zakreśla na powierzchni kuli, zowie się *wielkiem kołem*, t. j. ma ten sam środek co kula (sfera). Ono dzieli kulę na dwie równe części, zwane *półkulami*. Gdy ta płaszczyzna nie przechodzi przez środek kuli, wtedy zakreśla *małe koło*. Gdy kilka płaszczyzn przecina kulę prostopadłe względem osi nie przechodzącej przez środek, wtedy koła zakreślone na kuli zowią się *równoległemi kołami*. (zob. fig. 9.)

7. *Jak się dzieli obwód koła?* Każdy obwód jakiego bądź koła — czy ono małe czy wielkie — dzieli się na 360 równych części, zwanych *stopniami*; każdy stopień — na 60 równych części zwanych *minutami*; a każda minuta — na 60 równych części zwanych *sekundami*. Stopnie znaczą się ($^{\circ}$); minuty — ($'$); sekundy ($''$); n. p. $23^{\circ}, 15', 30''$ czyta się tak: 23 stopni, 15 minut, 30 sekund. Rzecz prosta, że stopnie, minuty i t. d. większego koła są większe, mniejszego — mniejsze. (Zob. tabl. fig. 10.)

8. *Jakim sposobem można oznaczyć (mierzyć) wielkość kątów?* — Przypuśćmy, że wierzchołek kąta jest w środku koła wtedy miara kąta jest ta sama jak miara łuku koła, — łuku zawartego między bokami kąta; t. j. jeżeli łuk koła zawiera $23^{\circ}, 15', 30''$ to kąt będzie miał $23^{\circ}, 15', 30''$. Kąt prosty ma 90° (stopni); kąt o 45° będzie więc połową kąta prostego.

Lekcja pierwsza.

O wszechświecie w ogólności

0. *Co to jest kosmografia?* Kosmografia jest opisaniem wszechświata. *Wszechświat* jest zbiorem wszystkich ciał, które Bóg stworzył; *niebem* zwiemy ową ogromną przestrzeń, w której się znajduje słońce, księżyc i gwiazdy. — Gwiazdy są *stałe* albo *krążące* (planety). Gwiazdy stałe świecą własnym światłem i nie zmieniają swego położenia na niebie, a ich liczba jest nieskończona. Aby je rozpoznać, podzielono je na różne grupy (gromady) czyli konstelacje. Gwiazdy krążące czyli planety są te, które zmieniają swoje położenie względem drugich gwiazd; te gwiazdy składają *system planetarny*, do którego należą nasza ziemia i inne planety z towarzyszami (księżycami) i komety. Zowią je także *ciałami ciemnymi*, ponieważ świecą tylko światłem, które otrzymują od słońca.

10. *Jakim sposobem utrzymują się te wszystkie ciała w przestworzu i krążą koło słońca?* Wszystkie ciała niebieskie utrzymują się w przestworzu siłą przyciągania (grawitacyi), a krążą około słońca za pomocą siły odśrodkowej, skombinowanej z siłą grawitacyi (z siłą dośrodkową). Siła odśrodkowa usiłuje poruszać ciała w kierunku linii prostej, a siła dośrodkowa (ciężkości, grawitacyi) sprowadza je z linii prostej tym sposobem, że te ciała krążą w kierunku linii krzywych, zwanych elipsami, około słońca, które jest środkiem tych wszystkich ruchów. Im bliżej słońca jakie ciało znajduje się, tem prędzej się porusza.

Elipsa jest to linia krzywa, owalna, która ma środek jak koło, lecz jej osie są nierówne. Oś krótsza zowie się *osią małą*, która przecina prostopadle *oś wielką*. Na tej wielkiej osi są dwa punkta równo odległe od środka, które się zowią ogniskami. (Zob. fig. 11).

Lekcja druga.

Słońce.

11. *Co to jest słońce?* Słońce jest gwiazdą stałą, która świeci własnym światłem; ze wszystkich gwiazd stałych ono jest najbliźsze ziemi. Około niego krążą wszystkie planety naszego planetarnego systemu i od niego otrzymują światło. Średnica słońca jest 112 razy dłuższa od średnicy naszej ziemi, a jego objętość 1,400.000 większa od ziemi, odległość 20,682.000 mil geograficznych. Słońce składa się; 1) z jądra stałego i ciemnego; 2) z atmosfery obłoczkowej bardzo gęstej, która otacza to jądro, 3) z atmosfery świetlnej (glob świetlny), która tworzy osłonę zewnętrzną i wydaje światło i ciepło. To światło dochodzi do nas w 8 minutach i 13 sekundach, i przebiega 40.000 mil na sekundę.

Lekcja trzecia.

Ziemia.

12. *Co to jest ziemia, jaką ma postać i jak wielką objętość?* Ziemia jest gwiazdą ciemną, składa się z części stałej zwanej stałym lądem (kontynentem) i z morza, które zajmuje dwie trzecie części powierzchni kuli ziemskiej.

Ziemia ma postać sferoidu, t. j. kuli spłaszczonej na biegunach. Ma 5400 mil geograf. obwodu (360 stopni); średnica ziemi mierzy 1719 mil geograf., a jej powierzchnia 9.300.000 kwadrat. mil.

13. *Czy góry zmieniają kulistość ziemi?* Najwyższe góry są tak nieznaczne w porównaniu z wielkością ziemi, że zgoła nieodmieniają jej kulistej postaci, podobnie jak ziarnko piasku, n. p. na kuli od kregli, wcale nie zmieniliby jej okrągłości. Zresztą można tak góry jak i przepaście, doły i t. d. porównać z brodawkami na skórcie pemańczy.

14. *Gdy ziemia jest okrągła, jakimże sposobem ludzie i inne rzeczy mogą się na niej utrzymać?* Ziemia przyciąga wszystkie ciała do siebie, t. j. ku swojemu środkowi podobnie jak magnes przyciąga do siebie i trzyma żelazo; ta siła ziemi zowie się *siłą ciężkości*. Przeciwnożnemi mieszkańcami ziemi zowią się ci, którzy mieszkają w miejscach wprost naprzeciwległych, a zatem zwróceni są do siebie nogami.

15. *Co to jest atmosfera ziemi?* — Warstwa powietrza i pary 8—10 geograf. mil wysoko otaczająca ziemię dokoła zowie się atmosferą (powietrzną), która wraz z ziemią krąży koło słońca. Po za atmosferą jest tak zwana próżnia. Im wyżej t. j. im dalej od ziemi, tem rzadsze jest powietrze. W atmosferze ziemskiej obserwujemy zjawiska zwane meteorami, t. j. deszcz, tęczę, śnieg, grad, grzmot, błyskawica.

Lekcya czwarta.

Linie, punkta i koła globu (sfery).

16. *Jakie linie, punkta i koła wykreślone są na sferze ziemskiej (na globie)?* Ażeby dokładnie oznaczyć położenie różnych punktów na kuli ziemskiej i ich stosunki z ciałami niebieskimi, pośród których ziemia się obraca jako planeta, wymyślono linie, punkta i koła na globie ziemskim; te są: *średnica (oś), bieguny, równik, południki, poziom i równoleżniki*.

Oś ziemską jest linią wyobrażoną, około której ziemia wiruje. Końce tej osi zowią się *biegunami ziemskimi*; biegun *północny* i *południowy*.

Równik ziemski jest wielkim kołem, którego płaszczyzna jest prostopadła do osi i przechodzi przez jej środek. Równik dzieli ziemię na dwie półkule; na *północną* i *południową*. Na globie i na mapach równik podzielony jest na 360 stopni, oznaczonych liczbami. Stopni 15 odpowiada jednej godzinie. Na tem to wiel-

kiem kole (na równiku) i na równoleżnikach liczą się stopnie długości geograficznej, od 0° — 180° , bądź na zachód od pierwszego południka, bądź na wschód.

Południk ziemski jest wielkim kołem, które przechodzi przez oba bieguny i którego płaszczyzna jest prostopadła względem równika. Południk dzieli ziemię na dwie półkule; te są: *wschodnia i zachodnia*. Na globie można tyle zakreślić południków ile się podoba; lecz dla odróżnienia półkuli wschodniej od zachodniej, przyjęto stale jeden południk za pierwszy, od którego się liczy długość geograficzną ku wschodowi albo ku zachodowi. W Anglii przyjęto za pierwszy południk ten, który przechodzi przez obserwatorium w Greenwich. Zwykle za pierwszy południk przyjmują ten, który przechodzi przez wyspę Ferro.

Poziom ziemski, który zowią także widokręgiem, jest kołem ograniczającym widok na ziemi, a w którego środku znajdujemy się zawsze.

Ile razy człowiek zmieni swoje stanowisko, tyle razy zmieni się jego widokrąg.

Punkt nieba wprost nad głową człowieka zowie się *zenit*, a punkt wprost zenitowi przeciwległy — *nadir*. Te dwa punkta zowią się także *biegunami widokręgu*. *Poziom umysłowy* jest wielkim kołem zakreślonym w równej odległości od biegunów, a którego płaszczyzna przedłużona przechodzi przez środek ziemi. To koło jest równoległe z widokręgiem i dzieli ziemię na półkulę wierzchnią i spodnią. To koło służy do oznaczenia wschodu i zachodu gwiazd. Mówimy, że słońce wschodzi, gdy się zaczyna pokazywać nad poziomem; że zachodzi, gdy się kryje pod poziom. Następnie, że słońce jest na południku, gdy się znajduje w równej odległości od wschodu zachodu (fig. 12)

Poziom dzieli się na 32 części równe, które się zowią punktami *kompasu* albo *busoli*; głównymi punktami busoli są: *północ, południe, wschód i zachód*.

Równoleżniki (koła równoległe) są wszystkie małemi kołami, których płaszczyzny są prostopadłe względem osi ziemskiej, a równoległe względem równika i względem siebie nawzajem; przez ich środek przechodzi os

ziemska. Na kuli ziemskiej można tyle zakreślić równoleżników, ile się podoba. Tymczasem przyjęto 4 główne równoleżniki; te są: dwa *zwrotniki* (północny i południowy) i dwa *biegunniki* (koła biegunowe); — północny i południowy (zob. tabl. fig. 13.).

Zwrotniki są to dwa koła, jedno na północy, drugie na południu równika. Każdy z nich oddalony jest od równika na 23° 28'. Te dwa koła zajmują pas ziemi, zwany *strefą gorącą*, ponieważ tam ciągle panuje gorąco. Północny zowie się *zwrotnikiem raka*, a południowy — *koziorożca*.

Biegunniki (koła biegunowe) są to dwa koła równoległe, oddalone każde na 23°, 28'; od bieguna; jedno zowie się biegunnikiem północnym (arktycznym), drugie południowym (antarktycznym). Część ziemi między zwrotnikiem raka i biegunnikiem północnym zowie się *umiarkowaną północną strefą*, a część ziemi między biegunnikiem południowym i zwrotnikiem południowym — *umiarkowaną południową strefą*. Strefami lodowatymi (zimnemi) zowią się owe dwie części ziemi między biegunem północnym i biegunnikiem północnym, tudzież między biegunem południowym i biegunnikiem południowym (fig. 13.)

17 *Co to jest długość; co szerokość geograficzna w ogólności i w szczególności? W ogólności długość jest to odległość w stopniach na równiku jakim albo na jakim bądź równoleżniku, między pierwszym i innym południkiem bądź ku wschodowi, bądź ku zachodowi od pierwszego południka. Wtedy mówimy: że długość jest wschodnia albo zachodnia. Geograficzna długość miejsca jest więc odległość między pierwszym południkiem i południkiem zakreślonym przez to miejsce. Paryż leży na pierwszym południku (który Francuzi przyjęli za pierwszy); jego długość jest więc żadna czyli zero (0). To samo dla wszystkich miejsc leżących na pierwszym południku. Szerokość w ogólności jest to odległość w stopniach na jakim bądź południku, licząc na nim te stopnie do jakiego równoleżnika czy to na północ, czy na południe równika. Są więc dwie szerokości geograficzne — północna i południowa. Szerokość miejsca*

jest więc odległość między równikiem i równoleżnikiem, który przechodzi przez to miejsce. Wszystkie miejsca leżące na równiku mają szerokość zero (0).

18. *Do czego służy w geografii długość i szerokość geograficzna?* — Za pomocą długości i szerokości geograficznej oznaczamy dokładnie położenie miejsc na mapach albo na globie sztucznym, wyobrażającym ziemię. — Punkt, w którym się przecina południk miejsca z równoleżnikiem tegoż miejsca, oznacza dokładnie jego położenie.

Lekcja piąta.

Obrót wirowy czyli dzienny ziemi.

Dzień i noc.

19. *Co to jest obrót dzienny ziemi i jakie sprowadza zjawiska?* Ziemia obraca się codzień czyli w 24 godzinach raz wkoło siebie samej (koło swej wyobrażonej osi) w kierunku od zachodu na wschód, tudzież koło swoich biegunów nieruchomych. Dla tej to właśnie przyczyny wydaje się nam, że słońce i gwiazdy obracają się około ziemi i wschodzą, jak mówimy na wschodzie, a zachodzą na zachodzie. My nie czujemy i nie postrzegamy tego obrotu ziemi, ponieważ wszystkie na niej znajdujące się przedmioty obracając się wraz z nią, zachowując stale to samo położenie względem siebie.

Skutkiem wirowego obrotu ziemi jest zjawisko dnia i nocy. Ziemia obracając się od zachodu na wschód, zwraca kolejno wszystkie części swej powierzchni do słońca, t. j. całą półkulę, która jest oświetlona, gdy druga półkula jest w cieniu. Półkula oświetlona ma więc dzień, nieoświetlona (w cieniu będąca) — noc.

W każdym razie, czy to słońce posuwając się od wschodu ku zachodowi, zdaje się sprowadzać dzień na wschodzie dla mieszkańców ziemi, i zachodzić na zachodzie

dzie; czy to ziemia, która się obraca od zachodu ku wschodowi sprowadza ranek, południe i zachód i t. d. — w każdym razie nastąpi to samo zjawisko, t. j. noc nastąpi po dniu w przeciągu 24 godzin dla wszystkich miejsc ziemi. Dzień zacznie się ze wschodem słońca i skończy się z zachodem jego w chwili, gdy ta świecąca gwiazda skryje się pod poziom.

Dla tego mówimy: słońce wschodzi i zachodzi. Co się tyczy słońca w stosunku do ziemi, to samo tyczy się ziemi w stosunku do słońca.

Lecz byłoby to niedorzecznością, gdybśmy przypuścili, że słońce, które jest 1,400.000 razy większe od ziemi i od niej 20,682.000 oddalone, obraca się koło niej codziennie t. j. raz w 24 godzinach. Czyż można przypuścić, ażeby inne gwiazdy stałe najmniej 100.000 razy dalej od ziemi odległe niż słońce, obracały się koło niej w tymże czasie jak ona około słońca, jak ta ziemia, która jest tylko pyłkiem w obec innych niebieskich ciał?

Tymczasem przypuszczano tę niedorzeczność dawnymi czasy, bo oceniano zjawiska z pozoru. Ptolomeusz, astronom grecki, który żył w II. wieku w Egipcie, po narodzeniu Zbawiciela, przypuszczał, że wszystkie gwiazdy obracają się koło nieruchomej ziemi.

Mikołaj Kopernik, rodem z Torunia (umarł 1543 r.), był pierwszym, który ścisłym obliczeniem zbadał i ustalił prawdziwy planetarny system.

Lekcja szоста.

Roczny bieg ziemi.

Pory roku. Wzrastanie i ubywanie dni i nocy.

20. *Co to jest roczny bieg ziemi (postępowy ruch) koło słońca?* Oprócz dziennego obrotu, ziemia odbywa ruch postępowy koło słońca — od zachodu ku wschodowi, w przeciągu 365 dni, 5 godzin, 48 minut, 45 sekund. Ten przeciąg czasu zowiemy rokiem. Roczna dro-

ga ziemi jest elipsą niezbyt wydłużoną, w której jednym ognisku znajduje się słońce, dla tego ziemia nie zawsze jednakowo oddalona od słońca. — Punkt, w którym ziemia najbliżej słońca, zowie się *perihelium*, a ten, w którym najdalej od słońca — *afelium*. Płaszczyzna, na której leży droga ziemi zowie się *zaćmicą* (ekliptyką); ponieważ zaćmienie tylko w ten czas nastąpić może, gdy słońce, księżyc i ziemia tak staną, że ich środek przypada w tej samej linii na tej samej płaszczyźnie (ekliptyce). Ekliptyka zakreślona jest na globach kołem, które przecina równik w dwóch punktach zwanych punktami *wiosennego i jesiennego porównania dnia z nocą*, i nachylona jest względem równika pod kątem $23^{\circ}, 30'$; na północy równika ekliptyka jest stycznią zwrotnika raka, na południu — stycznią zwrotnika koziorożca. Te dwa punkta zowią się punktami letowego i zimowego stanowiska słońca (solstices).

21. *Jakie ma położenie ziemia i jej oś w czasie rocznego ruchu?* Oś ziemi nachylona jest względem płaszczyzny ekliptyki pod kątem $23^{\circ}, 30'$; dalej ta oś nie zmienia nigdy swego położenia, lecz zostaje zawsze w równoległym względem siebie samym położeniu, w jakim bądź miejscu swej drogi znajduje się; skutkiem tej niezmienności położenia osi jest to, że oba bieguny zwrócone są stale ku tym samym dwóm punktom na niebie, tak na północ jako i na południe.

22. *Jakie zjawiska pochodzą od rocznego biegu ziemi i od równoległości jej osi?* Ztąd pochodzą następujące zjawiska: 1) zmiana pór roku, 2) stopniowe przybywanie i ubywanie dni i nocy. Gdyby oś ziemi nie była pochylona, mielibyśmy zawsze albo wiosnę albo jesień; a gdyby nie zachowała równoległego położenia względem siebie samej, pory roku byłyby bardzo nieregularne.

23. *Jak można dobrze zrozumieć te dwa zjawiska?* Ażeby te dwa zjawiska zrozumieć, przypatrzmy się figurze 14.

Ta figura uobecnia: 1) elipsę, która wskazuje drogę ziemi w około słońca; 2) słońce w jednym ognisku eli-

psy; 3) ziemię z różnemi kołami podczas czterech pór roku. (Zob. tabl. fig. 14.)

Dnia **21 marca** ziemia nie nastawia do słońca ani północnego ani południowego bieguna w całości. Słońce oświetla całą półkulę ziemską w ten sposób, że połowa każdego koła jest oświetlona, a druga połowa w cieniu. W takim położeniu dzień na całej ziemi równy jest nocy; bo w skutek dziennego obrotu ziemia zwraca do słońca wszystkie punkta w przeciągu dnia (24 godzin); ten dzień zowie się więc porównaniem dnia z nocą, a że to następuje w pierwszym dniu wiosny, więc porównaniem wiosennem.

Od 21 marca do 21 czerwca ziemia posuwa się po ekliptyce od zachodu ku wschodowi zachowując równoległość swej osi i jej pochylenie; koło oświetlenia (świe-tlica) zajmuje stopniowo codziennie północny biegun ziemi, tym czasem południowy wstępuje zwolna i w tym samym stosunku w cień.

Dnia **21 czerwca** północny biegun jest całkiem w świetle, które sięga do biegunowego koła na $23^{\circ} 30'$; w tymże czasie południowy biegun jest w cieniu aż do $23^{\circ} 30'$; koło świetlne, które zajmuje zawsze połowę kuli, przecina wszystkie równoleżniki na dwie części nierówne, wyjawszy równik, który zawsze jest podzielony na dwie równe części, i dwa koła biegunowe, z których północne jest całkiem oświetlone, a południowe — w cieniu.

Na biegunowym północnym kole mieszkańcy mają dzień, który trwa 24 godzin, a na południowym bieguniku mieszkańcy mają noc, która trwa 24 godzin. — Na wszystkich innych równoleżnikach mieszkańcy północnej półkuli mają najdłuższy dzień w roku, a mieszkańcy południowej półkuli — najkrótszy; na równiku dzień równy jest nocy.

Gdy światło słoneczne nie może sięgać po za $23^{\circ} 30'$ północnego bieguna, a zdaje się zatrzymywać, ażeby stopniowo zajęło południowy biegun, więc 21 czerwca zowie się dniem stanowiska słońca (słońce stoi, sol stat);

a że wtedy zaczyna się lato, dlatego zowią to *latowem stanowiskiem słońca*.

Od 21 czerwca do 22 września ziemia posuwa się zawsze naprzód po ekliptyce od zachodu ku wschodowi, zachowując równoległość osi i jej pochylenie, i oddala się od zwrotnika raka; północny biegun wraca powoli w cień, a południowy z niego wychodzi, ażeby wejść w światło; w północnej półkuli dnie są dłuższe niż noce, lecz ukrócają się powoli; na południowej półkuli dnie są krótsze niż noce, lecz powoli rosną.

Dnia 22 września, jak od 21 marca, ziemia nie nastawia do słońca ani północnego ani południowego bieguna w całości. Słońce oświetla całą półkulę; połowa wszystkich równoleżników jest oświetlona, a druga połowa — w cieniu. W tem położeniu ziemia ma porównanie dnia z nocą; a że to jest pierwszy dzień jesieni, dla tego zowią się *porównaniem jesiennem*.

Od 22 września do 22 grudnia ziemia posuwa się dalej od zachodu ku wschodowi zachowując zawsze równoległość osi i jej pochylenie. Północny biegun wstępuje ciągle w cień, tymczasem południowy otrzymuje coraz więcej światła. W północnej półkuli dnie ciągle ukrócają się t. j. stają się krótsze od nocy; na południowej dzieje się przeciwnie — dnie rosną, a noce ukrócają się.

Dnia 22 grudnia północny biegun jest cały w cieniu który się rozciąga od bieguna do biegunka ($23^{\circ}, 30'$); południowy biegun zaś cały oświetlony jest po $23^{\circ} 30'$ w około. Koło świetlne (świetlica) dzieli wszystkie równoleżniki na dwie nierówne części, wyjawszy równik i oba biegunki; równik zawsze podzielony na 2 równe połowy, biegunek północny jest tą razą całkiem w cieniu, południowy — całkiem w świetle.

Na północnem biegunowem kole noc trwa 24 godzin, a na południowem — dzień 24 godzin; na wszystkich innych równoleżnikach północnych najkrótszy dzień w roku, tymczasem na południowych — najdłuższy. Na równiku dzień równy jest nocy.

W tym dniu ziemia przybywa do zwrotnika koziorożca; gdy słońce nie może dosyłać światła po za 23° 30' południowego bieguna, a że się zdaje zatrzymywać, ażeby powoli znowu ogarnąć północny biegun, dla tego ten dzień 22 grudnia nazwano *zimowem stanowiskiem słońca*, bo teraz zaczyna się zima.

Od 22 grudnia do 21 marca ziemia posuwa się dalej w ten sam sposób; oddala się od zwrotnika koziorożca; północny biegun wstępuje powoli w światło, południowy zaś w cień. Na północnej półkuli dnie coraz krótsze od nocy, lecz rosną powoli; na południowej, dnie są jeszcze dłuższe niż noce, lecz ukrócają się powoli.

Nakoniec ziemia przybywa 21 marca do punktu, gdzie znowu ma to samo położenie, jakie miała tego samego dnia w poprzedzającym roku, i rozpoczyna nowy objęg podczas którego te same powtarzają się zjawiska.

24. *Powtórz różne zjawiska, które wynikają z różnego położenia ziemi na ekliptyce?* Różne zjawiska, wpływające z rocznego biegu ziemi po ekliptyce koło słońca, są: 1) Rok dzieli się na 4 pory, z których każda zaczyna się w jednym z 4 głównych punktów położenia ziemi; 2) dnie i noce zmieniają się według pór roku.

Wiosna zaczyna się w czasie wiosennego porównania d. 21 marca; *lato* — w czasie letowego stanowiska — 21 czerwca; *jesień* — 22 września, w czasie jesienno-go porównania; *zima* — d. 22 grudnia, w czasie zimowego stanowiska słońca. 1) Na równiku dnie równe są nocom w ciągu całego roku; 2) na biegunowych kołach najdłuższy dzień trwa 24 godzin, a noc 24 godz. na przeciwnym biegunie; 3) od koła biegunowego do bieguna dzień trwa przez 24 godzin i wzrasta do 6 miesięcy; po 4) od równika do koła biegunowego północnego i do koła biegunowego południowego, dnie coraz bardziej ciągle wzrastają zaczawszy 22 grudnia aż do 21 czerwca, a od 21 czerwca do 22 grudnia ciągle skracają się.

Lekcja siódma.

Księżyc i jego światłowanie (odmiany).

25. *Co to jest księżyc?* — Księżyc jest ciałem ciemnym i otrzymuje światło od słońca; on jest towarzyszem ziemi (satellite), krąży w około niej, a wraz z nią koło słońca. Księżyc należy do najmniejszych niebieskich ciał, a wydaje się nam wielkim, ponieważ od ziemi tylko 50.000 mil oddalony. On jest 49 razy mniejszy od ziemi.

Księżyc jest kulisty, ma swoje góry, doliny; jego plamy są to cienie pochodzące od tychże gór. — Księżyc nie ma atmosfery; dla tego nie ma mórz, ani jezior i rzek i t. p.; i zdaje się, że nie ma także mieszkańców.

26. *Jakie ruchy odbywa księżyc?* 1) Księżyc uskutecznia swój ruch około słońca, tudzież około ziemi w 365 dniach, 5 godzinach, 45 minutach.

2) On obraca się jak ziemia od zachodu na wschód w 27 dniach, 7 godzinach, 43 minutach koło swojej osi, która zachowuje względem siebie równoległość. Droga księżyca jest pochylona względem drogi ziemi pod kątem prawie 5° , $8'$, $48''$ wynoszącym; a że to pochylenie nie jest stałe, dla tego widzimy niekiedy część drugiej połowy księżycowej wnet z jednej, wnet z drugiej strony. To zowią wachaniem się księżyca (libration). Linia spotkania się płaszczyzn tych dwóch obiegowych dróg, zowie się *linią węzłów*; punkt gdzie księżyc przebędzie przez ekliptykę, postępując od południa na północ, zowie się *węzłem wznoszącym się* = Ω ; a punkt, w którym przechodzi przez ekliptykę, postępując od północy ku południowi — *węzłem zstępującym* = ω .

27. *Czy księżyc pokazuje ziemi wszystkie punkta swojej powierzchni w czasie swego obrotu?* Chociaż księżyc obraca się koło swej osi, przecie zawsze tylko jedną półkulę pokazuje ziemi; drugiej nie widzimy. To ztąd pochodzi, że jego wirowy i postępowy ruch około ziemi odbywa się w tymże samym czasie. Księżyc za-

chowuje się w tym względzie tak jak osoba, która się obraca około drzewa, patrząc się ciągle na to drzewo. Gdy ta osoba skończyła swój obrót około drzewa, w tymże czasie obróciła się raz koło siebie samej, ponieważ miała kolejno przed oczyma wszystkie punkta widokowego, a tymczasem nie odwracała twarzy od drzewa; dla tego te dwa jej ruchy odbyły się w tymże samym czasie.

28. *Jak się odbywa przenośny ruch księżycy koło ziemi i co to jest światłowanie (lunacya)?* Ziemia obiega słońce od zachodu ku wschodowi w przeciągu roku (jak wiemy); księżyc zaś obiega ziemię w 27 dniach, 7 godzin, 43 minutach, właśnie w tym samym czasie on obraca się raz koło siebie (koło swej osi). Księżyc ubiega codziennie 13° swej drogi. — Miesiąc księżycowy czyli lunacya jest to czas od chwili, gdy księżyc przechodzi między ziemią i słońcem, aż znowu tu wróci. Ten czas wynosi prawie 28 dni.

Odmiany księżycy.

29. *Co to są odmiany księżycy?* Rozmaite widoki jakie nam przedstawia księżyc w czasie swego obiegu koło ziemi. zowią się *odmianami księżycy* (phases). Cztery są główne odmiany: 1) nów; 2) pierwsza kwadra, 3) pełnia; 4) druga czyli ostatnia kwadra. Te odmiany następują po sobie prawie co 7 dni.

30. *Kiedy i jak się pojawiają te odmiany?* Ażeby zrozumieć te widoki księżycy, zobaczmy fig. 15., która uobecnia: 1) słońce, środek ruchu ziemi z jej towarzyszem; 2) ziemię — w środku drogi objęgu księżycy, ustawioną na linii swej drogi koło słońca; 3) księżyc w różnych miejscach swej drogi.

Gdy księżyc znajduje się pod głośką *a* — między słońcem i ziemią — wtedy jego oświetlona połowa zwrócona do słońca, a ciemna do nas — to nazywamy *nowiem*.

Od tego punktu księżyc postępując od zachodu ku wschodowi rośnie powoli, t. j. zwraca ku nam część

światłą, która się powiększa od dnia do dnia; w półczwarta dnia widzimy czwartą część jego półkuli świetlnej w postaci sierpa (pod głoską b).

Z końcem znowu półczwarte dnia księżyc przybywa do głoski c; wtedy pokazuje połowę swej półkuli w świetle, czyli czwartą część całej powierzchni — to się nazywa *pierwszą kwadrą*.

Po trzech dniach i pół księżyc przybywał do punktu do głoski d; wtedy pokazuje ziemi trzy czwarte części swojej półkuli w świetle.

We trzy i pół dnia potem t. j. w 7 dni po pierwszej kwadrze, księżyc przybywa do punktu pod głoską e; wtedy całą jego połowę widzimy w świetle — to *pełnia*.

W dalszym swoim biegu księżyc wstępnie stopniowo w cień i z końcem $3\frac{1}{2}$ dni gdy przybędzie do głoski f, pokazuje ziemi $\frac{3}{4}$ swej półkuli w świetle.

We $3\frac{1}{2}$ dni potem czyli w 7 dni po pełni pokazuje $\frac{1}{4}$ część swej powierzchni w świetle — to *druga* czyli *ostatnia kwadra* pod głoską g.

Po $3\frac{1}{2}$ dnia biegu pokazuje tylko czwartą część swej półkuli w świetle czyli ósmą całej swej powierzchni pod głoską h.

Nakoniec w $3\frac{1}{2}$ dnia czyli po całym obiegu w ciągu 28 dni, księżycowy miesiąc się skończył, księżyc znajduje się między słońcem i ziemią, i znowu rozpoczyna tak samo jak pierwiej swój obieg z temi samemi zjawiskami.

31. *Jaki wpływ wywiera księżyc na ziemię?* Przyciąganiu księżyca w połączeniu ze słońcem, lecz głównie księżyca, przypisują zjawiska zwane przyływem i odpływem wód oceanów, które to zjawiska odbywają się codziennie o pewnym czasie. Przez 6 godzin wody oceanu podnoszą się u wybrzeży — to się zowie przyływem morza; po upływie zaś pół godziny wody znów odpływają — a to się zowie odpływem morza.

Lekcja ósma.

Zaćmienia.

32. *Co to jest zaćmienie?* Zaćmienie niebieskiego ciała jest to jego całkowite albo częściowe zniknięcie, które chwilowo następuje, ponieważ je inne ciało zasłoniło. Tak n. p. *zaćmienie słońca* następuje w ten czas, gdy księżyc stanie między słońcem i ziemią; *zaćmienie księżyca* zaś wtenczas, gdy między słońcem i księżycem stanie ziemia. — Zaćmienie jest całkowite, gdy zasłoniętego ciała całkiem nie widać; częściowe zaćmienie zaś jest wówczas, gdy tylko część ciała jest zasłonią zob. tab. fig. 16.

23. *Dla czego nie za każdym razem następuje zaćmienie słońca na nowiu, a zaćmienie księżyca w czasie pełni?* Zdawałoby się że jedno i drugie powinny nastąpić w każdym miesiącu, ponieważ w pierwszym razie księżyc staje między ziemią i słońcem, a w drugim ziemia między słońcem i księżycem; lecz tak nie jest; ponieważ jak wiemy, droga księżyca jest pochylona względem ekliptyki pod kątem 5 stopni i prawie 9 minut wynoszącym. — Całkowite albo częściowe zaćmienia czy słońca czy księżyca następują więc tylko w ten czas, gdy ciała, znajdują się na linii przechodzącej przez ich środek (centrum), t. j. przez środek ciała zasłaniającego i zasłoniętego; a to się zdarza albo w samych węzłach albo blisko onychże, gdzie droga księżyca przecina ekliptykę.

Zaćmienie księżyca możnaby uważać za dowód kulistości ziemi, ponieważ cień, który ona na niego rzuca, jest przyokrągły, a ciało okrągłe rzuca tylko okrągły cień. Są jeszcze inne dowody okrągłości (kulistości) ziemi. I tak dla wypukłości powierzchni ziemi, przedmioty na niej wyniosłe okazują się nam stopniowo od swego szczytu, gdy się do nich zbliżamy, a ustępują z widoku stopniowo od dołu ku górze, gdy się od nich oddalamy (zob. fig. 17.)

Lekcja dziewiąta.

System planetarny

Planety i ich towarzysze. Komety (ogonice).

34. *Co to jest system planetarny?* System planetarny jest to zbiór niebieskich ciał unoszących się i krążących w przestworzu około słońca, które jest środkiem ich obiegu. Głównymi ciałami należącymi do tego systemu są: *słońce, planety z swojemi towarzyszami i komety.*

Powiedzieliśmy (w pierwszej lekcji, III części), jakie prawo utrzymuje i porusza te ciała w przestrzeni; te prawa odkryte przez sławnego Newtona, są: 1) że wszystkie niebieskie ciała przyciągają się nawzajem (siłą dośrodkową), i że to przyciąganie jest w stosunku prostym masy, a w stosunku odwrotnym z kwadratu oddalenia; 2) że każde ciało obracające się (krążące) posłuszne *siłom odśrodkowej*, usiłuje oddalić się od środka, koło którego krąży, postępując po linii prostej i stycznej z linią krzywą, którą opisuje.

35. *Co to są planety i które są nam dziś znane?* Planety są to ciała ciemne, które tylko dla tego widzimy, bo odbijają światło słońca, które je oświetla. Wszystkie planety i ziemia odbywają dwa ruchy: koło swej osi i koło słońca w kierunku od zachodu ku wschodowi.

Do 1845 r. znano tylko 11 planet; od 1845 — 1854 odkryto 24 innych; do dziś dnia znamy już 43.

Z tych planet można gołym okiem widzieć *Merkura, Wenus, Marsa, Jowisza i Saturna*; inne tylko przez teleskopy.

Merkur i Wenus są bliżej słońca niż ziemia.

Saturn odznacza się tem, że oprócz 8 towarzyszy, które koło niego krążą, otoczony jest świetlnym pierścieniem, który nie przylega do niego.

Poniżej wymienione planety umieszczono w porządku, w jakim krążą koło słońca, jako środka swojego.

Nazwiska Płanet.	Jak dawno są znane	Kto odkrył?	Czas obiegu ko- to słońca w dn. oznaczony	Średnia odle- głość od słoń- ca w liczbach przybliżon. Mile geograf.	Wielk. średn. płanet w mi- lajach geograf.
1. Merkur.	wstare- żytnoś.		88	8 000,000	671
2. Wenus.	„		225	14,000,000	1715
3. Ziemia.	„		365	20,000,000	1719
4. Mars	„		682	31,000,000	844
5. Flora.	1847 r.	Hind	1230	45,000,000	
6. Westa.	1807 r.	Olbers	1326	48,000,000	66
7. Iris.	1847 r.	Hind	1344	49,000,000	
8. Metis.	1848 r.	Graham	1346	50,000,000	
9. Hebe.	1847 r.	Henke	1380	50,000,000	
10. Partenope	1850 r.	Gasparis	1401	52,000,000	
11. Astrea.	1845 r.	Henke	1511	53,000,000	
12. Juno.	1804 r.	Harding	1593	55,000,060	80
13. Ceres.	1801 r.	Piazzi	1680	57,000,000	
14. Pallas.	1802 r.	Olbers	1686	57,000 000	145
15. Hygiea.	1849 r.	Gasparis	2042	65,000,000	
16. Irena.	1851 r.	Hind			
17. Jowisz.	wstare- żytnoś.		4333	107,000,000	20.018
18. Saturn			10759	197,000,000	16.305
19. Uran	1781 r.	Herszel	30687	396,000,000	78.66
20. Neptun.	1846 r.	Leverier i Galle.	60625	744,000,000	7.300

Uwaga. Dla ułatwienia pamięci, oddalenia planet od słońca oznaczono liczbami okrągłemi.

36. *Co to są towarzysze planet?* Towarzyszami planet, które zowią także planetami drugiego rzędu, ulegają tym samym prawom, jak inne niebieskie ciała i krążą od zachodu ku wschodowi koło planet, którym towarzyszą, a wraz z temi koło słońca.

Tylko pięć planet ma towarzyszków — o ile wiemy podziśdzień; te są: *ziemia*—ma księżyc; *Jowisz*—ma 4 towarzyszków; *Saturn* — 8; *Uran* 6, a *Neptun* — 2.

37. *Co to są komety i które najgłówniejsze badano podziśdzień?* Komety (ogonice) są to ciała ciemne, które krążą koło słońca i opisują elipsy nierównie bardziej wydłużone, jak elipsy planet. Ich ruch i kierunek są bardzo nieregularne; krążą we wszystkich kierunkach, od południa ku północy, od północy ku południowi, od zachodu ku wschodowi i t. d.

Komety mają zwykle ogon świetlny, i stąd pochodzi ich nazwa. Ten ogon zdaje się pochodzić od parowania, w skutek gorąca, bo go nie widać, gdy kometa jest bardzo oddalony od słońca. Gdy ogon jest na zachodniej stronie, wtedy światło słoneczne pada na komety od wschodniej, t. j. zawsze z przeciwnej strony.

Po dziś dzień postrzeżono do 700 komet; zob. tab. fig. 1 19.

Lekcja dziesiąta.

Stałe gwiazdy.

Konstelacye (gromady, grupy gwiazd). Zwierzy-
niec (zodyak).

38. *Co to są stałe gwiazdy i jak je podzielono?* Gwiazdy stałe są to ciała świecące własnem światłem, zachowujące prawie zawsze jednokie oddalenie między sobą, i które uważa się za słońca i ogniska innych planetarnych systemów, nieznanych nam. Ich liczba jest nieskończona, tymczasem można ich naliczyć gołym okiem do 2000. Światło najbliższych dochodzi do nas w przeciągu przeszło 3 lat, chociaż ubiega na sekundę 41.000 mil.

Ażeby te gwiazdy odróżnić, podzielono je na 16 gromad według ich wielkości, uważając za wielkość gwiazdy blask jej światła. Według tego do gwiazd pierwszego rzędu należą te, które są najświelejsze i t. d. Gwiazdy należące do pierwszych trzech gromad można widzieć gołym okiem.

39. *Co to są grupy gwiazd (konstelacje)?* Ażeby łatwiej można rozróżnić gwiazdy na niebie, podzielono je na grupy (konstelacje), które połączone ze sobą wyobrażonemi liniami, i takiej grupie dano nazwę, najczęściej mitologiczną.

Dla ułatwienia badań (obserwacyi) astronowowie oznaczają każdą gwiazdę tej samej konstelacyi literą z abecadła greckiego, według porządku abecadłowego, zaczynając od najświetniejszej gwiazdy.

Nadto wszystkie konstelacje podzielono na 3 kategorie, według miejsca, jakie zajmują na niebie; te są: *konstelacje zodyakowe* (zwierzęce), *północne* i *południowe*.

Konstelacje zodyakalne. *Zodyak* (zwierzyniec) jest to pas na niebie, szeroki prawie 7 stopni, przez który przechodzi ekliptyka w środku całej jego długości; wśród tego pasa znajdują się drogi wszystkich planet, które znano w starożytności. (Zob. fig. 20).

Obwód zodyaku dzieli się na 12 równych części, w każdej z tych części znajduje się jedna zodyakowa konstelacja; te 12 konstelacyi zowią się *znakami zodyakowymi*; a że każdy obwód koła dzieli się na 360° , a zatem każdy z tych znaków zajmuje na niebie łuk mierzący 30° (stopni).

Ziemia krążąc około słońca, postępuje jak wiemy po ekliptyce; a zatem trzyma się środka zodyakowego pasa podczas swego objegu, i przechodzi kolejno po przed każdym z tych 12 znaków. Co dało powód, że te znaki nazwano dwunastoma siedzibami słońca w wówczas, gdy mniemano, że ono się obraca. Wtedy mówiono, że słońce wchodzi w znak barana dnia 21 marca i t. d.

40. *Które to są te 12 znaków zodyaka?* Te 12 znaków następują w porządku czterech pór roku i miesięcy, którym odpowiadają:

Wiosna.

- ♈ Baran, 21 marca.
- ♉ Byk, 22 kwietnia.
- ♊ Bliźnięta, 21 maja

Jesień.

- ♏ Waga, 22 września.
- ♐ Niedźwiadek, 21 paźdz.
- ♑ Strzelec, 21 listopada.

Lato.

- ☉ Rak, 21 czerwca.
- ♌ Lew, 21 lipca.
- ♋ Panna, 21 sierpnia.

Zima.

- ♏ Koziorożec 22 grudnia.
- ♋ Wodnik, 21 stycznia.
- ♌ Ryby, 21 lutego.

Ten pas nazwano zwierzyńcem, ponieważ zawiera konstelacye gwiazd ułożonych poniekąd w liniach zakreślających postać zwierząt — zkad też ich nazwa.

Znaki wiosny i lata, będąc na północy równika niebieskiego, zowią się *znakami północnymi*; znaki jesieni i zimy, położone na południu równika — *znakami południowymi*.

Konstelacye południowe. Konstelacye południowe są te, które leżą na południu zwierzyńca (zodyaku); do najgodniejszych uwagi należą: *Orion* — widzialny wieczór tylko podczas zimy; *wielki Pies*, w którym jest gwiazda zwana *Syryuszem*, najświetniejsza ze wszystkich gwiazd; obliczono, że ona jest milion razy większa od słońca; *mały Pies*, *Okręt*, *Centaur*, *Wilk i t. d.*

Konstelacye północne. Konstelacye północne leżą na północy zodyaku; najgodniejsze uwagi są: *Mały Niedźwiedź* (mały Wóz) składający się z 7 gwiazd, między temi jest gwiazda zwana biegunową (polarna gwiazda), ponieważ od północnego bieguna odległą jest tylko 1°, 36'. — (zob. tabl. fig. 21.)

Wielki Niedźwiedź, (wielki Wóz) składa się także z 7 gwiazd, lecz bardziej pooddalanych od siebie i ułożonych w przeciwnym kierunku (odwrotnie).

Smok, ku środkowi jego znajduje się biegun ekliptyki; leży między wielkim i małym Niedźwiedziem.

Te 3 konstelacye i 4 następujące: *Cefeusz*, *Kasyopea*, *Perseusz*, (znany w starożytności) i *Zyrafa*, zawsze są widzialne; w Paryżu nazwano je konstelacyami *w około biegunowemi* (constellations circumpolaires).

41. *Co to są mgławidła i co to jest mleczna droga?* Mgławidła są to białe plamy tu i owdzie znajdujące się na niebie; dostrzeżono ich już przeszło 2.000. Między temi są takie, które prawdopodobnie niezawie-

raja gwiazd; inne, które golemu oku wydają się tylko plamami, zawierają wiele gwiazd, lecz te postrzegamy dopiero przez teleskop.

Do liczby tych ostatnich należy *mleczna droga*. Jest to nieregularny, białawy pas, który zdaje się składać z wielkiej liczby podobnych mgławic. Ten pas przecina ekliptykę koło punktów stanowiska słońca (solstice) i oddala się od nich prawie na 60° , i ku północy i ku południowi. W jednym punkcie ten pas się rozdwaja i tworzy podrzędny łuk, który oddzieliwszy się od głównego łuku wzdłuż prawie na 120° , potem znowu się z nim łączy.

Za pomocą teleskopu, widzimy w mlecznej drodze długości mnóstwo małych gwiazd, które na pozór zdają się tworzyć ciągle światło. *Herszel*, astronom, naliczył ich 50.000 na przestrzeni 15° długiej, a 2° szerokiej.

Lekcja jedynasta.

Kalendarz.

42. *Co to jest kalendarz?* Kalendarz jest to tablica, która oznacza wszystkie podziały *cywilnego roku*, t. j. roku, który przyjęto w codziennem życiu. Ta tablica zawiera między innymi podziały astronomiczne, cywilne i religijne w przeciągu roku.

43. *Co to jest kalendarz Juliański czyli starego stylu?* Rok cywilny powinien się składać z całkowitej liczby dni; tymczasem rok ekwinokcyjny, t. j. od dnia 21 marca, z kąd ziemia wyszła, aż do d. 21 marca dokąd wraca okrążywszy słońce po ekliptyce, liczy 365 dni, 5 godzin, 49 minut, a raczej 365 dni, 6 godzin bez 11 minut.

Aby mieć całkowitą liczbę dni roku, należałoby liczyć tylko 365 dni; lecz zaniedbano owe 6 godzin bez 11 minut; z tąd w przeciągu pewnej liczby stuleci, byłyby powstały znaczne omyłki w rachubie czasu, *Juliusz Ce-*

zar, 45 lat przed narod. J. Cbr., zalecił *Sosygenowi*, egipskiemu astronomowi, poprawkę w ten sposób, aby licząc na rok 365 dni, niezaniechać także 6 godzin, mniej 11 minut. Ta poprawka zowie się *Juliańską* czyli *kalendarem starego stylu*.

Uskutecznił ją takim sposobem: nieliczono wprawdzie w kalendarzu owych 6 godzin bez 11 minut; ale w przeciągu 4 lat narosło 24 godzin t. j. dzień, dla tego do każdego czwartego roku doliczano z kolei jeden dzień; tak więc trzy lata miały po 365 a czwarty 366 dni. Taki rok zowie się *przestępnym* (*bissextile*).

My doliczamy ten dzień do miesiąca lutego; dla tego co cztery lata — w roku przestępnym — luty ma 29 dni.

44. *Co to jest kalendarz Gregoriański czyli nowego stylu?* Niebacząc na owe 11 minut Juliusz Cezar doliczył 11 minut do każdego roku za wiele; ztąd w przeciągu 400 lat te 11 minut wyniosły 4400 minut czyli 3 dnie i nieco mniej jak godzinę; ażeby poprawić ten nowy błąd, Grzegorz XIII, papież, 1582 r. sprostował kalendarz Juliański. Postanowił, aby odtrącić 3 dni od każdego 400 lat, t. j. aby na 4 następujące po sobie wieki, ostatni rok każdego z 3 pierwszych wieków, był rokiem zwyczajnym, nie zaś przestępnym jak to wypadło według Juliańskiego kalendarza, i ażeby ostatni rok czwartego wieku został przestępnym. Tę to poprawkę nazwano *Gregoriańską*, ztąd nazwa: *kalendaryz Gregoriański* czyli *nowego stylu*, który przyjęły wszystkie chrześcijańskie ludy, wyjąwszy Rosyanie i Grecy; bo ci liczą czas jeszcze według starego stylu.

Różnica w rachubie czasu według tych dwóch sposobów wynosi obecnie 12 dni. I tak n. p. 17 stycznia według starego stylu odpowiada 29 stycznia według nowego stylu.

Tę podwójną datę oznacza się w korespondencyach i t. d. gdzie wymaga potrzeba: $17\frac{1}{29}$ stycznia i t. p.

45. *Kiedy zaczyna się nasz cywilny rok i jak się dzieli?* Dzień Wielkiej nocy był dawniej pierwszym dniem roku, lecz Karol IX ustanowił początek roku na 1szy dzień stycznia.

Rok dzieli się na 12 miesięcy. Każda pora roku ma 3 miesiące.

Zima.			Lato.		
		dnie.			dnie.
1.	Styczeń	— — 31	7	Lipiec	— — 31
2.	Luty	— 28 — 29	8.	Sierpień	— 31
3.	Marzec	— — 31	9.	Wrzesień	— 30
Wiosna.			Jesień.		
4.	Kwiecień	— 30	10.	Październik	— 31
5.	Maj	— — — 31	11.	Listopad	— 30
6.	Czerwiec	— — 30	12.	Grudzień	— 31

Dzielią jeszcze rok na 52 tygodni więcej o jeden dzień w roku zwyczajnym, a o 2 — w przestępnym; każdy tydzień składa się z 7 dni.

Jak następują po sobie i jak się zowią te dni? Dnie liczą się od północy do północy; każdy dzieli się na 24 godzin; godzina ma 60 minut; minuta 60 sekund.

46. *Jak się dzielą święta przyjęte przez kościół i wskazane w kalendarzu?* W kalendarzu są wskazane święta, które co roku wracają w tymże samym dniu i miesiącu; te święta zowią się *nieruchome*; inne święta są *ruchome*, i dnie w których przypadają, zależą od dnia Wielkiejnocy.

Główne nieruchome święta których data się nie zmienia są: Święto *Obrzezania* — 1 stycznia; Święto *Trzech króli* — 6 stycznia; *Matki Boskiej Gromnicznej* — 2 lutego; *Wniebowzięcie* — 15 Sierpnia; *Wszystkich Świętych* — 1 listopada; *Boże Narodzenie* — 25 Grudnia.

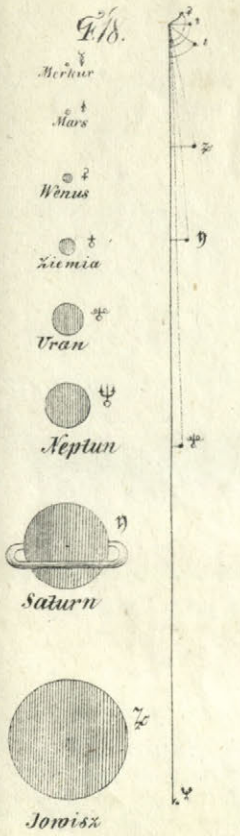
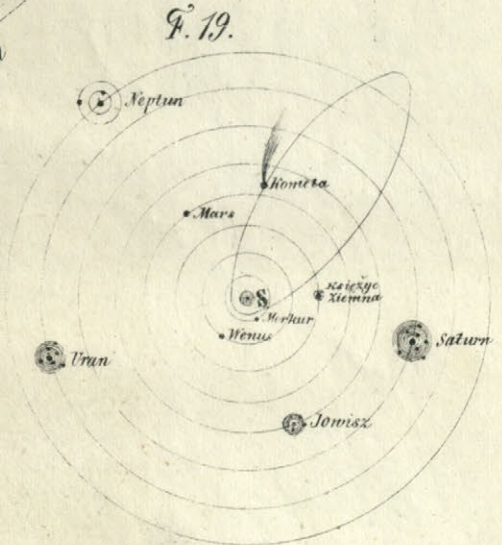
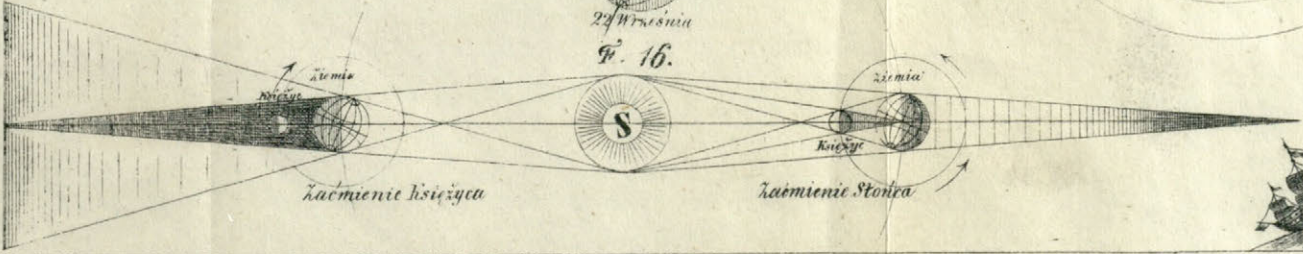
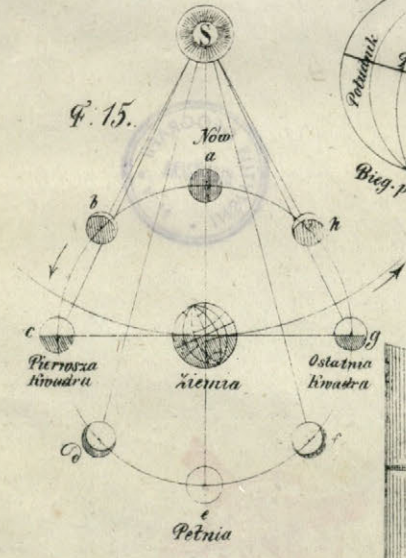
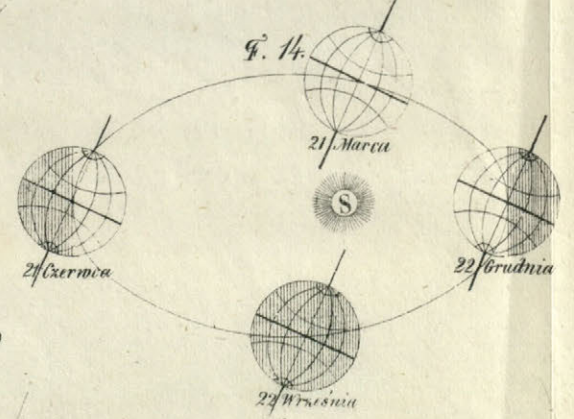
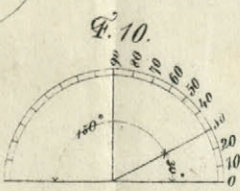
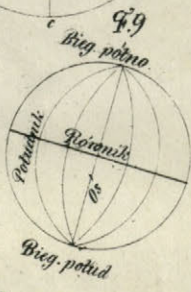
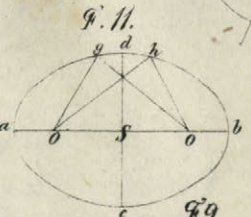
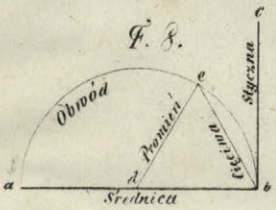
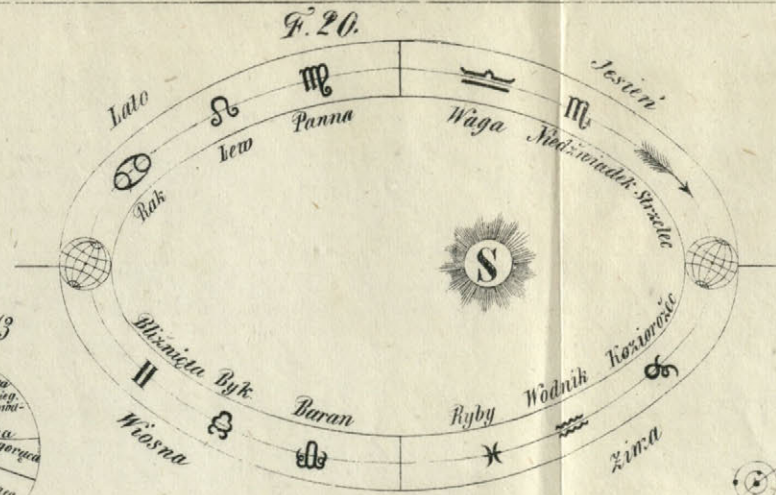
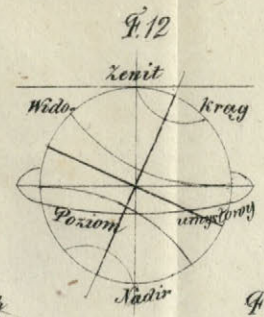
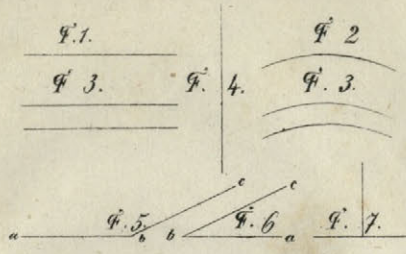
Święta ruchome stosują się według Wielkiejnocy, która jest także ruchomym świątecznym dniem. Kościół ustanowił, aby Wielkanoc przypadła zawsze na pierwszą niedzielę po tej pełni księżyca, która następuje po wiosennem porównaniu dnia z nocą.

Ztąd widzimy, że data dnia Wielkiejnocy jest ruchoma, a zatem i wszystkie święta, które zależą od Wielkiejnocy muszą być ruchome.

Karnawalem zowie się czas od święta *Trzech Króli* aż do wstępnej środy czyli do Popielca. Wielki post zaczyna się od Popielca i kończy się w dzień Wielkiejnocy.

1056 / 35

3383

Niektóre inne nakłady księgarni

KAROLA WILDA

we Lwowie.

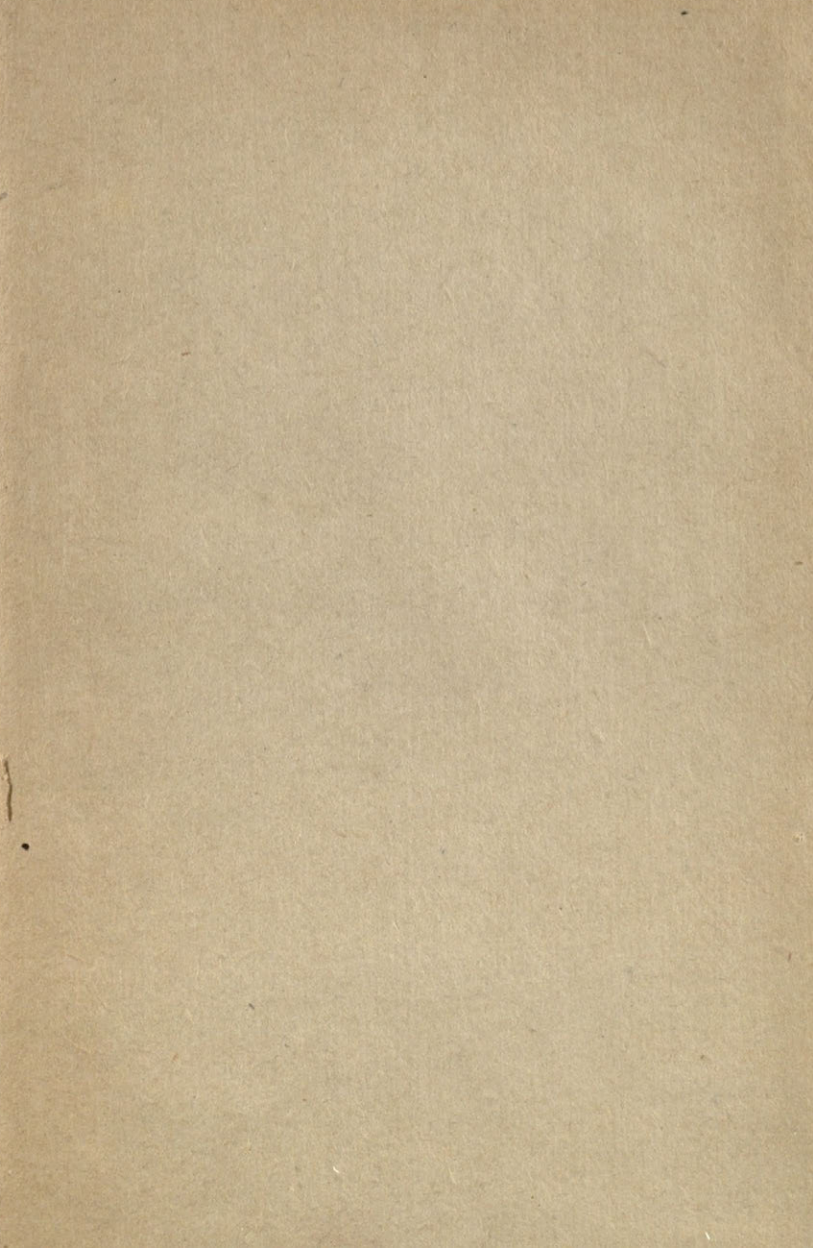
Ahn, F. Dr., Kurs praktyczny języka francuskiego bez uczenia się reguł na pamięć. Część I. (130 str.) 1855. Części IIgiej nowe wydanie jest pod prasą.

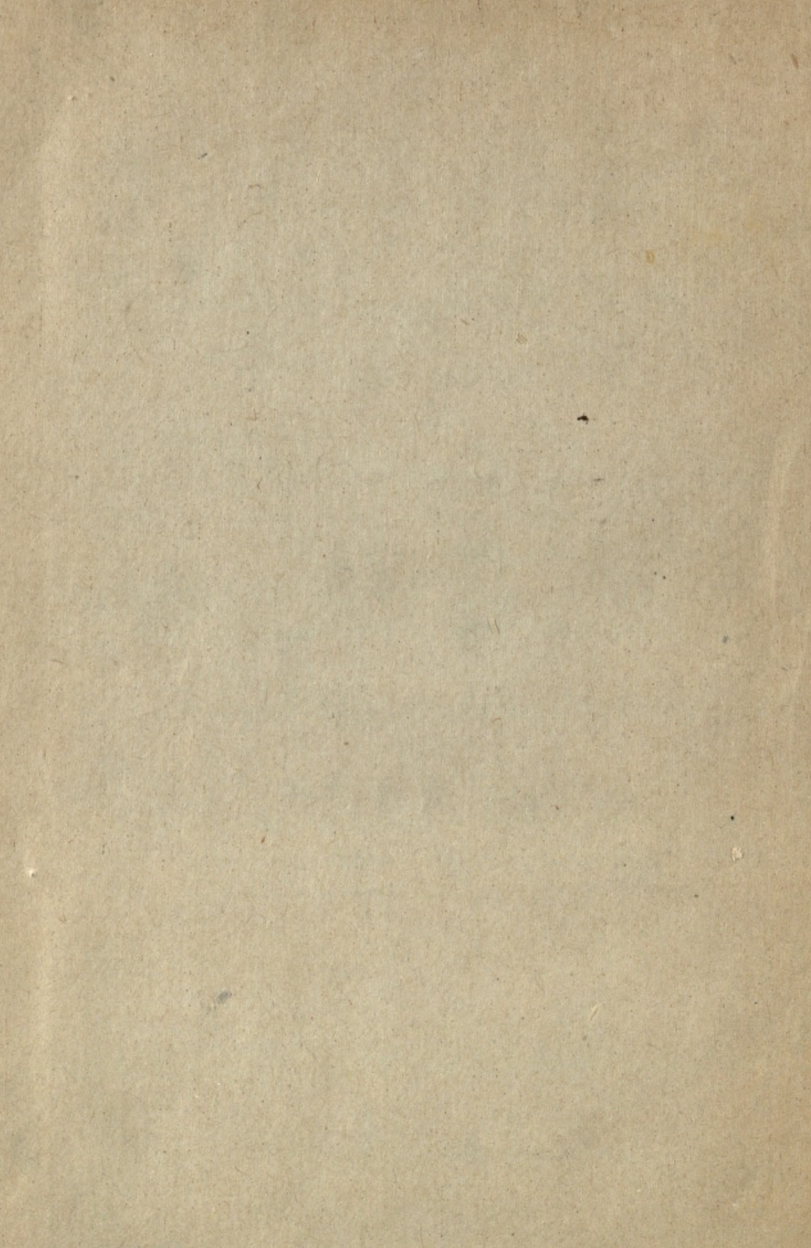
Ahn, T. Dr., Przewodnik praktyczny we francuskiej rozmowie potocznej, na polskie przetłumaczony według ósmej poprawionej edycyi (137 str.) 1850.

Łomża, M., Wykład dziejów polskich dla dzieci od lat 7 do 12tu (152 str.) 1855.

Mały Obrazek świata dla małej dziatwy skreślił H. Witowski podług Fryderyka Gerstäckera. Z dwiema kolorowo litografowanemi półkulami ziemi. (114 str.) 1859 w chromolitografowanej ozdobnej okładce oprawne.

Drukiem Kornela Pillera we Lwowie.

11322